ДОБРИЦА ЋОСИЋ

КОРЕНИ

НОЛИТ

За мном су гореле шуме и пут. Змија нисам да и реп у земљу увучем. Зуби су ми се клатили, али сам на курјака личио. Далеко за леђима, у торовима остаде пусто и Мир. А човек умире једино кад мора и кад неће. Иако ми је брада до седмог ребра дуга, ноге су могле да носе њу и нож.

Пободох се уз последњу реку. Ниједан фењер није ранио ноћ, ниједна лампа. Ветар је у канијама, па ни он не злочини. Морам напред јер, рекох, за мном и снег гори. Полазим, а мени, дугоњи, корак је кратак. Брзо се шири цвокот леда. Спорије корачам; нисам знао даје брада тако тешка, и нисам знао да се све толико плаши ножа. Дрхтавица је све гласнија. Мислим, пуцкају кошчице риба, јер се под леденом кожом, топла као крв, вуче заробљена река. Зажелим да је избушим ножем и огрејем прсте на њеном топлом шикљању. Застајем и слушам како ледена дрхтавица отиче у крви под опанцима. На обали у снегу црни се човек. Снажна човечина. Подигао руку, ћути и не миче се. У нарави ми никад није било да човеку окренем леђа и ја наставих да газим крцкање сувих рибљих кошчица. И да не стигнем до обале и човека с подигнутом руком — зове ли тај или прети? — под ледом је топло. Живот ионако никада није био моја јабука. И ништа моје неће остати ни на једној обали. Нелагодно ми је само што се толики страх чује. На средини сам. Под табанима су леђа матице, ту је најдубље. Сео бих и размишљао о нечему. Исплатило би се, сада, и баш овде над њом, разумео бих нешто. А вуче ме себи човечина с подигнутом руком. Не корачам, суљам се, прикрадам и слушам како страх гусне, расте, па одједном букну у тресак и ломљаву. Ледене мотике пргаво ми налећу на главу и руке, а она ме за ноге вуче у свој оковани трбух. Е, нећеш ме сад, кажем гласно и опсујем, јер тако је било кад је у мој шанац на Шуматовцу пало топовско ђуле, и није само тада, јер на обали за леђима осташе шуме да горе и конопци као крушке да се њишкају. Па замахнем да бијем, онако како то ја умем, иако ме зуби у корену боле. Кад се мокар и љут нађох на обали, десница ми је стражарила над

дршком ножа, видех да је непомични човек с подигнутом руком само стабло врбе с једном једином кратком граном. Нешто отегнуто остаде у мени.

А преровски ловци на дивље гуске расуше причу око огњишта са широким и чађавим једњаком. Још истог дана утврдише за мене који сам ноћу први прешао преко младог леда на Морави, давио се и спасао, да нисам из Прерова. Ја не кријем да нисам. Нисам ни зато што, како и сами рекоше, једино срце крупније од дулека или лавеж за петама могу по првом леду да споје две обале. Оплетоше око мене свакојаке приче, тајне и нагађања, и после десет година још једнако плету, јер мали је овај свет поред реке, тесан је он лудским главама и језицима у долини што наличи на липову корубу. На западу је шума и манастир увек господњи, а дно се открило Паланком, исто господњом. Не видех нигде тако дугуљасту љуску да је небо, где сви ветрови теку трагом сунчевог и месечевог хода.

Јесам слуга, а радим шта хоћу. Сем Аћима, нико ми не заповеда, а његова вола мој је поводник. Када ме је пре десетак година са залеђеним чакширама ноћу увео у кућу, нешто је ишапутао Ђорђу, а Симки рекао гласно, да ја чујем: има да ради оно што он жели а да једе оно што ми газде једемо. Она ми очима измери снагу и виде да сам крупан и здрав, па јој не беше право. А само после неколико дана закључи жена да ми је нарав зла, јер ни с ким нисам разговарао сем с њом, ретко и увек строго. Људи мога корена ћутањем морају да се бране. Понекад, обично после вечере, зове ме Аћим у своју собу. Кад би неко кроз прозор гледао, могао би само да. види: једна према другој клате се две браде. И ништа више. И ако ме на десетак дана нестане, увек ноћу, јер и травке ноћу расту, враћам се опет ноћу, тако и зверке чине, ја, јазавац с брадом, у подрум на лежај. Изнад њега је нова и највећа кућа у Прерову. Над постељом мојом Симкина је и Ђорђева соба. Мало десно, соба за Вукашина. Онога што се чека, а не долази.

Не кријем: селака се клоним и ломим густе веђе на. слуге и надничаре. Кад је једном, мало припит, Тола Дачић,

први надничар у кући, покушао грубо и исмевачки да се шали са мном, без речи сам тргао ножину из појаса и јурнуо циљајући му пупак. Човек о коме се у Прерову прича да има песницу као мал, леђима је поломио плот .и од стида се два дана није појављивао на послу. О томе се дуго с гласном мржњом причало, а ја се све слабије видим у диму казаница, оцаклија и дугих чекања по воденицама.

Једни причају да сам био калуђер у Манасији, украо манастирско злато, нешто проћердао а нешто Ђорђе скло— нио себи, јер, кажу, никада не одлазим у цркву и никада се не крстим кад пијем ракију. Деца, по наговору старијих, годинама преносећи на млађе, терају са мном једну те исту задевку: ,,Никола, чик да се прекрстиш! Чик!'' па се дуго, док им не досади, крсте, церекају и буље у најдужу браду коју су икад видели.

Други мноме објашњавају брзо богаћење Ђорђево, јер, кажу, не може се само трговином за неколико година купити толико имање, изградити читава варош у авлији и дуговима за гушу држати неколико села. Тврде, бесловесници, да сам мајстор што прави сребрне динаре неком справом смештеном у подруму, у који нико, сем мене и газде, не улази. Катићеве комшије куну се у децу да се око поноћи из подрума чује звецкање и трескање и цика као кад се женска деца голицају.

Аћимови политички душмани верују да сам главни четовођа Тимочке буне, који је побио неколико среских капетана и официра, побегао са стрељања и склонио се код радикала, у крај у којем га нико не познаје, и постао ,,бајаги слуга''.

Обреновићевци шапућу да сам шпијун Петра Карађорђевића, па ме често туже напредњачким капетанима. Због такве, најопасније сумње, неколико пута су ме хапсили, држали по десетак дана и пуштали, некад Аћимовим заузимањем и јемством, а некад зато што сам ћутао, само ћутао на сва питања, па ме власти лако огласише ,,у памети фаличним''. И тако мене хапси сваки нови капетан среза. Најтеже је Аћиму било да ме ослободи кад ме оптужише да

сам, главом и брадом, Петар Карађорђевић, унук вожда Ђорђа.

Да сам лудак, верују многи у Прерову, јер запазили су, лопови, да сваког пролећа, кад месец попасе ноћ, До зоре луњам ливадама и стално се сагињем као да купим нешто. Ујутру су по ливадама налазили гомилице жутог цвећа. Тола Дачић лаже по селу да ножем кољем псе Катићима и да их бацам у Мораву, јер њима стално нестају пси, па и керови које Ђорђе из прека доводи.

И како да човек, раб божји, не буде све и свашта у овој Србијици што се, по причању злопамтила, три пута празнила и новим народом пунила. Наша су гробља млада. Тек у овом последњем човечјем конопцу почињемо земљи да враћамо дуг и кости остављамо њивама чија смо зрна зобали. Ово мало земљице око Морава једва се напуни народом, па се брзо искрене и распе преко Саве. И опет ноћу са планина силазе луди и вода. У липовој кори доносе децу. Пси лају по њиховом трагу. И од глади постадоше курјаци. У Тим протицањима крв нам се искварила. И наружила се земља од погашених огњишта. Две зоре никад на истом биваку. Кад мењаш огњиште, и нарав ти се мења. Кад теби отимају, и ти отимаш. Веруј ми, у злу су сви луди зли. Ту, као што Ти казах, на ово мало земљице око Морава, привремено се живело. И јатагани се брзо иступе. Кост човечја тврђа је од старе кленовине. И, да знаш, кратко се живело. Што ја дочеках осамдесету, и још понеки, душа се носи, то нам не служи достојанству и части. Сви су наши вратови напред повијени. И тањи су од траве. Око ових наших лепих речица са скобаљима, да би дуго живео, и у гробљу сахрањен био, морао си бити иди зелена кукавица, или издајица без душе, или ђавољи син, па да ти куршуми и ханџари и остала усмртија ништа неће. Као свој кожух познајем ову Србијицу. Докони хајдуци броје вашке. А кад се тако кратко и на вересију живело, онда држ' на клепање сечива! Чим ти киша огњиште гаси, онда се вече не памти, нити мисли на јутро будуће... И зато смо ти ми, стари, велики себичњаци и оштрозубе изелице. А добри јесмо у песмама уз гусле, и кад је то корисно.

У подруму је увек тмина. И тихо чим се мишеви уморе. Само у јесен шапућу каце пуне шљива. Тада ја. слушам, ћутим и гледам своје небо. И на њему два бела, загрљена месеца.

ГЛАВА ПРВА

Кад је излазио из дућана, замишљено загледан у црвене ђинђуве нанизане на жутом концу — „Зашто сам баш ово купио?“ — сусрео га Тола Дачић и подсмешљиво рекао: „Да подмладиш жену?“ Ниску ђинђува хитро је гурнуо у џеп и косимице, одоздо, загледао се у шарене очи, снег је промицао, а он је видео сваку жућкасту искрицу под натуштеним обрвама. Одувек су те шарене очи изазивале нелагодност у њему. Сад се постидео и зато што га гледа одоздо. Стајао је неколико тренутака, рабаџије су луњале по дућанима и сви су понешто куповали. „Продајемо шећер, тамјан и свеће.“ — „Ми за грош јефтиније“, као да кукуричу, викали су шегрти пред дућанима и кришом се грудвали. Између њих неко прође, преломи поглед, и Ђорђе више увређено но пркосно рече: „Имам и кога.“ — „А ја купих шећер да те частим слатком ракијом. За четвртог сина.“ Улица се стесни, кривудава линија ћерамида под снегом примаче му се до трепавица, и он, по калдрми и балези, с муком стиже до колоне воловских кола. Рекао је То да ме уједе, помисли Ђорђе, и би му мрзак човек који га прати на свим путевима, док га у недрима жуљи кеса дуката а чопори свиња и џелепи говеда протињу се између врзина ка Дунаву. „Да подмладиш Симку.“ Очи су му се смејале. Сигурно сам поцрвенео.

Тола сасвим тихо, шиштаво звиждуће и прутом пожурује волове.

— Док су мала, и мушка деца носе ђинђуве — рече Ђорђе згрчен иза Толиних леђа.

— Само су ситне птице шарене. Гаврани су црни. Ни орлови се не ките.

— Газда све може.

— Може ли дукат да баци у снег?

— Може.

— А сина? — Тола се из дубине насмеја.

Суво и звонко сударају се воловски рогови, дуги, витки и у лук савијени, набадају густ сутон и череће ниско небо. Распорено, оно сипи снегом.

— Син... Биће ти женско! — прегласно рече Ђорђе.

— Кладим се у по десет надница. Пристајеш?

— Шта ће ти син? Чиме ћеш да храниш и четврта уста?

— Својим ручердама. Ти не даш хлеб забадава.

— Не дам. Котите децу као зечеве, а после их други храни.

— Неко коти децу, а неко дукате. Онај небески не дâ да се деца мешају с дукатима. Кваре им се очи.

— Уши ће ти појести.

— Боле него да се дукати убуђају.

Ђорђе заћута, воловски папци споро и меко топћу по првом снегу одоцнеле зиме, и напрегнуто се загледа у ноћ ускомешану црвеним кружићима и зеленкастим искрама што се стално пале и гасе на мокрим рубовима зеница. Над њим, по асури, шушти зрнасти снег, шкрипе и крцају кола трзана издуженим воловским вратовима, сударају се рогови у помрчини. Студ боцкаво мили од шака што чврсто држе пушку на коленима, пење се долактицом и струји ка рамену, гребуцка дуж кичме, а глава је пуна ситног, потмулог цвокота. Не само од студи и не само од ниске ђинђува и Толиног смеха. Скоро ће јасичка шума: можда га ноћас у њој чекају разбојници? Види их како чуче у ниском грабовом грмљу. Ослушкују пут којим он иде. Најпре пламен прободе мрак. Касније заболи. И опет помрчина. Ђорђе се смањи, згрчи и примаче ближе Толиним леђима.

Зашто је купио црвене ђинђуве?

Сваки пут кад наплати свиње, кукуруз или ракију, понесе у торби симите, рачунаљке и шећерлеме. После их чува заједно с новцем у каци пуној пшенице што мирује у соби до магазе, у коју само он, газда, улази. Кад се симити убуђају, кришом их баца свињама. Најпре у ситне комаде изломи симит, згрудвану зелену паучину. Симит се пуши белим, љутим димом. Тада би се сећао белог дима дувана Туркиње у црним шалварама која у јагодинској механи седи увек у углу лево од врата, испод слике — Руси прелазе Дунав у осушеним гускама. Такви су им чамци. Преко њене главе управили кључнове и замахују сабљама, и све као да гори, све као да израња из

дунавске магле, а оно — густ, бео дим њене цигаре. Никад није видео да дуван тако дими. Туркиња лако седи прекрштених ногу, строго и редом гледа све путнике, нагиње се да их боле види, као да расте из напухнутих шалвара. Па му је једном махнула руком и он јој пришао, махнула сигурно, одсечно, као да она заповеда том војском што из црних и сувих гусака искаче на обалу реке. „Ја знам шта СИ ти.“ Тада се он и оделом и држањем крио. Није хтео да ико зна колико жутих носи у недрима. Са слугама је и јео и спавао. Гледао је у Туркињу, уплашен и од њених очију и од исуканих сабљи. „Не мислим што си трговац само“, рекла је, а дим се искидао у онолико праменчића колико је речи изговорила. И те речи тихо су горе у белом диму. Ћутао је, па се окренуо: да ли су чули И ови што седе по миндерлуцима око широког огњишта, где мрморе исте приче чађави лонци пуни јагњеће чорбе и где у бакрачу обешеном о таванску греду изгубљено певуши врела вода? „Ишчупај неколико длака из главе да остану код мене док се не вратиш. Тада ћу да ти кажем шта треба да радиш.“ Послушао је, тако је рекла и тако га гледала да је морао. Више никада није смео да сврати на конак у ту механу.

Шта ли је имала да му каже? Она је нешто знала, мислио је често док је ломио зелене симите што су се пушили белим, љутим димом.

Сада се сети да су свињама, док су јеле те симите, из уста висиле зеленкасте жвале.

Зашто сам ђинђуве купио? Десна рука одложи пушку, из џепа извади ниску ђинђува и поче да је ваља међу прстима. Не може да је баци у снег. У тмини без обала трну ватрени свици што скачу из очију, из главе луне све гласнијег цвокота. Женско се за другога рађа. Ђорђе брзо врати ниску ђинђува у џеп и грчевито стеже кундак пушке. Кеса с дукатима жуљи ребра, као да је белутак. Гурну руку у недра и помери је с леве на десну страну. Злато суво зашкрипа и Ту шкрипу крв разнесе по свим жилама. Стиште кесу да угуши глас жутих наполеона, да их не чује ноћ. Он се још више смањи, толико да се могао увући у кесу.

Зашто ја двадесет година страхујем да ми не располуте главу? дукати жуље и пеку. Боли њихова тежина у недрима. Сићи ће с кола и ићи пешке. Вратиће се у Паланку. Сачекаће дан. Хтеде страх да повери Толи, чу његово звиждукање, па гласно рече:

— Рађаш газдама слуге!

— Родиће се дете које ће да плаче, па после да се смеје и игра са мном. Па после да краде твоје крушке, па кад се замомчи, да јури девојке по врбацима. Па после — свадба, ја у челу совре, а музиканти око мене. Онда опет деца. А кад умрем, сви кажу: „Толини унуци...“

— А коју ћеш кућу и њиву да му даш?

— Дотле је мој. Мени је толико доста. Снагу ћуја да му дам, кад постане човек, кучића се не плаши, а Србија је велика.

— И зато се ти мучиш? — прошапта кроз цвокот Ђорђе, посумња да ли је Тола чуо и рече гласно: — Да ти није мене, поцркала би ти од глади.

— А да теби није мене?

— Престани! И узми пушку.

— Шта ће ми? — Тола дохвати пушку, зачуђен Ђорђевим страхом. Дукати га измишљају, помисли, и рече: — Моје око неће промашити. Не бој се.

— Мој отац има још једног сина — рече за себе Ђорђе, а по лицу и рукама разли му се трновита врућина. Тупа лупњава у уском кошу ребара, стегнутом гуњем и кожухом, а кеса с дукатима прљи кожу и жуљи ребра. Крцкање асуре и шкрипа кола неподношљиво тутње у бубним опнама, нараслим, великим као надувене гајде; воловски папци топћу му по трбуху. Дивље крушке и дренови поред пута њишу се, померају, приближују, црњи су од угљена, угарак су осут жишкама што нечујно трне у тишини по којој ветар, обрадован снегом, лако и вешто скаче с гране на грану, па се дугим рукама без зглобова и костију хвата за чуперке дрвећа и љуља, гибак, увек млад и најбржи. Петнаест година је прошло, сада, сада ће да врисне пушка. Док га довуку до куће, смрзнуће се. Његов леш косо лежи у тами, наслоњен на њу и покривен

њоме. У бради се згрудвала крв. Груди су исцепане. Најежи се, ледене су ноздрве ветра, а дах му увек заудара на даљине. А иза облака небо је пуно звезда. За даљине и Бога Ђорђе Катић, трговац, исто је што и лист у шуми. Исто што и кокошка. Кртица. И све ће бити исто. Само ће у његовом кревету други с њом да спава. Друге шаке гњечиће њене слабине. Вукашин ће појести имање. Да скочи с кола, сломи пушку о точак, завитла у Врзину кесу из недара и пође пешице по пртини? Да запева у инат свима? Низбрдицом волови пођоше брже, у шкрипи дрвених чивија циче дукати у недрима, док Тола шапатом застајкује волове. Колона рабаџија уђе у село; под кошевима ћуте пси; рабаџије стадоше да се довикују; неко започе песму, па умуче; њен тмони одјек засу снег, крупан и густ.

— Теби као мило што мени ноћас пропустише главу?

— Нико није ни претио твојој глави. Ја и ти смо вршњаци. Заједно смо одрасли и војску служили. Заједно ратовали.

— Не лажи. Мене ни отац не жали.

Пред друмском механом волови нагло стадоше, хукћући у ситно крцкање кола. Ђорђу се не сврађа: при светлости СВИ ће му видети лице. Рабаџије се гомилају пред механом, а снег облеће око фењера. Све су механе исте. И фењери, и друмови, и њихови повраци кући. Предомисли се и, носећи пушку, уђе последњи. Сви се окренуше на тресак врата, сви погледаше у њега, и он стаде. Механџија, огрнут дугачким кожухом и гологлав, сањиво му промрмља поздрав. Ђорђе мрзовољно отпоздрави, нареди да се рабаџијама угреје бакрач ракије, нека се налочу, нека сви поцркају! Погнут, брзо прође кроз празну и млаку механу заливену жућкастом светлошћу, задахом ужеглог лоја и загашеног огњишта. Лакну му кад уђе у собу која га је увек чекала загрејана, боље осветљена, с топлом водом за каву. Споро откопчавајући гуњ, спусти се на миндерлук с модрим јастуком.

— Зна се! — у одшкринутим вратима забелеше се зуби у бусену механџијине главе.

— Не треба, остави ме. Кад рабаџије попију ракију, зови! Што сваки пут да те опомињем да ставиш чергу на прозор? Чик да избројиш колико сам пута заноћио овде?

Механџија без речи замрачи прозор и врата за собом затвори опрезно, тихо, као да газда спава.

Ђорђе уздахну „ја знам колико пута“, зари прсте у чекињасту браду и замисли се. Од своје шеснаесте потуца се он по путевима, далеким варошима, механама, гложи се око сваког марјаша, душа му на свиње смрди. Крије дукате у недрима, љушти стеничаве и смрдљиве механске миндерлуке од Паланке до Пеште, и страхује. Да бар увек има и овакву, топлу собу. Спава по оборима, са свињама и слугама, подмићује механџије, лопове, скелеџије, ћумурџије, капетане... Замилкује слугама. Живим црње од манастирског пса! песница одскочи од стола. И тебе грејем на ребрима, извади кесу из недара, просу неколико дуката на сто и загледа се у њих. Одавно је из њега ишчилела радост од њиховог жутог светлуцања и танког, чистог звука. Прсти су престали да их се плаше. И већ да се размичу. И на вашарима и по механама он, мали, да је себи највећи, најкрупнији. Није због ђинђува пред дућаном... Некада, било му је слатко и крв да проспе за овакву гомилицу жутог сјаја. Кад се свршило то некада? Не зна Му међу. Шта ћете ми? дрхтаво шапће у бркове, немоћан пред њима танким, лаким, запаљеним. Гледа их: некада, на путу До ове механе, радовао се њиховој тежини. Слатко су му грејали недра. Ситне и топле детиње песнице. Лаки и меки детињи прсти. Очи што све виде. Отегнуте песме на месечини кад је пут раван а шуме из даљине силазе у поља.

А одавде, кад је кућа близу, док се уз каву одмара у овој соби, све је сладуњави мирис Симкине ланене кошуље, коју она увек чисту облачи чекајући га да се врати с пута. Чврсте, крупне и топле дојке. Моје, увек би помислио. Сада се ничему више не радује. Издалека, мучно се пробија и кључуца — ничему, а вилица заигра као пред плач.

Из механе належе на врата све гласнији, разузданији ракијски жагор рабаџија, и крупан смех засипа му главу, туче по можданој опни; вилице му јаче зацвокоташе од жалости, а

у дубини груди закрвари и зацвиле нешто мало, голуждраво и живо, јер се смеје Тола, надничар, што је у његовој кући одрастао, његовим хлебом децу храни, његове су паре, његова је ракија, па су весели, а радовали би се да му разбојници смрскају главу. И она, Симка, једва чека да га мртвог нагази дна метра у смоницу, па после да се вуцара са слугама, да газдује, живи као кнегиња, јер је и она ради дуката пошла за њега: кад су се први пут срели, гледала га је одозго и жмираво, стајали су уз манастирски зид по коме су милели гуштери, а шума је кркљала од вике и свирке... Отац је њоме, лепом, женио њега да се хвали снајом, зар се мало причало по селу, Док ОН, Ђорђе, лута по свету са дукатима... А и тај отац који би оном небрату господском И моју кав дао, своме паметном, добром сину, школцу, којим се хвали, сваком ко дође у кућу показује слику... Тај небрат који ме се сети само кад ми паре тражи... Злотвори моји, једна чекате кад ће Тола смрзнутог да ме стовари пред кућу, а ја никоме не требам, ни вама! Шака тресну по кеси а резак цик дуката изгуби се у магли и тутњави...

Касније се пита: Зашто ми је рука мокра? Рука гужва браду, све мокрија. Мокра је и брада. Мокри су и дукати. од чега су му уста слава? Отужно му је. Уста су му отворена и из њих, кроз бркове, као из малог меха, шишти дахтаво са укусом зарђалог ножа, злата, свињске коже. Велика гашњача утрну. Мрак покупи дукате.

Из Прерова вијуга пут: изгубљен вунени конац што се одмотава поред обале и једне и друге Мораве, стешњен врзинама, провлачи се кроз пола и шумарице, у јесен крупна роса, чавке и врапци ките трње и дрвеће, пут се пропиње кроз ретка села и ређе буљуке дућана и механа, пут недељама траје до Земуна, месецима до Пеште. На воловским колима он, ,,ситан младић'', који непознатима ничим није хтео да покаже да је газда и трговац, увек са слугама спавао и с њима јео слан сир и ужеглу сланину, плашио се свих жена, а нарочито оних механских, због чувеног оца од свих крио презиме, хтео да му само дукати проносе глас, да вреди само онолико колико су му кесе тешке, и пред женом и оцем и светом. Целу ноћ није

спавао кад је први пут на кантар ставио шупље ђуле, и дуго није могао и још увек не може да погледа у очи селаку коме је први пут криво измерио прасе. Било је то некакво мршаво животињче с белим пругама, мирно, није роктало, није се бранило кад су га конопцем везали и закачили за куку кантара; само се кезило на њега. Мрзи он те пругасте, шарене свиње, и момцима је рекао да такве не купујер се „слабо гоје“. Док је био млад, неколико пута је сањао ту шарену, искежену главу. После, младић се на путу, уз тешко роктање свиња и шкрипу кола, претворио у ћутљивог и строгог газду, који је младића добро памтио и о њему, под месечином, облацима и звездама, по киши и ветру, често и дуго с подсмешљивом тугом мислио. Само му никада није видео лик. А шта сада? — зањиха главом. Помрачина обави све путеве и сва путовања у њему. Црне шуме налећу на њега, у очима трну и опет се пале ретки и болешљиви механски фењери, по њему се заносе скеле, претоварене и шкрипаве, све обале Мораве и Дунава само су страх, наде су одавно потонуле у глибавим путевима, наде су се погубиле у безбројним одласцима и поврацима.

Кад се поново увуче под асуру у лук разапету на колима, док снег засипа пијану дреку рабаџија, Ђорђе поче да зебе другим страхом. Годинама он ту бригу понесе од куће, а губи је по путевима, механама, вашарима, у трговачким пословима. Кад се врати с поклонима, донесе кући у грудима и парче љуте туге, које излижу и испију женина силовита миловања. Ове јесени и ове зиме... Каква ли ме То несрећа чека? Године и старост донели су ову ноћ. Старост... Још неколико година и пресахнуће снага која продужује живот. Кад за петнаест година није, неће ни за ових неколико преосталих. Није то. Сви ће они мене надживети. Може посао наопако да ми пође. Изгубићу све што сам до сада стекао. добро је што ова будала Тола ћути. Пијан је, па дрема. досадило му да ме уједа за срце. Ађим ће ме надживети. Симки, врата су тесна. Лош им је живот. Опипа недра: дукати му се јавише сипљивим диком. Узе пушку и стави је на колена.

— Толе, нек ти је пушка у приправности! Чујеш ли шта ти кажем? Налокао си се ракије, па спаваш.

— деце ми моје, најбоље је кад немаш дуката. Кад немаш, ништа кад немаш!

— Престани ноћас!

— Ја... сиромах к сирће. Нико ми ништа не може. Ни Бог, ни зима, ни ракија, ни хајдуци, ни ти... Ћутим. да се кладимо даје мушко.

Ђорђе одједном оглуве за Толина пијана мумлања, јер пролазе поред брдашца као у журби изубаданог каменим крстовима неједнаке висине; назире се и песница дрена под којим Катићима труле кости, дубоко затрпане. Као да замирисаше лишајеви по камењу, па труле тикве. Седео је он на гомили зрелих тикава, с мајком их разбијао свињама, а она је, држећи пуне шаке слузавих семенки, рекла: „Мушко си, богат си, жен има колико хоћеш и каквих хоћеш. Немој Симку. Узеће себи слугу и живеће као кнегиња...“ Ђорђе испусти пушку, а рабаџије уплашено запеваше. Он настави да мисли како је тада ћутао и како је остао да седи на гомили тикава све док нису повраниле од мрака.

— Стигли смо на броју! — рече Тола кад волови сами стадоше пред вратницама Катића, и скочи у снег што је нападао до пола цеваница.

Ђорђе сиђе с кола, стаде и загледа се у густ дрворед јасенова заривен у таму. Као кроз сан чује:

— Облизнила ти се жена, Толе!

— Јесу ли мушки?

— Оба мушка!

Тола отрча низ пут.

— Ej, ти, трапавко! Сутра пре зоре да си дошао! — мазним гласом довикну Симка уводећи волове у двориште.

Ђорђе дуже постаја сам на путу, она је увек весела, извади из џепа ниску ђинђува и с гађењем је баци у снег.

...Симка се повуче у сенку иза његових леђа, наслони се на нађве и загледа се у шиљак шубаре, са које се топи снег. Не памти да се икад овакав с пута вратио. Ни добро вече јој није назвао. Ни очи му није видела. Мора да је изгубио на свињама. Дешавало се и раније да изгуби, трговина је то, а Швабе су веште. Хтеде нешто да му каже, да га утеши, али се

уздржа гледајући га непомичног и немог. А. не би смела ни да му каже: жена говори само кад је муж пита и кад су у кревету. Руке јој опуштено, лако лупише о црну даску.

Једва је дочекала да се врати. Три недеље није био код куће, па га се љуто ужелела. Вечерас, док је, окупана, облачила чисту кошуљу, ухватила је себе у заборављеном смеху. Некада, док би облачила кошуљу, називала је она њега, само у мислима, „мој чворак“. Вечерас се сетила тога заборављеног и никад неизговореног тепања, с уживањем и поносом гледајући у своје крупне дојке које су бежале једна од друге и надимале кошуљу. Сетила се, засмејала и прошаптала: „Мој брадоња.'' Док су јој прсти полако клизили по чврстој белој купи и заборављено застајали на вршку, тамном и шиљатом као зрно дренка, док се жудно осмехивала „чворку“ — „брадоњи“, запазила је да су јој дојке некад биле мање и чвршће. Па кад јој прсти безуспешно покушаше да напипају кост у прегибу бедара, осмех се разли у смех, дуг, гласан и замућен. Тај смех сада разбијено одјекује у њој. Суровим и крупним очима гњечи гуњ, куштраву косу што прелази преко гајтана, чакшире, кратке и наборане, мокру гомилицу старе одеће... Како је могла да га пожели?

На Ђорђевој шубари отопи се и последња грудвица снега. Према ватри светлуцају мокре длачице јагњеће коже. Он и дале седи нем и непомичан, дебелим сукном окован.

Сећање на облачење кошуље стврдну се у Симки у стид и женски бол. Ђорђе нагло и нервозно завуче руку у недра и баци кесу на нађве. Поред њене руке ражаби се платнена кеса и умуче, ове вечери последњи, сипљив цик дуката.

Још једном, давно, бацио је он кесу с дукатима пред њу. Кеса је меко пала на кревет, а цијукаву ларму злата брзо је усркала вунена черга. Беше то друге зиме њиховог брака. Он се вратио с пута и, кад су ушли у собу, кроз танак осмех као некоме другом а не њој намењен, дуго су му се белели зуби. Обазриво га је посматрала. Никада није био тако расположен кад се враћао с пута. Чим би се поздравили, почео би да се жали на умор, стално је понављао да неколико ноћи није спавао. После, у кревету, док би њене руке нервозно и

отуђено тумарале по њему, лежао је на боку непомичан, с длановима међу ногама, и убрзо почињао сувише гласно да хрче. А она, одједном уморна, свила би руке под главу и мрак собе испунила дубоким уздасима. У зору, кад би се Ђорђе преокренуо на последњи сан, она би се из ината и љутње, врела и опуштена, прострла по њему. И све време док би га грчила на себи, шапутала би: „Доста си спавао, доста си спавао." А тада, тако осмехнут, дуго је без речи стајао уз њу, па је извадио кесу с дукатима и бацио је на кревет. Збунила се: до тада никад новац није показивао. Сео је на кревет и позвао је. Кад је без речи села, просуо је дукате на чергу.

„Јеси ли их видела оволико?"

Она се загледала.

„Као да је кукуруз." Напунио је шаку. „Види колико су тешки." Узео је њену руку и њоме благо мешао гомилицу. „И у мраку светле. Моји су. Ја сам их зарадио. Нико их у Прерову нема оволико."

Уплашено је потврђивала главом.

„Не знаш ти шта су они. Могу да певају као птице. Да циче као крдо прасића. Да се смеју као трешња пуна деце. Од њих је кућа већа од неба."

Дуго је гласно мислио, а она је, збуњена, ћутала и гледала у фуруну зажарену при дну. А онда се тргао, јурнуо на њене дојке и бедра, брзо и грубо побацао сукње с ње, ломио као да је туче, као да жели да је сатре. Те скоро две године, он је први пут био снажан и дрзак, без стида и немоћи, а она му се препустила, не престајући да сузи на све прошле ноћи кад је она бивала мушко и после уморна од нечега. Слушала је дику под леђима, и било је страх и од дуката и од њега побеснелог и први пут јаког.

Симки хитро промакоше сећања на то давно вече и једна изговори:

— Не требају ми.

Он трже главу, ухвати је косим погледом, па касније промрмља у браду:

— Они се смеју, седе на коленима и краду крушке.

Симка уздахну, ћутке припреми вечеру и тихо га понуди. Ђорђе одмахну руком. Још збуњенија, постаја нагнута над шиљком шубаре, па се саже да му изује опанке. Он је осорно одгурну. Петнаест година му она изува опанке. Шта ли му је сада? И раније је било свађе међу њима; више пута би се псовкама извикао на њу; оћутала би и идућег дана све би пошло по старом. Да се није спетљао с неком од оних белосветских? Чула је она да трговци имају по варошима жене које плаћају поклонима и новцем. Стално је по свету, одвојен од ње и куће. Ако. Она је овде газдарица, а он нека плаћа где заноћи. Ваљда није то. Где би сада, пред крај века, кад му је више прошло него остало, чинио срамоту кући и каљао себи образ? Гуњ му је у раменима педаљ широк, крши прсте узмичући иза његових леђа, у сенку.

— Жив сам!... Много ти криво?... Цркни!

То јој он каже? Он, кога толико година... Никад се није вратио с пута, свеједно у које доба ноћи и по каквом невремену, а да га она није будна дочекала, вратнице му отворила, испрегла стоку и нахранила, њега топлом вечером понудила, обућу му изула, и ноге опрала, као дете сместила у чист кревет, и после га заспалог привијала под мишку. Прође поноћ, уморну је обори сан, она се тргне и јурне напоље, на мраз, на кишу, и тако, ослоњена уз багрем, стоји сатима на киши и мразу да не би заспала, а сва је ухо и страх за њега. Свих петнаест година живота с њим само су чекање, стражарење по мраку и киши, несаница што будно ослушкује лајање преровских паса на одоцнелог повратника...

При плашљивој и прљавој светлости лампе ствари у соби личе на страшила. Соба му постаје тесна и пуна крцкања Симкиних зглобова. Мора да изиђе напоље.

Снег, ситан и густ, засипа тишину на средини ноћи. Ђорђе загази неколико корака у целац, па се нагло врати под стреху куће и наслони на зид. Венци суве паприке, остављене за семе, обешени о стреху, суво шкргућу изнад његове главе. Звонко сипкају осушена ситна семца. Неко их лаким прстима пипка. Осушена семца. Заустави дах: срцу не може ништа; оно брзо каса по сипкавој тами, прободеној оџацима и

јасеновима. Није она крива. Она кућу држи, имањем управља, у трговини помаже. Она је домаћин, а не Аћим, који на странку и политику растура његову муку. Па ја сам се поносио њоме. У околини нема чувеније домаћице ни газдарице од ње. Замисли се: кад је престао да јој се радује враћајући се с пута? Кад је престао да јој доноси мараме, шалове?... Кратки резови ветра доносе далеку и нејасну опомену. Оданде одакле полазе ветрови, долазе и казне људима. Дрхти и нејасно осећа: мора нешто. Сети се Толе: „Мушки“, викнула је. Такав глас има само кад му гризе врат у оном свом лудилу. „Мушки, мушки“, задавила се.

За њим кроз незатворена врата улете и ветар у кућу. Стаје на корак од ње, спуштених руку, стиснутих песница. Гледа јој у уста, гледа је у „мушки“, чини му се да је и сада дави та реч и не може да јој приђе ближе прободен њеним несавитљивим погледом, не може ни рукама да замахне, а мора нешто да каже, па промуца;

— Ракије!

Симка се примаче ватри, зима кула кроз врата, у дебелом, густом, упређеном курјуку није јој хладно.

— Шта ти је ноћас? — прошапта и смалаксало се прекрсти.

Да се брзо не измаче и не пође да изврши његову наредбу, он би је ударио по устима. Жеља да је тресне, да је удара по лицу, тако је јака, јесте, поверова, једина жела због које се он мучи ове ноћи. Одједном му би лакше: љута радост разли му се по жилама. У бунилу, сам себи разрастао, снажан, сву је собу испунио; осмехнут, стискајући песнице, пође тромо за Симком; не корача, нагиње се само, а она, предосећајући његову намеру, више зачуђено но уплашено, залупи врата за собом. Тресак га освести, смањи, и он се збуњен строваli на троножац крај огњишта. Брзо заборави на Симку и ону отровно-слатку жељу да је туче. Тако је. Треба запалити све. И последња ћерамида да изгори! И последњи дукат да се истопи! И јасенови да изгоре! Нека се не позна где је била кућа Ђорђа Катића, нек остану угарци од јасенова. На снегу да се црне и стрче у небо. Снег је црн. И ветар је гарав. То

невидљиво што није само Бог, које је и смрт и даљина, и то гротло одакле жена говори „мушки“, и све што је жена, и та гомила живог песка у који пропада, не, он се успиње некуд, само не зна куд, крв му се споро успиње од пета, гушћа од катрана, налива га, он може, мора, јачи је од њих.

Није ни осетио кад је Симка ушла и спустила ибрик с ракијом. Као случајно напипа ибрик поред ногу и поче жедно да сипа ракију у суво грло. Носак ибрика је узан: споро, сувише споро и танким млазом увире ракија у ждрело, таваници окренуто. Жарачем разби носак. Ракија тече низ кудраву браду, кваси чакшире и прпти по врућем пепелу огњишта. Немарно одгурну ибрик, остатак старе шљивовице истече у огњиште.

Иза њега, у сенци, наслоњена на нађве, нечујно сузи Симка, тако као да јој се зноје очи од ватре и шиљате шубаре.

Касније ради нечега поново изиђе из куће и, тетурајући по целцу, упути се ка стајском вајату. Из гомиле сламе извуче се пас, скочи на газду и зацвиле умиљавајући се.

— Увек си ме дочекивао. Ноћас ниси. Остарио си, а? Јеси, јеси. У лов не идеш. Кућу не чуваш. Хајде, закевћи мало, као некад кад смо јурили лисице. Хоћу сад да те чујем. Хајде! Што ћутиш?

Ђорђе се спусти на сламу. Пас му леже између ногу, послушно трпећи миловање по врату и гужвање дугих, клемпавих ушију.

— Сви сте се погојили... Марш, животињо псећа!

Уђе у киселкасту, љуту топлоту стаје, у густо и гласно дисање говеда. Зашто га Мијат није вечерас дочекао? Сигурно је одлучао код неке удовице. Брзо напипа врата собице за слуге. На уском кревету нађе му главу и повуче га за косу. И овај се може преселити у мој кревет!

И његов деда, Лука, био је слуга. Газду му, Василија, убили Турци. Четрдесет прве вечери Лука се пресели у његову постељу. Ђорђе је добро знао причу која још траје у Прерову у разговорима најстаријих. Када се Ката вратила с гробља, наредила је Луки: „Да обучеш чисте гаће и да дођеш у моју постељу. Од вечерас ћеш код мене да спа— ваш.“ Исте године

родила је Аћима. А Лука је умро с перчином. Ђорђе јаче трже прегршт слугине косе. Мијат се с јауком пробуди.

— Зашто спаваш? Је л' ти газдарица рекла да ме не сачекаш?

Мијат се извињава, припаљујући свећу. Ђорђе га не слуша. Као дете обешено за ноге, на зиду висе гусле од врта. Има тако мршаве деце, проће Ђорђу. Глава им је увек чудно велика. Дуго и изгубљено гледа у гусле. Приће, мало их помери и пусти. Оне мукло лупише. Мијат му приће са свећом, бојећи се да их не разбије. Ђорђе дуну у свећу и напипа врат.

Неколико пута паде у снег док се довуче до куће. Већ свиће. Симка с Мокрим лицем још увек стоји ослоњена уз нађве. Ђорђе јој приће, загледа се у лице, умором издужено, па у врат и груди.

— Знам ја какве жене често мењају кошуље — промумла и, опуштене главе, с муком седе поред огњишта.

— А, зато... зато ти... — ишчупа се из Симке. Постаја још неколико тренутака загледана у згрчен гуњ; из ње, осећа, нешто лако и брзо отиче, па пође за домаћичким пословима.

...Мислиш, неће да дође? Аћим очима пита Мијата и стоји пред њим замишљен, бојећи се да слуга не потврди оно у шта и сам мора да верује. Мијат облизује снег са танких бркова; висок и мршав, свија се у лук над угрејаном фуруном и таре длан о длан: они танко шуште као да су од суве јеловине, Аћиму су сувише весели и безбрижни, па приће прозору и поче ноктима да гребе ледено жбуње са стакла, да боље види вратнице и пут поред јасенова.

— И јуче сам забадава презао коње — рече Мијат.

— Ако си. Прежи их опет.

— Па није јавио да долази.

Аћим се окрену и, презриво прелетевши погледом по Мијатовом мршавом врату и опипаној шубари, подиже глас: — Рекао сам: прежи!

Спуштених очију, а зрело и, у исти мах, младо се њишући у бедрима, Симка донесе каву, и тако, још брже, али као и пркосније, изиће.

Ањим не стиже да пита да ли је Ђорђе донео неку вест. Она, сигурно, нешто зна чим ћути. Спусти се на миндерлук поред прозора, поче да срче каву, пуши и, наборана чела, вири кроз прозор.

У белом диму снега и ветра Мијат једна умирује угојене вранце што, њиштећи, туку копитама у санке, а јутро се наставља мислима последњих несаница.

У ове тренутке јутра одлазио би санкама у Паланку да доведе сина школца. Сви који би га тога дана срели знали су куда иде. Друкчије су га поздрављали. Друкчије им и он отпоздрављао, довикивао им да не газе целац и заобилазио их терајући коње ван пртине. Тамо, у Паланци, озбиљно и ћутке би пружио Вукашину руку да је пољуби, пажљиво га мерио очима, проверавао и, сваки пут друкчије, у себи закључивао. Највише се обрадовао оне године, недељу дана пре но што су се срели: две заседе су пуцале на њега и убиле коња под њим, њему су само окрзнули лист на левој нози, добро се сећа, Вукашин га је уплашено гледао, и рука му је дрхтала, он је знао због чега и смешкао се мислећи: „Има јаку браду, на мене." Вукашин је мушким гласом рекао: „Не треба ноћу сам да идеш." — „То су моји послови", одговорио му и намрштио се, иако је друго осећао.

Те године, кад је запазио браду на њему, први пут је помислио на жене. „Само да му прва не буде за паре. Онима што динарима подижу женске сукње пород буде болешљив и жгољав." Кад га је после Божића попово водио у Паланку, пре НО ШТО су се попели у санке, одвео га је под вајат и рекао му строго: „Ако си мушко, женскоме ни пару не смеш да даш. Ни орах. Женскима је то посао. Плаћају им само они којима су празни и глава и чакшире. Јеси ли ме разумео? То нема у твојим књигама." Вукашин је само стиснуо усне и климнуо главом.

Данас би, сигурно, све друкчије било. А некада...

Некада, пошто би се поздравили, ишли би на ручак у механу „Орач" и јели увек исто јело: густ, постан пасуљ. За ручком не би реч проговорили. Из Паланке би пошли тако да у сутон стигну у Прерово. Чим би изишли из механске авлије, он

би дизгине пружио Вукашину и уживао што вешто и лако влада коњима, неуморним у брзом, равномерном касу. Ћутали би и, као да су у завади, клонили се један другога читавог Бадњег дана; разговор би почињали после вечере, њих двојица сами, и слушали један другога све док село не букне пуцњавом и вревом петлова. Најпре би Вукашин њему до ситница полагао рачун о свом животу у вароши и о школи, а затим би он њега обавештавао о догађајима и променама у домаћинству и селу.

Од његовог даха замагли се прозор. Десетак година је прошло од тада. Постао је великошколац. ,,Вукашине, сада ти је време да постанеш радикал. Ја знам да си то већ постао, јер си мој син. Хоћу да будеш гласнији и чувенији од оца. Хоћу да будеш први." — „Бићу" , рекао је озбиљно Вукашин. „Кад си на збору, пусти реч да се вала по главама, а ти је слушај и гледај. Ти причаш као да шамараш луде. Наш народ воли тешку и спору реч."

Ни једну реч: „Долазим" , мисли Аћим гледајући кроз ледени вез на стаклу у пут поред јасенова, сада још више у белом диму вејавице. Откако се вратио из Париза, трећа је година, није долазио кући.

— Коњи су упрегнути — каже Никола, протнувши главу кроз одшкринута врата. — Санке су спремне! — сада већ љутито понавља, јер Аћим не воли да гледа упрезање коња, и никад не излази из собе да се попне у санке док га не позову.

Аћим ћути и гледа у колена. Нема црвених вунених рукавица, и очима топлих. Није спреман за пут. Гледа по столу и миндерлуку. Да је Симка ту, грдио би је.

— Нека чека! — рече и запали нову цигару.

Коњ дешњак се пропиње, а врана грива му поседела од снежне прашине.

Зашто му бар писмо није послао? А и та писма... Све су краћа. Некада му је цело вече требало да прочита писмо из Париза. Читао их је гласно. Сам. Ђорђу и Симки само оно што се на њих лично односило. Никоме и никад није препричавао Вукашинова писма. После, кад су почела да стижу краћа и све краћа... Само је новац тражио. Да он То не одлази од мене?

Устаде и раскорача се од прозора до кревета. Онда застаде пред стакленим орманом, пуним новина и књига, постиђен оним писмом: „Зашто, Вукашине, не тражиш да ти пошаљем нове чакшире и опанке? Морао си досад да их поцепаш. А ја нећу да си вагабунд тамо и да ме брукаш. Шта ће ти католици да мисле о нама Србима кад тебе виде са исцепаним коленима?“ Никад му није тражио опанке и чакшире. Сам о је стигла фотографија — Вукашин у реденготу, с краватом. Недељу дана је никоме није показао, а сâм је сатима гледао, пошто би намакао резу на врата, и увече према лампи, кад у кући сви заспе. Онда није могао да издржи: показао је прво Симки и слугама, што нису престајали да се смеју господском оделу, које је, тврдили су, наружило Вукашина. „Ти што уче књиге и науке морају друкчије да се одевају. Попови, рецимо, носе мантију“, говорио им је, сећа се, и још више се постиде, јер су Тола и Мијат разнели по селу вест о Вукашиновој фотографији, па су сељаци сваког јутра и вечери нагртали у Аћимово двориште да је виде и пију стару ракију.

Аћим мрси браду, квари њене ракље и клима главом као да слуша праведну пресуду.

„Друга је клима тамо. Они мисле да је наше одело турско, а, знате већ, Турке нико на свету не воли“, правдао га он. — „А за што ће да изучи тамо?“ — „Правничке науке“, одговарао је, а у себи мислио: „Да учи за министра унутрашњих дела, да буде најважнији човек у влади, да чува ред држави, пише јој законе и издаје наредбе које се без поговора слушају. Он ће наследити моје име у странци, биће одмах познат, поштован, слушаће га, биће са именом, а не неки тазе радикалчић, ћифта, репа без корена. Он мора бити као ја, прави, стари радикал, адамовац. Кад Вукашин узме дизгине, посланиковање ће препустити Ђорђу, уз моју помоћ и с мојим лудима морају га изабрати. Симка ће ми изродити унуке, ја ћу их чувати, презиме им неће бити Катић, моји унуци презиваће се Аћимовић, читаћу новине и спокојно чекати смрт... А Мој отац био је воденичар и слуга. Листић на коловозу. Лука Дошљак...“

„Аћиме, веруј само себи, и то кад си сам. Синови треба да те се плаше и помало да те мрзе док не остариш. Једино они и мајка могу да донесу несрећу човеку. А унуке воли“, сети се очеве опомене. Шта је могао кад је то почело чим је проходао. И раније. Одмах се видело да ће бити леп и крупан. Није био жгољав, ни ћутљив, ни баксуз као Ђорђе. Ђорђе се никад ни с децом није играо. Завуче се у сењак и ћути. И не одазива се. Вукашину претури вечеру, подмукло га гурне у бару и испрља му ново одело. Њему сам увек лепше куповао. То је мој грех. Увек сам га издвајао, а câмо дрво убије ветар.

Мијат усправно стоји у санкама и целу своју тежину и снагу држи дизгинама, коњи савијају вратове и фркћу, Аћим припаљује цигару, немоћан пред неком слутњом. Друкчији је њему овај, сваке године исти дан. Могао је бар паре да затражи.

— Коњи ће покидати амове! — каже Никола, поново промоливши главу кроз одшкринута врата.

— Може депеша сад да стигне — рече не гледајући га.

— Сада ни курјаци не излазе из јазбине.

— Нека прошета коње до Мораве.

Коњи и санке изјурише на пут и нестадоше у Диму вејавице. Аћим склони главу са прозора.

Да лије Вукашина више волео што је последње дете? Или што личи на њега? Не зна. Све сам уложио у њега. И синове који се не родише. И наду у унуке. Кад се јасену врх осуши, он из пања истера шибљик. А ја? шапуће на миндерлуку и зимогрожљиво дрхтури. Ђорђе је синоћ дошао, а још га нема да се поздрави и исприча како је посао обавио. Не поштује ме. Свети ми се, трже се. И Симку је волео више од Ђорђа. Он је њу нашао и изабрао. Баш онакву какву је и желео снаху да има: крупну, бокату, да може деду као зечиће да рађа. Није му сметало што је из сиротињске куће, и што јој је отац бунарџија и надничар, јер видео је још код манастира да је по свему друкчија од његове Живане, танке, мале и савијене као махуна пасуља у сушној години. Знао је да се Симка неће прекинути и осушити после другог детета. Запросио је, не питајући Ђорђа да ли му се допада. Уживао је,

гледајући је кроз прозор, кад висока, бокатa а витка, лако као усправан вал заплови двориштем, испуни га свег, па су кућа и зграде и јасенови мали, као играчке; одједном су сва врата затиснута њоме, а руке немирне, као да расад саде. Слика се утисну у занесене очи и грешна ватрица опали му испупчене јабучице, пуне плавкастих жилица. Кад се то уселио страх у његову кућу? замисли се.

Тражећи му новац, Вукашин га писмом обавестио да се вратио у Београд. Тада је заболело, јер му је два пута писао да одмах дође кући. Не, онда кад су се први пут срели. Вукашин је пред огледалом четкао зелени реденгот и ћутао а он му је говорио да сада треба да покаже шта зна и колико вреди, и да треба одмах да се ожени; он ће му са својим пријатељима наћи девојку која њему приличи. Говорио му је да пише за новине, и шта све он очекује од њега, и видео је да га син не слуша и да се мршти гадљиво, као да гусенице скида с рукава. Сетио се Вукашина у гуњу и чакширама поред воза за Париз, па је поражено и разочарано викнуо: „Како те није стид да у том зеленом изиђеш на улицу? Ни на једном пристојном и уљудном човеку нисам видео такву одећу. Аман, не брукај ме!“ Вукашин се танко осмехнуо, узео шешир и пошао извињавајући се ручком код француског конзула. Памти, тада кад је остао сам у његовој соби, онај страх је затиснуо прозоре, крцкале су греде, нешто је тупо лупило у прозор и одбило се, мислио је на Луку Дошљака што је имао да скапа у врбаку поред Мораве; онда је оно опет тупо лупило у прозор, видео је да је то ласта, и први пут је била ласта, пијукнула је разљућено и жалосно, а у великом огледалу с луком седео је неки старац који је нагло оронуо и обема рукама једва држао браду. Узео је јајасту четку, ону којом је Вукашин четкао зелено, хтео је да гађа старца у огледалу, не, сетио се, видеће по разбијеном да сам луг, па ми више ни новац неће тражити. Само је четку бацио кроз прозор и изашао на калдрму што се шаренела на сунцу.

Требало је да разбије оно огледало, јер сада је сигуран да би му син тражио новац; јер с њим се ништа друго није догодило сем што је постао судија београдског суда, и То

његовим, Аћимовим, заузимањем. Узалуд је он пажљиво ишчитавао све новине, и оне либералске и напредњачке, Вукашиновог имена нигде није било, у странци се није чуо, иако му је толико пута рекао да ће му глупаци и лакташи заузети место и да му ништа неће вредети памет и школа у Паризу, ни што му је отац Аћим Катић. Па је веровао да ће он изменити живот и доћи памети после разговора с њим, овде у кући у којој се родио, овде где су њих двојица некад разговарали, и молио га да узме неколико дана одсуства и дође. Како је Вукашин некада паметно говорио! Ко му не би веровао, ко се у њега не би уздао! Све, све сам уложио у њега. Кроз ледени вез Аћим поново гледа на пут. Зашто бар није одговорио на моје последње писмо? А зна да пише кад му паре требају.

Кроз отворене вратнице коњи лако укасаше у двориште, па одједном стадоше као да ударише у зид. Санке су празне. Са њих сиђе само Мијат. Аћим рукавом пређе преко очију. Моја несрећа је почела кад сам га први пут одвезао у Паланку, у школу. Сад то видим.

— Чим није јавио, неће ни доћи. Нека испрегне коње — потиштено рече Милунки, Симкиној мајци. Она стоји с рукама на леђима, повијена и строга. — И ти ћеш да ме надживиш. Да сам млађи...

— Ноћас ни ока није склопила — седе и рече не гледајући га.

— Његова је жена. Ја се не мешам у те послове.

— десет је година како те ја молим да се помириш с манастиром. Ради воденице и оних пустих ливада...

— о томе нећу да чујем!

— Како сам ја могла? Сви могу у мојој фамилији.

— Можда је мени тако суђено. Шта могу против Бога? — немоћно подиже руке. Зар пред њом ово кажем? Окрену главу ка прозору и ухвати се за дрвене решетке.

— А ти баш оцу Методију — шиљак у нос! За твоју кућу ништа није да купиш манастиру звоно.

— Нећу, Милунка, да савијам шију пред мантијаши— ма! Ни пред којом земаљском силом. Ја сам краљу Милану

рекао у очи све што мислим. Па ћу сад, некоме... — заћута. Гледао је кроз прозор. Можда по оваквом времену није ни могао да пође. Размекшало се и погосподило; зелен капут носи. Усне му се подругљиво скупише.

— Зашто нећеш за добро свога сина? — мала, забрађена, срдито му принесе лице под браду. — Овако ће да се затре... — шапну и, претећи, затресе главом.

— Нека се све затре! А неће. Имам ја још једног сина.

— А Ђорђе и Симка?

— Замукни!... — Шапуће: По целој Србији да се прича како Аћим Катић седе главе љуби скут пијаном попу Методију...

Милунка се тромо извуче из собе, удављена сукњама, хукћући. Он је није чуо, није ни гледао, брзо се суљао низ стрмину, смрт изненада дође, толико имање, богатство, па углед и име, углед и име нарочито. Нема врата у Србији која се пред неким његовим с добродошлицом неће отворити. А мој отац? Лука Дошљак, воденичар...

Симка уђе с наручјем дрва. Он издалека спази њен умор згуснут у подочњацима, загледа се, ни она више није негдашња, помисли. Она није крива. О томе неће с њом...

— Онај још спава?

Она само уздахну и саже се да заложи фуруну.

— Чим се разбуди, нека дође до мене.

После, гледао је у жбунић ватре, док Ђорђе не уђе, сасвим тихо, повијен.

— Како прође на путу? — дочека га. Није га то занимало.

Ђорђе нешто промрмља, прође фуруни и оду окрену леђа да скрије лице.

— Јеси ли ми донео новине?

— Ти Мислиш да ја имам времена и за твоје новине да бринем.

Не одговара му се на прву Ђорђеву варницу. Посматра га с рукама на леђима.

— Како процењујеш: шта ће бити у другим срезовима? — мучећи се, настави Аћим.

— Цене стоци падају. Границу ће опет да затворе.

— То влада пред изборе плаши такве као што си ти! — потврди главом и сусрете Ђорђев поглед. А овај мукло рече:

— Ми морамо да одрекнемо куповине. Мање ћемо да изгубимо.

— Па да моји непријатељи пишу у плакатама и новинама да сам лажов? Нека изгубимо хиљаду дуката, реч Катића не сме да се погази.

— Реч? Чија реч? Моје су паре и моје су речи. Ја сам живот сатро у раду и по путевима, сваки дукат крви ме кошта, па ћу сада, због твоје политике... Не дам! — Ђорђе повиси глас и окрену лице оцу.

Аћим стаде уз прозор: кроз ледено грање црне се јасенови.

— Због тебе ће моја кућа да остане пуста — рече касније из осушене, грке дубине.

— Једно мене коле. Само једно... — промумла Ђорђе и изиђе напоље, не затворивши врата.

— Јесте, због тебе — шапуће за њим Аћим, у инат себи.

Касније се његова соба испуни влажним кашљем, дуванским димом, смрадом мокрих свињских опанака, молбама за позајмицу, и: „Долази ли Вукашин?“ Седео је поред прозора сав стегнут завишћу према свима, а небо му је стално било распорено на јасеновима, небо није престајало да стоварује на земљу и кровове свој бели јед.

... .Само му се очи виде између обода дубоко навученог шешира и подигнутог астраганског оковратника. Не само због мраза што пред сутон окива пртину. Жели да га нико од селака не препозна, заустави или нешто упита. Узалудно покушава да савлада радозналост очију упорним гледањем у кочијашева уска и повијена леђа. Очи му стално беже по снежном полу и брежуљцима поред Мораве, лако запажају знане забране, врзине поред путева, тополаке, дрвеће-мећаше. Све је исто... Као онда, као некада, кад је он ту живео, и кад је пошао у Француску. Исто је као и онда кад га је отац водио за руку, не, он се увек држао за његов штап, и кад је био чобанче, ђак... лицејац, великошколац... Не, није

исто, не, то више није његово, није ни он више онај, није одавно, годинама, још пре Париза, много раније, сећа се, па толико пута је мислио о томе, баш тамо код оног забрана на коси, сада, наравно не личи на небеску капију, као онда, гледан на месечини од Мораве. Шта је читао на том распусту? И рекао је, памти, не, сваки пејзаж презире, узбуђење за лошег сликара и уседелице, не за оног несрећног учитеља, за њега не, а овај његов завичај је беда, сажаљење због кога се кајеш. Глупости, да, сви су ови паланачки, сељачки кочијаши гурави, брбљиви, сви су пијанице, ракију пију, жене им од батина носе завијена чела, и овај је такав. Није га брига што је то ливада његовог оца, где је некада лежећи у кукурузу прежао сатима да види гола колена девојака што су пластиле сено, све је ово радост у комадићима расејаним по блату. Најглавније је не бити сентименталан, само сентименталан не бити, не, никако, онда... идејама је крај. Наставља се прошлост. Успомене га обузеле. Неће да мисли. Санке шкрипе. Некада, онда... увек, за сваки Божић, санкама кући. Све санке на свету исто шкрипе. Као у Гогољевим причама. Зима је, беда, коњи заударају на балегу и кисео зној. Слуге су добро тимариле, не, још како су заударали и Аћимови коњи... Па то су све и онај дорат, и зеленко на коме је јурио по ливадама, коњи... Умео је вешто да влада дизгинама. Неће о томе да мисли. О таквим сентименталним бесмислицама... кад је некада као ђак и великошколац... Некада. Он не долази кући као некада. Мајка је умрла. Ено га гробље. Ту је она. Није јој отишао на гроб. Никада више неће отићи на преровско гробље... Баба Ката. Велика бритва на дугој узици. Кокошке су јој из крила кљуцале жито. У оној њиви породила се она сељанка. На мотици поред ње расекло се сунце, и нека крвава гомилица... звала га да нешто пресече, а он је бежао и викао. Оџаци и дрвеће, и све што не види, а осећа, гомила се у нелагодну, жалосну језу.

— Стани!... Стани мало.

Шкрипа замре на дну бубних опни. Коњи фркћу, тресу главама. Гриве гребу очи. Језа гусне крв. Неиздржљиво је. Раскопчава горње, последње дугме капута.

— Знојави су ми коњи, господине.

— Ништа им неће бити за... Мало да се смрачи.

— Кад ћу ја да се вратим? И мени је Бадње вече.

— Платићу ти више него што заслужујеш.

— Сад сам сигуран да си син Аћима Катића. Познао бих његову крв у пуку војника — окрену се кочијаш и осмехну, лижући иње с бркова.

— Пет пута сам ти рекао да нисам. Из Београда сам и добар сам му познаник. Је ли ти то доста?

— Боље ће бити и за њега и за тебе да не стигнеш по мраку — бичем чеше обрве.

— Рекао сам ти све и ћути!

— Шта ћеш, господине... Нисмо ти ми београдски кочијаши. Наши путници воле да причају. Брже им време прође. Путеви су лоши...

и он, таљигаш, зна Аћимову крв. И каква је то Аћимова крв?... Крупне речи, а сељачки изговор. Политичка хајдучија, да, то су наши политичари. И он. Не, не, и пре Француске је то знао. Само, као родитеља га волим. Његова политика... заседа и галама. Зар га није школовао због сујете и амбиције? Он је...

Је ли, пријатељу, по чему би ти познао сина Аћима Катића у пуку војника? Само брбљаш и не мислиш.

— По томе, господине, што умеш да наредиш. Јесте да ја брбљам, и јесте да ја не мислим, али много волим оне што умеју да наређују.

— Видим. Вози полако до гробља, а онда кроз село брз кас!

Кочијаш климну главом и опомену коње да пођу.

Њега овде неће сахранити. Никад. И ако сасвим пропадне. Умрла... Умреће и он. Шта би она имала од тога да јој сврати на гроб? Наружи му се лице, зажмури, потмуло јекну. Шта он то хоће са собом? Зашто лаже себе? То је ова преровска земља што још стругуће по жилама, ово је последња криза, последње искушење, завичај, гробови, успомене, оков је све то, с њиме се ништа не може постићи у животу. Неће да умре као председник паланачког суда! Погледа: све је исто, куће, зима, и оног познаје, и жену

познаје, не, то је беда, сиротиња... Шта се то променило, шта се то догодило за неколико година откако није долазио у село?

— Лево! Лево!

Запамтиће ово Бадње вече и овај Божић, последњи у Прерову, сутра ће се вратити, рано, вечерас се мора све свршити.

Главу још дубље увлачи у астрагански оковратник. Гледа у кочијашева леђа. Срце му брзо туче у браду прислоњену уз прса. Поред њега јури црно-бело, црно и бело, па се све смути у врелу маглу сивога уплетеног у грање и небо, што одједном зашкрипа. Кочијаш нагло заустави коње, окрену се њему и смешкајући се рече: — Ту смо!

Треба му одмах платити, да га не види отац. Уздахну гледајући снег у пазусима јасенова. Најважније је не бити сентименталан, јер свет је суров и равнодушан. Скиде рукавице и одброја кочијашу са добрим бакшишом.

— На кога ће син, ако неће на оца. Фала, господине.

— Можеш одмах да идеш — брзо сиђе са санки.

Пожури кроз двориште Куда ће? Не може одмах да се сретне са оцем. Ваљда још имају за њега собу у новој кући. Мора да се поздрави...

— Добро вече, Симка... снајка! (Нема смисла, загрцнула се од радости, ништа јој нисам донео.) Нисам могао да вам јавим, донео сам одлуку на брзину, служба, морам одмах да се вратим... (Шта могу? Морам је разочарати.) Па јесте, и за Божић. Толико година нисам био код куће за Божић. Нисам те видео... да, да, седам година. Париз, па одмах служба, државни чиновник... (Он! Жао ми, шта моту?) добро вече, Ђорђе. Стигох сад, са кочијашем из Паланке... (Није ми се обрадовао. Не жели ни да се пољубимо. Не зна. Откуд би знао? Још кад је био дете...) Нисам хтео да вас мучим на Бадњи дан, много је посла. Добро ме Возио. (Само с оцем сада да се не сретнем. Касније. док се средим. Касније. Морам тише да говорим.) Ја сам уморан, идем одмах у собу. Нека, немој да га зовеш. Поздравићу се с њим касније, кад оставим ствари. (Са слугама? И с њима да се гњавим.) Добро сам, Мијате. Нисам остарио. Ако је хладна соба, Симка...

снајка, после наложи, идем. (Брбљам, само брбљам. Вечерас морам све свршити. Моја соба... Вукашинова соба. И сада је сигурно тако зову.) Не, не! Не треба лампа. Ја ћу сад да се скинем и мало одморим. Много ти хвала... (Шта ћу с њом оволико обрадованом?)

У капуту седе на кревет и уздахну. Моја соба, рече гласно, а зимски мирис воћа и сувог ливадског цвећа у венчићима на зидовима и стари мирис ове собе, само ове собе на свету, потече свим његовим жилицама као крв. И он одједном, сав опијен нечим што се не одређује у свести, нечим ШТО је ван ње, изгубљен и расут у трајању дужем од памћења, дуго остаде тако. Онда се полако врати себи. Скиде рукавице и кресну шибицу да припали цигарету. Обешена изнад кревета, прође му фотографија из Париза, из времена кад је одбранио докторску дисертацију. Где то беше?... Мала радња у дворишту на Сен Мишелу. И Елен. Где ли је сада она? Очи падоше на кревет. Ову чегру је мајка ткала. Био је на распусту. Зелене гране. Угаси шибицу. Мора да се смири и среди. Брзо шета по сумрачју од прозора до кревета. Напољу, на дрвљанику, праска секира, љутито И дрхтаво. Завршава се нешто што је споро трајало До данас. Ипак пола живота. Почињем други. Нов? Зашто је нов? Стаде. Никако не попуштати. Одолети сентименталностима, успоменама, детињству. Ђорђе ће га као звер напасти. Боље би било да га је обавестио о доласку. Заслужио је да се радује макар до вечере. И онај стари.

Симка унесе жар и наручје дрва. Ложи пећ и прича: много му се обрадовала, и лепо је то од њега што је баш за Божић дошао кући, и ових неколико година како не долази сваки јој је Божић тужан; свако Бадње вече отплаче: он је у туђини, далеко, никога свог нема. Ти Французи, сигурно немају...

— Имају. Они су католици, а и католици славе Божић.

— Сигурно није као наш.

— Није.

— Па какав им то Божић може бити, кад, кажу, немају божићњара!

Колико су ти српски сељаци јадни, још више су самоуверени. Она је према њему добра, пажљива, али шта може? Мора да се поздрави са оцем, рече. Симка му поверљиво шапну да је он у својој соби и да зна даје дошао. Не смем да се збуним, понавља себи, брзо прелази двориште, улази у стару кућу и искашљава некакав нелагодан страх. Отвори врата, па дубоко и наглашено строго изговори:

— Добро вече, оче!

Оче!... Нисам ти више бабо... Стиди се да каже — бабо. А пре сат дошао. Хоћеш на коленима да ти дођем?

— Бог ти помогао, Вукашине.

Љут је, прође Вукашину, нађе оцу руку, просу му дуван, и додирну је уснама.

— Мрак је код тебе.

— Види се и у мраку.

— Види се.

Вукашин седе на миндерлук, ухвати даску стола и стегну је задовољан што не види очеве очи.

Ађим завија нову цигару и љути се на тупе прсте што дрхте и просипају дуван.

— У туђим санкама?

— Изненада сам и пошао Служба.. Знам да сте у великом послу.

У послу?... За шта Ми служе нове санке и коњи — але? А Мијат дна јутра упрезао коње.

— Право збориш, Вукашине.

Обојици би непријатно кад Симка унесе лампу. Ађим не савлада жељу да погледа сина. Шта ли му се догодило? Овакав капут ни краљеви намесници не носе. Још јаче застрепе.

Вукашин гледа у своје руке, осећа очев поглед и оправдава га: природно је. Син сам му. И ја бих такав био према свом сину. Не волим га мање него пре неколико година. Нисам се изменио.

— Време је бадњак да се унесе — рече Симка.

— Време је, идем.

Устаде и Вукашин, а Аћим му са отворених врата добаци:

— Ти не мораш.

Кочијаш га довезао. Са убалеганим кљусићима. Ни сресни пандур не би пристао да га онакви возе. Осрамотио ме, уздахну Аћим.

— Не, пођи ћу и ја... Волим божићне обичаје. (Глупо се понашам. Сасвим глупо. И збуњено.)

... Нико не устаје. Са свеће, пободене у преломљен колач, капље восак. Слушају како капље и као да због тога ћуте. Сви се питају: зашто се ћути? Сви гледају мирно вретено воштане светлости, очекујући нешто што се слути над непоједеном свечаном вечером.

Можда ови нешто знају? Аћим пређе очима по Симки и Ђорђу. У Симкиним крупним зеницама пламсају две мале свеће. Слутња му се згусну у страх. Припали и другу цигару. Никад овако. У овој соби, у којој се само једанпут у години вечера, кад Вукашин дође. Поглед му се пободе у гутицу између његових размакнутих и густих обрва. Љут је. Зашто? Могао си да јавиш па да те чекам, чвор је сенка, а лице му жућкасто, гутица на корену дугог носа ударац је нечије песнице. Зар је време такво да и Вукашина туку? Дошао да се пожали... Не, неће то. Такви смо ми. Тврђи од бреста. А леп. Њему би приличило и краљ да буде.

Гласан клокот: Ђорђе надушак испија дубоку и шарену чашу вина. За мене никад није наредио да се упрегну санке. А да су ми располутили главу на путу? Одоздо, оштрим млазом хвата очеву браду. Само њене две мало укосо управљене ракље. Он... У кући тиранин, а преко плота мазан и сладак. Само докле?

Аћим се накашља. Сраман му је гласан клокот вина, и верује: Ђорђе изината тако пије. Пружа Вукашину цигару да припали. Овај пали на свећу. Коса му запуцкета. Некакво му се велико зло десило. Зашто не одлазе?

Симка срете Аћимов поглед, руке јој пођоше ка софри да нешто узму, па се полако вратише на крило. Никад није дошао а да јој макар прегршт шећера не донесе. Ако. Само

кад је дошао. Ђорђе неће смети даје мучи као прошле ноћи. Уздахну дубоко, шиљак светлости се пресави и само што се не прекину.

Вукашин међу прстима окреће цигару и загледа је. Сигурно су чули. Сви се чудно држе. Како да им објасни? Шта да му каже? Очеве очи осећа на себи. Он то не може да разуме. Неће. Аја морам... Кида влажан крај цигарете. То мора једном да се догоди. А после? Подрхтава.

— Зна се ред ове вечере — строго рече Аћим.

Сви га погледаше. Ђорђе споро клима главом и цео се клати на троношцу.

— Оче, нека и Ђорђе остане. Вечерас сва тројица морамо да разговарамо. — Одсутно глади прстима рецке по ивици софре, па одједном, као са ватре, трже руку.

Аћим виде и спусти поглед: то су белези Василија, првог мужа његове мајке. Кад се враћао из бојева, у софру је ножем урезивао убијене сопственом руком.

— Кад сам ја после овакве вечере с вама разговарао? — изазива Ђорђе.

Симка му стеже мишицу, а он се гадљиво трже.

и Василија се боји, а опет „оче“. Неће са мном као некада, зато ми није јавио да долази. Сат је прошао па се поздравио... Оче... Неко зло.

— А зашто баш вечерас сва тројица да разговарамо? — упитно гледа у Вукашинову строгу и лепу главу с нешто дужом косом и танким брковима и види: мучи се. Па види сина у гуњу, кад је био ђак и великошколац, радује се што остају сами после вечере и сâм почиње разговор. За овом истом софром, поред овакве свеће, пре неколико година...

— Зато што је озбиљно. Сва тројица морамо вечерас... — очев поглед пресече му реч. По Вукашину се просу танка дрхтавица.

— Ноћу се разговара само о вампирима и злочинству. На Бадњи дан ја с вама никад нисам разговарао — промумла за себе Ђорђе гледајући у загризак хлеба.

— Морате обојица да ме чујете! — Вукашин осећа да падање дуго траје, па викну као да се хвата за грану.

Можда су га истерали из службе? обрадова се Аћим. Сада из службе отпуштају јадне учитељчиће, а што да не отпусте мог сина? Па зашто ми одмах ниси рекао? хтеде да каже, кајући се за љутњу према Вукашину, али у његовим очима као да нешто друго види.

— А ако ја нећу? — рече.

— Ја имам право то да захтевам. Уосталом, сутра путујем. Служба... (Не, вечерас се мора све свршити.)

— Служба? — подиже се Аћим.

— Па човек је државни чиновник. Чува своје парче хлеба — мирно рече Ђорђе.

— Путуј, сине, путуј ноћас. Одмах путуј! — корача сенком. — Онакве коње какви су тебе довезли, можеш наћи и у Прерову.

— Чим се Вукашин жури, ствар је важна. Да свршимо вечерас — рече Ђорђе стегнута гласа, јер предосећа, и ово је против њега. Зато је последњих дана и синоћ... Нека само што пре буде.

— Жене напоље! — Милунку и Симку пратио је очима Док за њима не лупише врата, а онда седе на своје место за ниском софром претрпаном јелом. — Причај зашто си дошао — завија дебелу цигару да се смири и да не гледа у Вукашина док говори.

По дугом ћутању капље растопљен восак.

— Дан је за озбиљне разговоре. Боле сутра — проговори Ђорђе, одједном уплашен оним што ће Вукашин рећи. Моли их очима.

— Причај! — изазива Аћим.

— Ја се женим — посумња да су чули, чега се стидим? па понови гласније: — Женим се!

— Само то? — излете Аћиму, па се још више збуни, и уплаши, и обрадова, и још више уплаши од радости. Софра се искрену, свећа се издужи до таванице и букну. Погледа у Ђорђа. Није смео у Вукашина.

Ђорђева уста се згрчише па затегоше у заједљив осмех, скрамица радости прекри заједљивост, али закратко: осмех

шмугну у густиш браде и бркова. Да ли је само то? Строго се загледа у брата.

— Ако си о женидби хтео, онда се тако не почиње са оцем и братом — шупљим гласом рече Аћим. — Живео сам да тај дан дочекам. Живео сам... Ти знаш. — Откину горњу копчу на кожуху, раздрљи се.

— Треба да знате да се женим. Да, прво то... — не сме да ћути, јер отац изгледа тако као да ће да се туче, хтеде да устане и да каже да није због тога дошао, али га Аћим претече:

— Кажи, јеси ли то одлучио или ме питаш па да одлучиш?

— Одлучио.

— Одлучио?! — Аћим просу дуван. Брада му се сломи на кожуху.

Ђорђу се понови гушћи, заједљив осмех: то је твој Вукашин. Има бога.

Вукашин хитро схвати Ђорђев осмех, па рече тише:

— Шта је то тако страшно што сам одлучио да се женим? Мени је тридесет година. Способан сам да изаберем себи жену.

— Са толиким школама...

— Тебе ништа нисам питао! — Аћим прекиде Ђорђа. — Кад си способан, коју си изабрао?

— Девојка је здрава, лепа, добра домаћица... Такву би ми и ти изабрао.

— Кад си мене женио, ти ме ниси ни питао да ли пристајем. добро си, Вукашине, учинио. Никога не питај кад својој деци бираш мајку.

— Симка је добра жена — рече Вукашин.

— добра је за тебе и мог оца.

— Није ти лепа?

Ђорђе јекну.

— Чија је твоја изабраница? — чвор је Аћимово лице.

Вукашин тешко изговори:

— Тошићева ћерка.

— Тошићева ћерка?! Напредњака Тошића?

— Јесте, његова.

— Мој син да се ожени ћерком мог највећег непријатеља? Народног крвопије. Мој Вукашин Тошићев зет! — шапуће загледан у два велика ока, туђа и пуста, мора да га гледа.

— Јесте. Али ћерка није што и отац.

— После толико година дошао си кући то да ми кажеш? Аћимов син — Тошићев зет! Ђорђе, гаси свећу да се не гледамо више!

Хајдучко позориште... Рат с Турцима пренет у рат за власт, у политику. А политика на трпезу и у постељу. Селачка патетика, деспотско самољубље, То је он. Преживео, живот га згазио, Вукашин може да заплаче.

Ђорђе посматра оца и брата. Неће да угаси свећу. Нагледајте се. Ја Ти никад нисам ваљао. Ето, ето ти га твој Вукашин!

Аћим се наже над свећом, постаја тренутак па дуну. Све потону. И он.

— Ти ме издаде, Вукашине. И гроб ми опогани! — грмну у помрачину.

— Зашто сам те осрамотио? Ти не одговараш за поступке пунолетног сина. Нисам те ни издао. Уосталом, нисам имао шта да издам. Ти водиш своју политику, а ја... (Важнија ти је радикалска демагогија од моје среће.) Истину да кажем, ја и нећу да следим твоју политику... (Кидај до краја!) Ја, оче, имам своја начела.

— Нисам ти више отац!

— Ко је то видео и чуо да се отац и син посвађају због странке? — мирно рече Ђорђе.

— Добро. Ако ме се одричеш, онда сам ти дужан ово објашњење: нећу ни у какве странке да улазим. Ја свој живот и своје способности нећу да сатрем у радикалском политикантству. Чекај, слушај ме прво. Баш то у вези са народним интересима хоћу да ти кажем. Ништа народ нема од тих ваших странака и ваше селачке слободе. Уосталом, после одласка Турака народ није тражио слободу. Он је тражио само хлеб. А Ви, радикали, обманули сте га да је устав

— хлеб... Народ, слобода, устав, све су то само изговори да се дође на власт. Зар је мало у Србији оних који су свршили неке школе, па су пропали у нашој, вашој политичкој хајдучији? Ко је од тога имао користи? — застаде. Сети се призора с пута:

...Човек носи плехану пећ и велики дењак ствари, а за њим иду два малишана са лонцима у рукама и жена са дететом у наручју. „Куда ћете ви, човече, по оваквом времену?“ — гледајући како се деца једва батргају по снегу, није могао а да га не запита. „Ја сам, господине, учитељ. Премештен сам јер сам радикал“, само је то рекао и продужио да главиња низ пут.

Вукашин подиже глас:

— Идеје су за културне народе, а овде, у овој сељачији, оне су сувишне и фаталне. Овде су попови једини успешни, а можда и корисни идеолози. Овде је слобода право да хајдукујеш, да хараш, да заузимаш општинске утрине, а демократија и самоуправа да не плаћаш порез, свеједно што те сресни капетан батина и псује ти мајку. А што ви радикали галамите о демократији, то је само изговор за селачку анархију и јавашлук. Сит сам ја свега тога! Србији су потребни памет и знање, а не странке! Србији треба да гледа Европу, а не турски тур! — Вукашин се загрцну и умуче. Говорио је да не ћути, да отац зањути и да се што пре заврши ова њихова прва и последња свађа.

А добар говорник, пас. Каква би он сила био у Скупштини. Моја је То крв... Европа ми упропасти дете... Несрећник. Ађим засузи.

— Имаш ли још нешто да кажеш? — оштро упита.

Тражиће имање. Свађа је само изговор. Бездушник. Одавно си ти појео свој део. Ја сам ово зарадио. Ништа ти не дам! Ђорђе претури бокал са вином. Софра као заклана; цури црно вино на његов опанак.

Не молим милостињу, говори себи Вукашин. Зашто да не тражим оно што је моје? Моје достојанство је у питању. Да смо начисто.

— Ја нећу да живим у Тошићевој кући. Хоћу кућу да купим и у својој кући да живим. И исплатите ми мој део.

— Појео си ти одавно свој део, брате Вукашине. Мало ли нас коштају твоје школе?

Паде, Аћиме, твој углед у амбис. Растури ти се огњиште, разломи имање и затре лоза. Моји унуци биће Тошићеви унуци. Аћим чупа браду.

— Да израчунамо колико сте потрошили на мене.

— Израчунај ти!

— Израчунао сам, Ђорђе. Мени припада трећина.

— А колико је зарађено у овој кући откако си ти отишао из ње? Хоћеш и моју муку? И то је братски!

— Ја, Ђорђе, тражим само оно што ми по закону припада.

— Закон?... Ја сам закон! Све је моје. Само преко мог гроба можете да се делите. Аја ћу још да живим!... Обојица сте једнаки! — Аћима оштро заболе што први пут пред Ђорђем ружно говори о Вукашину. Удари песницом о софру. Посуђе звекну. Подиже се и заљуља у густој тами: — Чуј ме, Вукашине... ова кућа није више твоја. Видим ли те, наредићу слугама да те истерају на сокак... У тестаменту, написаћу га одмах после празника... ти ћеш бити искључен из мог наследства. Забранићу ти да ми на сахрану дођеш и гроб видиш. Ти си... од вечерас, ти си... мртав за мене. Један за другог ми више не постојимо!

По муку, једно псето лаје из села. Аћим се стресе. Ја више не постојим. Ја сам ишчупан, хтеде да викне. По њему звечи сув, изломљен лавеж.

— Ђорђе, дај овоме пет стотина дуката, и да га моје очи више не виде у кући. Губите се, нећу исти ваздух да удишемо.

За њима врата остадоше отворена. Ветар јурну у собу. Псето лаје љутито и изгубљено.

...Симка седи на ивици кревета и замишљено гледа у пламено и коцкасто око ниске пећи, и не чује то једино преровско псето ноћас кад је село задављено снегом, убијено помрачином што се измешала са облацима, јер је Милунка чула њихову свађу и све јој испричала.

А тако му се обрадовала, ништа јој није сметало што га је паланачки кочијаш довезао. Одмах се понадала, неочекивано, зато и јаче: он ће смирити Ђорђа, да и ова ноћ не буде као прошла, иако је он ушао у двориште као да је туђе и поздравио се с њом као да је не познаје. Све најлепше што би родило у њиховим воћњацима, виноградима и башти, њему је намењивала, њему остављала, слала му и нудила га кад дође. Жељно је чекала његова ретка писма и била данима срећна ако би је само поменуо и поздравио. Често би ноћу заплакала у бризи за њим што је негде далеко у свету, туђем и мрском, у свету друге вере и другог говора, мислећи да је гладан, болестан, кад зиме дођу да му је соба хладна а покривач танак и исцепан. Са Ђорђем се свађала да му што чешће и што више новца шале, а много пута, док се у Београду школовао, послала би му свој, за њега штеђен, домаћичин новац. И његове женидбе се бојала: била је убеђена да ће га нека варошанка отуђити. Онда више неће доћи и помиловати је шкрто меком, господском руком по образу. На та лака миловања поруменела би и у себи дуго носила сећања на њих, понекад мутна и стидна, с резом слатке, танке дрхтавице. Каква ли му је та којом се жени? Господска! Презир јој пређе преко лица, рујна од светлости жара.

И он, сада, дошао да подели имање... Њему ће ионако све да остане. Сада кад је Ђорђе почео њу да злоставља. Где му је душа да баш данас због тога дође? А чим је дошао, грожђе, орахе и јабуке однела му у собу. Грожђем му и прозоре окитила. Колико је пута у уморној тузи, оној пред сан, оној кад је сама, њим тешила себе. Неколико ситних ватрица силази јој низ лице и капље у крило. Ђорђе дуго стоји уз врата, не гледа је, па се накашља.

Она се трже и збуњено упита:

— Он дошао да подели имање?

— Да подели — хукну и седе на кревет.

— А зар нас мало кошта његова школа? — кришом брише лице и због Ђорђа говори о новцу.

— Грдне паре. Много кошта.

— Ти си се мучио...

— Мучио сам се.

— И сад треба да отцепи полутку. Није право — гоВори а не мисли, осећа само неки чудан стид, не зна шта ће са собом.

— Полутку. Право... А шта се то тебе тиче? Откуд ти знаш шта је право?

— Твоје је, Ђорђе, твоје, немој да се љутиш. Мени је тешко... Жена сам ти, увек смо се лепо договарали.

Он је мој брат. Није Аћимов пасторак. Он је у наследству равноправан са мном. Ти ми ниси донела мираз па да имаш право да се испречиш пред мојим братом и кажеш: „Ја не дам!“ Ништа ми ниси донела, дошла си гола као леска, кошуљу ниси имала...

Њој клону глава: сећање на облачење кошуље и прошло вече поново је заболе.

— Постала си газдарица...

— Твоја слушкиња — шапну она. Ђорђе је не чу и настави:

— ...Осилила си се, па хоћеш и с јединим братом да ме посвађаш.

— Добро, Ђорђе, дај му све, немам право. Ти си мушко.

— Све да му дам?... Па све ћу му и дати! Морам све да му дам. Ти ћеш да растуриш на браћу и слуге!

— Зашто да растурим?... — шапну она и устаде.

Ђорђе скочи с кревета и са стиснутим песницама пође на Симку:

— Ти си моја несрећа! Ти си ме сатрла и живог сахранила... Ја сам мртав човек, ја нисам човек, ја сам камен, ја сам угашен угарак... Ништа сам ја, чујеш ли? Ништа!

— Ниси, ниси... — Нешто лупну под њом. На њу иде шубара, црна, шиљата, ништа не мисли, не мисли ни да бежи, а види — гуњ се грчи и ломи.

— Јесам! У животу немам ништа сем дуката и муке. Коме ћу дукате? За кога сам се мучио? У овој кућерини живе мишеви, слуге, дукати, ти, моја несрећа... И ја... камен, сув, ништа...

Она миче уснама, не, оне то саме чине, она не може ништа да каже од вике, од мириса вина из нечега разбијеног, шкрбавог.

— Све ћу Вукашину да дам, све! Теби у инат. Нека господа проћердају моју муку. Вукашин ће појести моје имање. Појешће ме. И гроб. И он... Због тебе! — ударао је песницом по глави, леђима, свуда, све немилосрдније, јер спази да јој је при светлости жара из пећи лице лепо, и зато што се не брани, занемела у запрепашћењу од његових првих удараца, туче је и јауче зато што је први пут туче, што је много воли, и жели да је убије, јер је лепа, да је не види после овога, после...

А њена помрачена свест може само да се чуди, и бол од удараца тоне на сâмо дно тог чуђења. Свеједно јој у шта се заривају и од чега одскачу његове ситне песнице. И тек после, кад се уплашио, уморио или постидео, одједном је умукао и престао да је туче, па се пијано сручио на кревет, а она, као освешћена изненадним муком и миром, поче да разумева смисао његових удараца, грдњи, псовки и нечега одавно и од себе скривеног. Стид јој се разгоре у глави и на лицу. Прошлост, погубљена и заборављена у пословима, Виси сада сва пред њом, похабана и у ритама, као сиротињско одело. Никада до овог тренутка није помислила да јој је живот јадан и пуст. Како јој одједном сада ништа не значи што је газдарица у кући у којој пола. села. надничи и служи. Она се покрену, први пут откако је устала са столице, мало рашири ноге, да буде сигурнија на њима, и одсутно се загледа у жеравицу која је испала из фуруне и споро умирала на дасци, на којој су многе пре ње оставиле за собом црне ранице.

...И синоћ је чекао да легну. Знао је да нису ушли у собу. Ноћ је преседео на свом лежају, огрнут великим кожухом, једним и летњим и зимским покривачем. Тако, ишчекујући шумове њених босих ногу кад прилази кревету, затекла га је зора што се једва провукла кроз мали решеткаст прозор, видела Николине очи приковане за таваницу, па се као од стида сакрила у његову густу и дугу браду. Симкино вабљење живине извукло га из подрума да види њене

неиспаване и умором замућене очи, па да читавог дана ћутањем тугује.

Вечерас је сваку њихову реч разумео и одгонетнуо прошлу ноћ. Кад је почео да је туче, Никола је скочио, усправио се, главом притискао греду, претио Ђорђу да ће га заклати, њега, силника и незахвалника што га је удес наградио добрим каквим само цареве награђује, а мрак је тутњао у кацама, јечао и хуктао у црним гомилама:

— Не плачи, несанко моја. Сутра, на празник, биће ти очи као ољуштене шљиве. Што плачеш кад си лепа, и млада. Ја ћу да тугујем за тебе. Своје ћу очи подметнути под његове песнице. Нека их бије, злотвор. Несанко, гурни ми главу у недра. Кад дете плаче, свеједно му је чије је наручје и чија су недра. Помери браду да ти не гребе лице. Завуци ми руку у недра. Угрej се Ту, ћути, нисам ти ја отац... Осећаш ли колико сам млад и јак?... Видиш ли? Види ме...

У мрклини, под ниском таваницом подрума, Николи су уста пуна пенушавог шапутања, очима се привиђа Симкина млечна нагота, њене босе и пуне ноге додирују Му руке, увлаче се под покривач, и изнад самог чела висе њене дојке и подрхтавају, да се откину као најкрупније капи млека, и он губи свест у пађеничком уживању, које Дуго, дуго траје.

Њен корак по поду разликује од Ђорђевог; види јој тамне табане, зна како се свлачи и облачи, види руку на свим местима на телу, чује шум чешља у коси, осећа како дише, јер Никола годинама слуша Симкин и Ђорђев живот у постељи, чује све њихове разговоре и љубавне грчеве без тепања и пољубаца. Тада јој он шапуће речи које човек његова доба жени не говори, тепа стидно, очински и љубавнички, и бира израз, како то само настрано ћутљив човек уме.

— Што богорадиш Ти, стари бескућниче? — прекоран глас из мрака уплаши Николу, разби његов занос, оскрнави његову тајну и светињу, и дуго потраја док се прибра, препозна глас, и цикну:

— Како си смела, стара кујо, како си смела да уђеш?

— Не дери се, знам те добро — Мирно рече Милунка. — Где си? Не видим ти брлог, села бих мало.

— Бежи од мене, змијо! — Не виче: боји се да Симка не чује, па сикће шапатом.

— Ти си нешто много горе. Ја све знам, па ћутим. Видиш ли како ова моја пати?

Чула ме! штрецну Николу, па брзо рече:

— Кад би све жене живеле као твоја ћерка, Бога не би ни било.

— Јадан ли јој је живот. Сатреће је Ђорђе. А сутра је празник.

— Шапћи, чујем ја добро.

— Ти можеш да је спасеш.

— Ја? — језа стресе старца. — Ја? Како? — подиже се на лактове. Не види је.

— Заслужи души место: моли Аћима да се помири с манастиром. Ти једини можеш да га наговориш.

— Будало, газда никад не слуша слугу — паде на узглавље.

— Тебе мора да послуша.

— Што мора? Нећу да се мешам у медвеђа посла. Ја хоћу да умрем у овој јазбини. Мени је овде добро. Губи се одавде!

— Помози јој. Док је жива, палиће ти свећу на гробу. А ти знаш каква је твоја душа: рибица у крви! Не можеш да умреш с њом. Помисли само...

— Напоље, стара кујо, напоље, кад наређујем!

— Ако не учиниш што сам те молила, ја ћу о теби да разгласим по селу...

Никола отегнуто јекну, подиже се с лежаја и са испруженим рукама пође ка гласу у помрачини, да га задави и баци напоље.

...Ђорђе у оделу лежи на кревету и, згрчен као гундељ, хрче. Симка стоји наслоњена на кревет и гледа у њега, слабо осветљеног ватром из пећи; никад јој није био тако гадан и ружан као ове ноћи. Како то раније није видела и осетила? И како је могла да се уда за њега и да живи с њим?

И можеш сада да спаваш, тако си ружан и мали, као гиџа. Хрчеш... Мајка и Бог казнили ме тобом. Зашто си ме

тукао? Зато што сам ти слуга у кући, што више радим и горе живим од свих надничара. Колико сам хлебова намесила и људи нахранила. Очи и руке изгорела сам на огњишту. А сан ми траје само између других и последњих петлова. Свиње ти храним, стоку надгледам, помажем у трговини, копам с надничарима, свађам се са слугама, криво мерим... Изелице! За вас Катиће сам радила и чувала. У шта су истекле моје младе године? Ти си ми снагу просуо ни у шта, ти што хрчеш, што спаваш, уморан си, заболеле те песнице од моје главе. Нисам ни годину дана проживела као жена, ни као Анђа Толина што ни хлеба у кући нема, ни као она нисам проживела, и она је срећнија од мене. Целог века, ти, псино, скиташ по вашарима, чаршијама, по белом свету дане и ноћи остављаш. Сигурно си трпео за мојом снагом и мислио на мене. Док сам се ја у овом гробу по ваздугу ноћ превртала као црв на жеравици, ти си се ваљао по туђим постељама. За дукате, и ти, тако ситан и грдан, могао си с лепотицама да спаваш. А ја те чекам... По десетак вечери забадава сам облачила чисту кошуљу, а тебе нема. За тебе се спремала, а ти дођеш па заударaш на механчине, оборе и коње. А да си бар тада могао жељу да ми одмалиш. Узимала сам те у наручје и пела на себе, као што се дете пење на коња. А ти ме, јаду, штипаш, уједаш као мало куче, само ме нањутиш и оставиш. Од таквих као што си ти не би ни на ђубрету клијало! Па ме сада бијеш и мучиш, Турчине. А у шта ће мени да прође ноћ! Спаваш и хрчеш, хрчеш....

Више никад да не чује то одвратно хркање, тешка, наднесе се над њега, мора, а не може од задаха вина, од бола у очима, од крви што је одједном стала, и руке се с гађењем тргоше и клонуло падоше низ бедра. Дуго се клати задихана тутњавом у грудима. И свог корака се боји. Црвено око пећи гасне и плех ситно цвокоће. И мрака и плеханог цвокота се боји. Колена јој ударају о даске кревета.

А онда више није видела ни Ђорђа ни себе: лепа је и још млада. Над њу се надноси лик... Шарене очи. Зар он, зар с њим? Зачуди се, не, брани се, а он јој прилази све ближе и

ближе, припија се уз лице, ураста у главу и у мраку истискује свест.

...Лаке и хитре, сенке налећу једна на другу, измичу и опет налећу гонећи се по изрибаном дашчаном поду и резбаријама храстове таванице. Нечујно играју по дрвеним решеткама у прозорима искићеним грожђем. По одсеву тихог, малог пожара гази Вукашин уморно погурен, док титрају пузе и јуре по њему, пламсају из високе украшене пећи, купљене у Земуну за собу сина господина оне јесени кад се уписао на Велику школу. Срушили су механу у којој су тада преноћили. Он није спавао, љут на оца што је одбио да му купи варошко одело, онакво какво је виђао у Паланци на великошколцима. „Ти си сељачки син. Срамота је да носиш швапске крпе. Нису оне ни здраве. И срце и памет се покваре у њима“, рекао је отад убеђено и претећи. А ујутру, рано, из механе га најпре повео у магазу житарског трговца Васића. Отац је ишао напред, са штапом преко руке, а он неколико корака за њим. Велики и леп био му је Београд тада, први пут виђен, и био је збуњен и задивљен што толики људи у Београду познају његовог оца, па му скидају шешире, шубаре и нагињу фесове. „Гледај пред ноге и не блени у прозоре!“, строго је прошапутао кад га је ухватио како загледа девојке што кроз прозор истресају ћилиме, а онда, повучене испруженим рукама, као да падају за својим очима, озбиљне, а он је желео да му се осмехну и да га запамте. Постидео се због очевог прекора, опанака и гуња.

„Газди да пољубиш руку, и све што кажеш, да је паметно“, опоменуо га отац пред великом магазом у Савамали. Помислио је у себи „нећу“ и, на одстојању, ушао за оцем; замирисала је пшеница и трињa од жижака; мали човек са фесом седео је за тезгом, не зна због чега је морао да му пољуби руку, и ћутао је до краја те кратке и пословне посете. И сада чује очеве речи: „Писмен је толико и рачун зна да може око кантара да помогне. Ако погреши, ти имаш длан. Ја хоћу да се мучи да би човек постао.“ Трговац са фесом се осмехнуо, надмоћно га гледао и играо се бритвом на ланцу. Он је пркосно окренуо главу. Кад су касније изишли на улицу,

отац је, као да се правда, рекао: „Ти знаш да ја имам пара да купим целу Васићеву магазу. Видећеш и сâм: најслађи је хлеб који сам зарадиш. Оно што ти припада, чекаће те док не будеш морао да га узмеш.“ А кад је први пут као великошколац дошао кући за Божић, затекао је у својој соби скупу пећ. Обрадовао се. Није се једном овде радовао... Стаде уз прозор. Све је као некад: грожђе на прозорима, ораси, јабуке на столу, слама на поду, багремовина у пећи... А напољу снег и ноћ. Мора признати даје лепо. Лепо...

Школовао га. Јесте. Даје остао у селу, не би ни умео тако да увреди оца; да није био у Паризу, не би знао да му каже све што му је вечерас рекао.

На станици, поред воза за Париз, отац му је ставио руку на раме: „Вукашине, да учиш што игда можеш. Тамо, Европи, покажи ко је Србин. Покажи, мајку им белосветску, да ми нисмо само с јатаганима вешти. Нек знају да смо исто тако и с књигама умешни. Памет им покажи, а дукате не жали. Троши као да си кнез, нек виде да ми, Срби, сваки ред знамо. Пиши за паре пре него што их потрошиш, али гуњ и опанке не скидај. Не срами се због тога, јер они То немају. Нек виде шта је сељачки син!“

Вукашин се жалосно осмехну: гледа своју фотографију из Париза, окачену више кревета. Гуњ и опанци! Прво што је учинио је да престане да буде смешан и да скине то глупо, турско одело. А „ко је Србин“ и „сељачки син“. То НИТИ је имао коме да покаже, нити је знао шта да покаже. Какве наопаке представе — „покажи им, мајку им белосветску!“ Кравата... „Краљицо Ахајаца, ти што изазиваш ратове...“, шапутао је на клупи, у малом парку испод Пон Нефа, а она му прстима поправљала кравату... Тога дана је докторирао, фотографисао се и послао слику оцу. „Лело је што си науке добро свршио. Али што СИ се нагрдио оним крпама швапским, То ТИ, Вукашине, никако не ваља“, писао му је отац, а он се смејао. Још тада, и много раније, започело је ово што се вечерас догодило. Само: да ли је све баш онако како је вечерас говорио? Па он је годинама мислио очевим мислима и живео његовим идејама. Прстима стеже слепоочнице и

уздахује као да се гуши. Не, не мисли он онако како је вечерас говорио. Зар није лепо у овој соби, његовој соби, у кући, у селу на Бадње вече? Колико се он некада радовао овој вечери и сутрашњем дану! Шта му је радосније било од овог дана, кад је у санкама јурио из Паланке кући на божићни распуст? Та препуна ћутања у санкама што се лако заносе и јуре, та ћутања по којима бије меки топот коња, фијучу бичеви, лено лете гаврани... Мајка. Ситне, сетне очи. Само њима говори. А увече се са оцем могло и о књигама причати. Тих вечери он је други човек постајао

Само да једно такво Бадње вече, сада, вечерас, некако доживи, да заборави свађу са оцем, да она не постоји, дао би све знање, идеје, каријеру, све би дао. Јурну по соби. Мала му је.

Не, све је ово селачка идила и прошлост. Наш живот треба да буде нешто сасвим друго. Мој живот није Аћимов живот. Треба одавде засвагда отићи. Све оставити. Изневерити. да, издати. А потом? Зашто се толико плашим неуспеха? Чему сва та рачунања? Ја ти више нисам отац... Ти си од вечерас мртав за мене. Један за другог више не постојимо.

Вукашин дрхти. Одрекао ме се... Зар сам толико увредио њега, суровог и снажног? Једино у животу што је поуздано било моје, био је он, отац. Нешто што није имало обала. Отац сигурно сада плаче. Он не може да плаче. Ноћас је све изгубио тај моћни Аћим Катић.

Вукашин је сав скупљен и згуснут у дрхтај који ће сам себе да искида. Не могу по твоме! Не могу се одрећи Олге зато што је ћерка твог политичког непријатеља. Не могу! Нисам крив што си ме неправедно волео више од Ђорђа. Немам чим да ти надокнадим неправду. Не могу... Знам, боли те, гледаш ме, осећаш како умирем у теби. Боли и мене. Па ти знаш колико мене боли.

Онда је дуго био без икаквих мисли: глава је набијена празнином. У њеним шавовима уклештена свест осећа само бол у коренима очију. Касније: не, није истина све оно што је вечерас изрекао оцу. Јесте: у Србији се и коле и псује, гази по

блату и живи у мраку, и једе хлеб са софри на којима су некад хајдуци урезивали своју жетву, истим ножем клали Турке и секли хлеб али... његово је то. Аћимов је он син. Његова крв и страст. Нека отац и живи у заблудама сељачким. А да ли сам сигуран да су то заблуде? Ако су и заблуде, отац и људи слични њему верују и гину. Свеједно какав је живот што га они кроје. А на шта је он, син таквог оца, спао данас, после петнаест година учења и студирања, после Париза и докторске титуле? Јесу ли вредна та његова нова европска начела — да ли су начела? — једног великог Аћимовог разочарања? Да ли ће му, кад заувек напусти ову очеву собу у Прерову, кућа коју ће да купи за новац отет брату донети више радости и среће? Могу ли идеје, успех, каријера, салони, друштво конзула, министара и дворских дама да надокнаде губитак оца, брата и снаје, завичаја? Хоће ли му тај нови живот за који се спрема бити важнији од братовљеве мржње и очевог презрења? Хоће ли му Олгина лепота више значити од верности оцу и сопственој младости? Неће се само отац стидети што се жени Тошићевом ћерком. Као студент борио се против њега, министра. Шта ће рећи моји бивши другови? Бивши?

Вукашин је уклештио главу међу руке што држе дрвене шипке на прозору.

...И та фатална љубав. Није се први пут заљубио. Лепота и понос. Зар је то само Олгина изузетност? Начитала се руских и француских романа, обожава Тургењева и Балзаков „Љиљан у долу“. Воли Пешту, бидермајер, Штраусове валцере. Ишла на дворске балове. Играла са књазом Александром, трапавим... Народ — то је њој нешто прљаво и лукаво. Прерово — вучја јазбина! С њом, шта ће бити мој живот? Имати кућу на Врачару, примати угледне госте, имати банку, направити фабрику, постати дипломата, бити Европејац у балканској чаршији... Јесте банално! Све што се догађа супротно је ономе што је некада мислио.

Вукашин се нагло усправи и настави да корача по соби.

Све је бесмислено. И политика, и идеје, и принципи, и култура, и углед, и каријера, и та, та велика животна срећа!

Живот у Србији је старо гробље... Ништа велико не може у њему да израсте. Ко год од живота нешто више тражи — рубе му главу. А шта чека њега, који жели Европу у Србији?

Стоји насред собе: шта то он хоће од себе и живота? С чим то он ноћас раскида? Чему ово позориште на Бадње вече у Прерову? Његова сенка, полегла по патосу, успела се зидом до прозора и на њему пресекла главу. Дуго стоји.

Ово је последњи ноћ у очевој кући, у којој је доживео неке ситне среће. Под овим истим кровом проводе ноћ у очајању брат и снаја. Они не спавају. „Вукашин тражи пола имања." Симка га куне и прекорева због пажње и нежности којима га је толико година обасипала. Ђорђе потврђује самом себи да је он, Вукашин, лопов и разбојник. Отац не спава и брине како да спасе свој политички углед који му је син нарушио. Чему цео тај мали пакао који је он створио?... Одлази из Прерова, вређа брата, унесрећује оца, дели имање да купи кућу и не буде под Тошићевим кровом. Жели да започне нов живот, хоће Србију да уводи у Европу. Хоће ли му то бити срећа? Зар је истина да је последњи пут у очевој кући? Није могуће, није истина...

Вукашин се наслони на зид поред пећи. Црне птице бешумно налећу на прозор, играју по евенкама и зобају увек иста и никад непозобана зрна грожђа. Безглаве зверке мрака чуче под креветом и у угловима, спремне да скоче на њега. Више кревета, његова велика фотографија из Париза истопила се у суву, велику мрљу. Воштана свећа, заборављена на пећи, изгорела: ваздух отужно мирише на смрт. По Вукашину се одједном стврдла језа. Он се брзо свуче и баци у кревет. Очи се не затварају: поглед туче по црном лептиру на белој кошуљи. У грудима кипи нешто горко и врело. Скида фотографију са зида, преко колена ломи рам, отвара пећ, баца је у ватру, пламен букти, готово је и с тим! кида евенке са прозора, и то је прошлост! баца их у мрак и снег, кокошкама, псима, селу... Не, не, то би био типичан аћимовски гест. Треба спавати, па сутра... Вукашин навуче чергу преко главе.

Онда без колебања скочи, обуче одело и не запертла ципеле. Носећи дрхтавицу и шкрипу снега од брзих корака, уђе у мрак очеве собе. Аћим га заустави код врата.

— Свршен је наш вечерашњи разговор.

— Ја сам се овде родио. Ја сам овде... — мрак уздахну. — Ја ћу опет доћи. Ти ћеш у моју кућу долазити. Обећај ми.

— Крв нам се с Тошићима меша. Неће бити моји унуци.

— Твоји ће бити! — викну, смрачен од мумлања и крцкања у мраку.

— Кроз њих не могу да трајем. Душмани ће да опогане моју крв.

— Има нешто важније у животу... — искидао би се, тукао би се због мирног и прибраног очевог гласа. Зар ти ја нисам важнији од странке?!

— Иди.

— Мислиш да ми је било лако на ово да се одлучим? Све знам... Али, разуми... Наступа ново доба, оче.

— Иди.

— Па ја сам твој син. Шта си очекивао од мене?

— Некад нисам морао да ти поновим наредбу.

Под спорим корацима снег опет љуто шкрипи. Кроз слеђену помрчину ниједна мисао не може да пусти жилицу. Јасенови узалудно чекају ветар. Не виде се гарава ждрела оџака. Згрушало се небо над Преровом. Топло је само у кутњацима замуклих паса.

...Кожа одраног свињчета, разапета на зиду у углу оџаклије, привија се Толиној жени Анђи као запаљен вепар који развилапљених уста јури на децу:

— Деца ће изгорети! Појешће свиња, не дај! Изгореће... — бунца, придиже се са сламарице на поду и баца да их заштити, увек на супротну страну од корита са близанцима. Руке се ломе, млатарају и јуре сопствене сенке по огарављеном зиду.

Клечећи поред постеље, Тола, уплашен и занемео, хвата јој руке, свађује је на лежај, притиска јој чело, све док се не смири, па се окреће огњишту и чарка слабу, сиротињску

ватру. Зна да од грознице после порођаја жене умиру. Ако она умре, умреће му и близанци. Обојица су мушки, курјачићи, никад их не може прежалити. Ђорђева завист урекла му је жену и призвала смрт његовој кући. Данас му није платио наднице, без хлеба, божићњара и дрва га оставио. Помрзнуће се деца. Ови мали ће скапати. И запретио му Ђорђе, да му више никад у кућу не уђе. Код кога ће радити? Чиме ће децу исхранити до пролећа? Мора да га моли. Бог је њега, Толу, зато измислио да би неко по овој земљи ишао на коленима и погнуте главе. Где ће он с Ђорђем Катићем да се парничи око правде? Хлеб му треба. Већ до зоре огњиште ће му се загасити, јер је ноћ кроз оџак провукла хладан патрљак ноге и гази по ватри.

— Вретено! Вепар! Изгореше!

— Нису, не бој се, ћути, Анђо — устаје, покушава да смири жену, држи је за руке, а њене бесмислене речи шире страх и немоћ по њему пред нечим вишим, страшним и невидљивим. Па кад се Анђа, уморена батргањем и виком, смири у отегнутом јечању, које га је подсећало на неку зверку што се чује само ноћу и коју нико дању није видео, Тола отворених уста звера по соби, загледа у оџак низ који силази, да згази и њега и ватру, ледена, длакава шапа.

Више не може да издржи да не пије ракију, узајмљену од комшије да части жене кад прекосутра буду дошле да му виде синове близнаке. Из великог, нагорелог ибрика сипа немилице ракију у широко отворена уста, сипа из освете над нечим, из ината.

— Снег, снег.. Десни је мањи. Што је десни мањи? Удави се...

Опет — снег! Шта да се ради кад дрва не падају као снег? Не би се угрејала ни да ја легнем у огњиште. Идем да украдем. Изиђе напоље, начупа коље из плота и с великим нарамком врати се љући но што је изишао, набаца дрва на огњиште, раздува га и опет повуче ракију.

— Вепар гори, не дај децу, не дај левог, он је први, мој отац ће да дође, ух! Свиња проклета! — Анђа се придиже,

виче, бацака по слепљеној, поцепаној сламарици на поду и млатара рукама бранећи се од све црњих сенки.

Тола је шчепа за руке. Нисам ја то заслужио, Ђорђе. И по снегу и по киши, и дању и ноћу, радио сам ти, нисам празнике чувао, чувао сам теби свиње, тебе сам чувао од хајдука. Пусти жену, па се нагну над корито, подиже мараму и загледа се у црвенкасте и наборане дечје главице. Црна, улепљена косица покрива им чело. Леви је крупнији и као лепши. „Родио си газди слугу... Мени си родио слугу!“ Теби, Ђорђе Катићу, ја нисам родио слугу. Ниси морао то да ми кажеш. Неће они бити твоје слуге. Јок. Свет је широк. Србија ће бити мала мојим синовима. Попи неколико крупних гутљаја ракије и врати се до корита. Пази како намигује овај десни! Тај ће бити нека велика лола. Томе, мајци, неће се ниједна отети. Миражџику неку дебелу он ће да здипи. А овом левом, Ђорђе, левом не може нико ништа. Ни ти, ни Бог. Поделило се на два, а погледај какав је! Три дана је стар, а главоња, какву враТину има. Види га, Ђорђе, какав је рутавко. Тај ће бити већи газда од тебе. За трице ће да те кули.

— Јури вепра, не дај, терај га из куће, Толе...

Због тебе, несрећница, пати. Уклео си је. Осушио се, јаловак си. Не рађам ја теби слуге. Пет синова имам. Ај, пет! Једнога ти не дам за цело имање. Спусти мараму на главе близнака и приђе другој постељи на поду, на којој спавају три старија сина. Покри голе цеванице десетогодишњем првенцу. Видиш ли какву цволенику има? Па табанчину. Тај ће, Ђорђе, бикове да обара. Две вреће стотињајке носиће под мишком. Држаће на крстима пуне канате камења. Али неће за тебе, газда-Ђорђе. Зато што ја нисам заслужио... Газда-Ђорђе, да се погађамо. Шта би ми, рецимо, дао за овог другог опасника? Да знаш, откако се родио, није сузу пустио. „Велику ливаду и забран“ Нећу да чујем. „Две њиве и ливаду.“ Нема разговора. „И забран одозго, и виноград одозго!“ Јок. „И краве, кола, плуг, и кућу да ти направим.“ Јок. „Цело имање и све злато у готовини.“ Мало је то, газда-Ђорђе, за њега. Погледај само какву руку има! Песница му је као дуња, а шест година има. Видиш ли сада шта сам родио и шта имам?

Тола седе поред огњишта, набаца прошће на разгорелу ватру и суну ракију у врело грло. Нисам заслужио да ме истераш из куће, да не платиш муку... И још столицом завитла на мене. Што ме само не удари! До под мишке набио бих те у земљу. Чекај док сване, сутра ћу ја тебе!

Анђу мало попусти грозница.

— Дај ми да их подојим...

Тола јој прво пружи „десног".

— Што си мањи од брата? — рече.

Дете, повијено у очеву изношену пртену кошуљу, поче ситно да плаче. Анђа га принесе тамној, набреклој дојци, а дете узе врцаво да цокће мајчину брадавицу.

— Вуци, сине, вуци, нек ти уши пуцају. Нећеш огладнети, не бој се. Има твој отац ручетине и леђа да исхрани целу чету. Ух, што си неки алапљивко! Тако, тако, само вуци. Их, каква ћу ја сила бити кад ви порастете. На царевину могу да ударим!

— Зима ми је, Толе, много ми је зима. Стреса ме...

— Наложићу, усијаће се оџак. У Прерову има доста плотова. Све ћу их ноћас почупати.

— Узми овога, дај ми „левог".

— Колики је! Одакле се извуче, бога ти? Хајде, вуци, шта чекаш. Још неки месец па ћуја тебе ракијом.

„Леви" неће да сиса. Главица му се млитаво клати.

— Од подне му није Добро. Зови сутра попа да му очита молитву.

— Не треба њему молитва. Спава му се. Дај ми га.

Тола спусти дете у корито, помисли да им је зима, скиде гуњ са себе и покри их. Ни Бог није свог сина, кад му се родио, увио у свилу и кадифу. Родио се у тору, кажу. да није било магараца и оваца да га загреју, ако не лажу, дете би скапало, иако је божји син. А што његови близнаци да не остану? Смешка се. Сад спавајте док сунце не изађе. у поцепаној кошуљи примаче се огњишту. Окреће ватри час леђа, час лице, служећи се често ибриком. Обузе га чудно веселе. Узе свиралу из торбе, продува је, поче песму, мала му је и сувише спора за његову радост, па се разигра и завитла у

колу, дугом, ситном, без краја. Не обзире се на женине молбе, прекоре и клетве да престане. Сав се увукао, збио у шљивову свиралу, па му је тесно у њој и грца, кликће, извија, преплиће, све живље и све луђе, а ветар, одједном намамљен свирком, сјури се кроз баџу и ухвати у коло с пламеном.

— Снег! Изгоре кућа! Звоно, деца!

Један од близнака заплака и свирала умуче. Тола прије кориту. Плаче „десни“. „Леви“ као да не дише. Он му став и прст под грло. Млак...

— Болестан, несрећник! — узвикну Тола а пијанство напусти једно парче свести. — Ако ми леви умре, бога му! А крупнији од десног. То сам и заслужио... А ти, боже, тако, све на Толу Дачића: и сиротињу и болест. Ни ти не смеш на газде да удариш. Имаш и право. Да сам на твом месту, и ја бих тако радио. Бих, деце ми. Од Ђорђа Катића немаш шта да узмеш. Јалов је као црн јасен. Дукати теби не требају. Тамо, код тебе на небесима, нема дућана. Ја имам пет. Требало је да буду четворица. „Десни“ је сувишак. Значи, грешка. А што Ми онда нападаш „левог“? — говори гласно, лице му је изобличено, чини му се да се кожа одране свиње разапета на зиду грчи и савија патрљке ногу да скочи и јурне кроз оџак, напоље, у мрак, јер и Анђа виче, очајнички:

— Јури, јури, јури вепар...

Тола се стресе. У радикалској буни стају и сено је запалио. Све је изгорело. И стока.

Због тога ме ти, боже, кажњаваш, бездушниче! Ноћас се и теби родио син, а ти хоћеш мога... Ниси ти ништа бољи од Ђорђа Катића. Шта ти ја могу? Јаловак си. Сви сте ви исти, сунце вам, мајку вам, бога вам божјег, све вам...!

Тола клону поред огњишта. Нема више снаге да смирује и покрива жену. Као зверка ухваћена у клуса, којој је од батргања и напора да се ишчупа много крви истекло, уплашено и немоћно зури у ватру. У отвореним очима играју пламенови, извијају се, заплићу у гужву и горе у празној, огромној глави.

У рану зору Анђу попусти грозница. Дуго се мучила Док је пробудила Толу да јој дода да подоји децу. Најпре

подоји „десног“. „Леви“ је млитав и хладан. Тола га принесе ватри: главица му плавичаста. Одви му пелене и на модрикасте, хладне груди прислони уво: не чује срце.

— Анђо, Бог нам узе „левог“ — рече мирно и укочено се загледа у њу, с мртвим дететом на рукама.

Анђа поче отегнуто и једва чујно, као по дужности и неком морању, да нариче, мучећи се што не може мртвог именом да ослови: што ни имена нема, још више јој га жао. Да каже „леви“, никако не може.

...Свануће га је затекло у оделу на миндерлуку у његовој соби. Међу прстима му је била угашена цигара, а поред ногу гомилица згажених опушака. Он осети њихов хладан задах. Уснама промиле гађење и још нешто: Аћим закључи да не може да разговара са сином. Нема времена да се премишља. Само пређе погледом по свим стварима у соби. Тако као да је први пут у њој.

Навуче шубару дубоко на чело, изиђе напоље и нареди Мијату да му оседла његову кобилу. Прибојава се да се не сретне с Вукашином, па Мијата стално пожурује. Кад му овај поможе да се попне у седло и намести опанак у узенгију, Аћим рече:

— Спреми санке и коње да одвезеш Вукашина у Паланку. Све лепо да спремиш и... брзо вози! Позови ми Ђорђа. — Кад му овај приђе, Аћим, не гледајући га, рече: — Исплати му онолико колико сам синоћ рекао. И нек му је јасно да у овој кући нема више права ни парче хлеба да затражи. Нећу да чујем. Ја знам шта радим. А кад буде отишао, ти ми за знак на стог пободи виле са снопом трске, да могу да видим из ливаде. Не заборави шта сам ти рекао.

Аћим полако изјаха на пут. Ђорђе гледа за њим. Црни се на снегу. Скресано стабло шљиве.

...Хоћеш да те молим за опроштај? Да те сачекам, пољубим ти руку и скрушено ћутим? добро, оче. добро! Усне му задрхташе. Пара из уста замагли прозор и сакри очима оца на белом коњу. Вукашин се одмаче од прозора.

И због студи у хладној соби са угашеном пећи и згужваном постељом поче брзо да корача, гледајући у под.

Натраг се не може. Неће. Обзири... Најлакше искушење које га чека у будућем животу. Неће бити ни правдања ни оптужби. Својим бродом сâм крмани. Дође ли до слома, и кривац и тужител биће он. Нека и пропадне. Свршено је с преровском идилом. И заблудама.

— Хоћеш ли да доручкујеш? — Симка одшкрину врата.

— Зашто си тако уморна?

— Радујем се Божићу.

— Лепо је... Нећу да једем. Молим те, позови ми Ђорђа. Слушај, ја знам... Буди сигурна...

Симка затвори врата за собом.

Вукашин се постиде. Запали цигарету. Она није способна све ово да схвати. Жао му је ње. Искрено. Али, ко зна да у њеној пажњи према њему није било и рачунице. Сигурно. Само да он што пре побегне одавде. И другу цигарету попуши док Ђорђе не стиже с прљавом платненом кесом.

Ђорђе се наслони на врата. Кеса је страховито тешка, па му дрхте руке, и леђа, и ноге. Неће, вељда, пас, бројати. Повероваће брату, душманин, злотвор, изелица!

— На, изброј! — испружи руку с теретом.

Један другоме изубадаше очи шиљатим, густим погледима. Колико ми је закинуо? пита се Вукашин само радознало.

— Изброј!

— Верујем ти.

— Паре су за бројање.

Вукашин, много виши од брата, гледа га одозго, у теме: мањи му је но икада. Свиснуће. Види како Ђорђева испружена рука дрхти. Клати се.

— Узми. Број!

Да више никад не дођем? Вукашин устукну корак, срете Ђорђеве очи. Никад! Гута врелу пљувачку, а кеса, бачена, паде пред његове ноге. Он је прескочи и остави за леђима.

— Рекао сам ти да нећу да бројим. Јесу ли спремне санке? — викну, саже се да узме кесу, спусти је на кревет и приђе прозору да склони очи од брата.

— Спремне су. Само ми ти прво потпиши оно што сам ти синоћ рекао.

— Не знам шта — мало касније искрено упита Вукашин.

— Па признаницу да сам ти исплатио твој део очевине... Ја ћу сам да потврдим у суду.

Вукашин стоји уз прозор, вране гачу на јасеновима, лупају крилима, дрвеће као да пада кроз маглу, одједном посечено. Он се трже и окрену, па дуго замагљено гледа у брата.

— Написаћу ти признаницу само на суму коју сам примио — тврдо рече, узе са стола своју некадашњу ђачку мастионицу и перо, извуче из џепа парче хартије и, не седајући, поче да пише признаницу.

— Не пристајем. Паре ти не дам, а ти поведи парницу за своју очевину. Није братски... Нисам заслужио... — Ђорђе једва говори, узбуђен, уплашен. Вукашин га прекиде:

— Колико си ми дао?

— Триста. Ej, триста! Зар ти је мало, брате? Триста... Имање у Прерову можеш да купиш за триста... За школовање сам ти дао више од пет стотина... Много, Вукашине. Једна нас мајка родила и сад овако. Ти знаш, на свету ближег од тебе немам. Ионако ће све твоје бити. Твоја ће деца... Ја сам, брате, највећи мученик. Боље је да ме убијеш...

Вукашину дрхти рука. Једва се потписа. Гадно му је и неиздржљиво жалосно, остави признаницу на столу, брзо узе своје ствари, стрпа кесу у џеп и без поздрава побеже напоље.

Мијат полако упреже коње.

— Пожури! — викну Вукашин и попе се у санке.

— Да узмемо вреле цигле, биће ти зима.

— Не треба, терај! — рече кад виде Симку у отворе— ним вратима старе куће како га изгубљено и уплашено гледа. — Терај!

Симка пође ка санкама, па се нагло окрете и врати у кућу. Никола из вајата гледа Вукашина, обема рукама држи се

за браду и споро клима главом: огњиште растура, али врућ пепео носи у џеповима. И сви беже одавде где јесу. И сви неће оно што јесу. Бежите Ви, млади ветрови, јер јесте мала ова земљица и јединој реци коју има. И та река од туге жури да погине у дунаву. Што се осврћеш? Кад само ноге имаш да можеш, бежи од старог крова, где и ветрови поломише ребра. Прави нов или иди у хајдуке!

— Полази!

Мијат полако потера коње. Чим изиђоше на пут, коњи пођоше брзим касом.

у очима му остаде ред високих, голих јасенова. Понижавајуће, и сурово. Не, не, тако се и мора у животу. Једино тако. Од горчине и жалости магли му се страх и осећа неко болешљиво задовољство собом.

— Стој! — прену се поред гробља, па без објашњења скочи из санки у снег и пође брзо уз благу узвишицу, газећи целац до колена.

Под снегом, гуре се камени житељи Прерова, равнајући своју висину према величини њива и ливада што их оставише својим наследницима, и сви одреда јадно су безначајни, па Вукашин помисли: ипак, неће ме поред ових сахранити. У овој крчевини смирио се негде и мој деда. Лука Дошљак. У Београду, на гробљу, и ја ћу бити дошљак. На средини гробља стаде, као уморен тискањем кроз мртве комшије и земљаке, и окрену се ка селу, узимајући очима његову јутарњу тишину притиснуту маглуштином. Кроз брестове и дудове, у ниско небо, куће пружају црне кљунове, димећи модро.

Сељак, комшија мртвих Прероваца, гологлав и раздрљених груди, изиђе из куће носећи у рукама живог, шареног петла. Држи га за главу, а петао, висећи, маше крилима као да лети. Деца се згомилала у вратима и нешто весело довикују оцу. Смејући се, селак из све снаге завитла петла укруг, и витлао га је све дотле док петао без главе, раширених крила, не паде у снег. Петлову главу сељак баци на кров куће а деца јурнуше да уграбе шареног певача. Онда сви

брзо нестадоше у тамном ждрелу ниске кућице, са накривљеном баџом.

У Вукашиновим очима сељак дуго витла петла укруг, шарена крила машу, падају на снег, петлова глава лети на кров и одатле кукуриче прскајући крв, у њему као у дубодолини у поноћ одјекује петлово кукурикање, крв виче вревом петлова и врева прска крвљу по брестовима и шљивама, по пластовима и оџацима.

Кад поново седе у санке, не могаде ништа да каже.

Бич цијукну и пуче у тишини, која није тишина.

...Ђорђа не изненади Толино дозивање. Јучерашња свађа с њим сада више ништа није значила. Није ни мислио о њој прилазећи високом плоту који је делио његово богатство од Толине сиротиње. Мора да му се изјада на Вукашина.

— Што не прескочиш овамо? — рече прилазећи му.

— Божић је... Није вам још положајник дошао — одговори Тола без капе на глави уклештеној између кочева.

— Е, Мој Толе... Брат Вукашин сахрани ме дупке сто аршина под земљом. Осећао сам ја да ми неко зло долази, али нисам мислио да је од њега...

— Мени умре један... Леви... А био је крупан, несрећник. Каква би то сила од детета била...

Ђорђе заћута. Обојица гологлави, гледају се дуго, а и један и други знају шта овога јутра сахрањују.

— Молио бих те мало дашчица да му кућицу направим... И још за понешто, знаш... човек је умро.

— Даћу Ти све што ти треба. Све ћу Ти дати. Пређи. — Уздрхта, осећа да зависи од њега, да му мора све дати. Не може да му каже нешто што мора да му каже. Да је сада ноћ, можда би му рекао.

Тола прескочи плот.

ГЛАВА ДРУГА

Тола Дачић трза конопац црквеног звона, да сељаци суде сељацима, занесен звоњавом на узбуну, савија се и успрaвља, дрхти од страха и зиме, Аћим ми је наредио, газда, посланик, власт, цима брзо и нервозно, неправилним, изломљеним ритмом звоно туче по оцацима; он мора да слуша газду и власт, војска иде, иде! цичи у звонари, лелече над селом, стреса иње са брестова, разбија свитање у парампарчад чаша, литрењака, стакла кафанског, оног јучерашњег, оног што је прошцем разбијао, ништа нам није требало да разбијамо Левићеву кафану, до Бога сви су чули, викнуо је, сви су чули, лисице су Преровци, сви ће побећи; Аћим је рекао разбијајте, разбијали су сви, сви, сви, звоно удара у греду, он има ситну децу, он је сиромах, ако га убију, ако убију, убију, хукће по звонари, пробудиће му се деца, сва ће се деца у селу пробудити од буке, само на Велики петак звони ноћу, није Велики петак, иде војска, чета војника, коњаника, војска сече и непунолетне, децу, децу, синоћ се није поиграо с њима, буна, дошла је буна, ко ће Му децу исхранити и извести на пут, ноћас су се петлови само једанпут огласили, све се плаши царске силе, знаће да је он лупао на ратно стање, али сиромах мора да слуша газду, шта се њега тиче ко влада, откинуће се конопац и звоно ће му смрскати главу, сто ока је тешко, нека. и Турци владају, само њега нек оставе на миру. Шта. ли је то Симка хтела да му каже? Ђорђе није код куће. Звоно јечи, јауче, стравом узбуне плаши ноћ; велико сиво око неба наднело се над село, над звонару, вири на Толу, он види и још брже и снажније трза конопац, да звоно смрска небу зеницу па да ником не каже ко је звонио на ратно стање, боле га руке, мути му се у глави, тутњи, звоно је у његовој глави, великој као небо, а страх вуче конопац плашећи се тишине, неко га шчепа за руке отимајући му конопац, тучана маљица преплашено затреска по бронзаној чаши, па се умири. По снажним рукама и даху осети да је она, он се наслони на греде, суљну леђима и седе.

одозго, по њему се слеже прашина звука, звук се цеди кроз мртве капиларе сувих храстових брвана. Он удише ситну цику и погубљено пискање бронзе и туча, и сам сасвим изгубљен. Симка стоји над њим и строго шапуће. Не чује је. Не жели да је чује.

...У „Орачу“ се друштво мењало, жене су са шегртима, уз претње и прекоре, одводиле кући пијане мужеве, долазили су нови, враћали се стари, мамурни, неотрежњени. Циганима се покидале жице, стружу још само по лабавој, зврндавој ге, промукло крклају некакве песме и често и узалудно запомажу крај Ђорђа за бакшиш. Неки покуша— вају од пијаног газде да изнуде зајам. Он их не чује. Опанчар под стечајем тражи само банку, клечи, грли му ноге, љуби чакшире и опанке; трезни се гаде и бацају на њега земљу из чабра с леандером, а пијани вриште од смеха. Опанчар заплака, и дуго је плакао и причао нешто о калупима и неуштављеној кожи, па се клонуло завукао под Ђорђев сто и заспао. Двојица с фесовима, обојица терзије, узеше ибрике с ракијом, клекоше на. колена и, шиштећи, насуше му ракије у уши. Опанчар не осећа, не чује урликање згомиланих над столом. Глава му оста у бари ракије. Цигла споро пије.

У тишини смрдљивој од ракије, дима и лампе, задаха и повраћања, Ђорђе застења и главом, тежом од врећице песка, клону на сто, главом пуном дроњака мутних сећања на протекле дане и ноћи из којих се испилио јучерашњи дан и ова ноћ.

...Тада, пре но што је први пут после Бадње вечери ушао у очеву собу, двапут је, прикрадајући се, долазио до врата и с тешким грудима враћао се под вајат. Рука у џепу није испуштала хартију. Хартија је шуштала под немирним прстима. Може још више наљутити оца, и он брзо пође у кухињу да се посаветује са Симком. Под њом, повијеном, у плитком дрвеном шафољу с топлом водом њене руке свађале су се с посуђем.

Не смирујући руке, она му окрену лице:

„Зна ли он?“

„Зна.“ Постиђенији је изишао напоље, чврстим кораком ушао у очеву собу и сео на миндерлук, чудећи се откуд му снага и глас да тако љубазно и понизно поздрави оца.

Аћим седи поред фуруне, пуши и радознало га посматра, а он повуче хартију из џепа као да му одговара на неизречено питање, па опет брзо гурну хартију на дно џепа, смирујући се; чека он овај тренутак откад памћење носи у себи. Среће очев поглед и не скреће свој. Дуго се гледају.

И зато што очев поглед паде на под, њему порасте сигурност. Отац је Вукашина волео више и зато што је држао бунтовничке говоре по Београду, а он, Ђорђе, помисли на њиве и ливаде које је купио од своје зараде и би убеђен више но икад да Морава неће однети оно што је на кантару стечено. Сама рука извуче хартију из џепа.

„Политика је много покварена ствар“, потврдио је главом.

„Шта имаш да ми кажеш?“

Он скиде лампу са зида, принесе је оцу и пружи му летак у коме су либерали исмевали Аћима због Вукашинове женидбе.

„Мијат га нашао прилепљеног на нашој вратници“, приближи лампу очевом лицу.

„Знам“, Аћим згужва хартију.

„Има их пуно по селу.“

„А тебе, сине, то радује“, гурну летак у пећ; хартија испаде и, грчећи се и пуцкетајући, изгоре на цигланом поду.

Аћим устаде и унесе му се у лице: „Опет га волим. Више њега волим од тебе.“

„Знам“, крај ноге спусти лампу.

„И опет да знаш.“

Сударише се очима.

„Прочитај писмо.“ По соби су сенке дрхтале.

„Иди, нећу ништа да читам!“

„Твој Вукашин пише. Лепо те поздравља.“

„Рекао сам ти: нећу да читам! Остави ме!“ викну.

„Тражи још сто дуката. Ако ти кажеш, послаћу“, настављао је да изазива Ђорђе, да куша судбину.

После је болесничким ходом изнео нараслу главу напоље, у мрак. Ход му је и дотурио до свести: опет је побеђен. А она нада с којом је после два покушаја трећи пут одлучно дрмнуо браву на очевим вратима, та снага се сва претопила у страх. Дуго су руке, затупасте и несигурне, пипкале и трзале резу на вратима собице с прозорима педаљ високим. Замирисао је црни лук и својим дахом и сасушеном земљом у белој брадици жилица. Ту, у вечитом мраку, у каци пуној пшенице, мирно бораве његови дукати. Обе руке до лаката побо је у пшеницу. Ађим је бездушник и зверка, а ја сам ни у шта утрађио живот, шапутао је и уривао песнице у пшеницу, гласно удишући њен мирис и мирис лука. Напипао је кесу, прстима гњечио дукате, а они су бежали и певушаво цичали. И сада га волиш више него мене, и сада, и сада, уз рукав гуња пела се пшеница, кроз кошуљу су га боцкале хладне и ситне бобице, под прстима дубоко у пшеници лармали су дукати. Касније, излазећи из собице, са лица обриса зрна пшенице.

У топлој постељи и миришљавој влази Симкиних недара и бутина, целе ноћи грчила се једна нада и једна недоумица: можда ће се Бог смиловати њему. Није јој замерао што пуним сном спава; он је рођењем осуђен на муку, а она живи на његовом хлебу само као сведок. Прсти су благо облетали око чврстог зрна на левој дојци, колено је било улегло у долину њених бутина, осећао је само топлу и влажну снагу, гомиле густе снаге од које му све зависи у животу, и он сâм. Волео је он ту снагу, независно од лица, облика и речи, волео је потпуно, као што се воли добра њива, поштовао је као што се родан калем поштује, и молио јој се без речи, дрхтајем што није излазио из њега. Она му није узвраћала. И тако, у плашљивој и молећивој нежности остаде до зоре, која Симку извуче из постеље и без иједне речи и из собе. Поред њега, у њен поткоруђен лежај брзо се увуче студ, језива као одран човек, и он виде Мијата како се, дугачак и мршав као кер, протеже у његовој постељи. До у касно јутро лежао је Ђорђе згрчен и затворених очију. Стидео се дана. И морао да

помисли: има право отац. Праведно је да Вукашину и његовој деци остане имање.

...Чађава измаглица сутона још више је појачавала пустош снежних пола, а врзине и ретко дрвеће подсећали су на пожар, касно угашен. Упадао је у целац до колена, прскала је ледена кора од његовог брзог хода. Обилазио је имање. Неколико багремова украли су сељаци, врзина је растурена око ливаде, на велику њиву целом матицом насрнула Морава и данонoћно гризе растреситу црницу. Краду, разносе, Морава обурвава. Ово имање нема домаћина. Ађим ни о чему не води рачуна. Симка не излази из дворишта, слуге се погојиле оД лежања и нерада. А он не може свуда да стигне. Он јури ветар и мучи коње. Све ће ово остати пусто и туђе.

Наслоњен на врбу, стајао је на обали Мораве. Матица се завлачила под ледене окрајке; водени чопор мљацкао је слабине његове њиве. Дивље гуске ниско прелетеше и испунише сутон пискавом осамљеношћу.

Гомиле непознатих луди, наследника, свађају се и Туку по његовим њивама и ливадама, и њих, велике и по неколико хектара, деле на дроњаве, мале комаде. Око њих ничу међе, врзине, и прокопавају се јарци. По тим њивама као тканица ору мршаве кравице, копају и сеју мусави, жгољави младићи и гладне, изнемогле жене што се мотикама придржавају да се не би срушиле на грудне, суве и крупне као гробљанско камење. Не жути се и не надима пшеница као кад у пролеће Морава надође: то и није пшеница; то је ситан дивљи јечам пун беле паламиде и плаве женетрге. Не тушти се модрином кукуруз ка о млад топољак; то и није кукуруз; то је дивља барска перуника у сушним годинама, кад не цвета. У виноградима, чокоће се не врâни гроздовима; то и није чокоће; то су шкрбави пањићи посечених глогова. Преродиле шљиве се не придржавају гранама за земљу; шљиве су угарци зеленим лишајевима обрасли.

Све ће опустети и ојаловити. Туђинци ће брзо пождерати снагу његових њива, винограда и ливада. Снег је сасвим поцрнео. Ђорђе се полако враћа кући, гоњен леденим шумом реке.

Вратнице га са циком пропуштају у двориште. Стоји и гледа тамне гомиле зграда. Куће, стају, бачвару, магазу, оборе, све су поразваљивали. Циглу и ћерамиду распродали; врата и прозоре погорели. Каце, бачве и бурићи разобручили се и расушили; у њима се легу комшијске кокоши. Разнели су кошеве и амбаре. У гомиле камења уселили се творови, оборе прерили јазбинама, у које вуку украдену живину. Само ће стара кућа остати да се у њеном оџаку легу кукувије и по читаву ноћ смрћу плаше село.

Ситну калдрму прекрила лишћакиња, плотови погорели, јасенови посечени. Жене плаше децу змијама, па се по пустој Катићевој авлији ни она не играју скривања.

Сумануто је обишао све зграде, свуда завирио, мада је ноћ, без светла наточио ракију, попио неколико великих гутљаја. А сада? Куд ће и шта ће? Пошао је ка Толиној кући, али га плач преживелог близнака, коме су дали име Алекса, врати натраг. У подруму је напипао Николин лежај и сео поред његових ногу, не обзирући се на његова мрмљања.

„Ти мораш да ме слушаш!“ рекао је Николи.

„Дан је твој, а моја је ноћ.“

„Прошао си свет. По теби су прошле године. Знаш све.“

„Мало је луди с више дуката од тебе.“

„Дукати нису живи. Не расту и не говоре...“

„То су твоје газдинске бриге.“

Смех је зајецао у празној каци.

„Шта да радим?“

„Имаш брата.“

„Да га више ниси споменуо!“

Звекнула је каца, а мрак се комешао.

„Онда у камен уклеши име.“

Ђорђе је бауљао по шуштавој Тишини, смех га није вређао, завидео је и Николи и Толи, могао је да се закуне да не лаже, и није смео да каже да он мало тражи, и жели само оно што сваки човек има. Жели једну своју животињу која ће његову муку растурити. Такву животињу. А њих Толико има на земљи да ће ускоро и њу почети да једу. Само је њему не да Бог.

У мраку један другоме нису видели лице. Испод каце, јуреħи се, зацијукаше мишеви. И они слуге на пустош.

Извукао се из мемљиве подрумске тмуше и брзо се упутио у собу да легне, да некако заспи пре но што Симка дође. Хитро се завукао под чергу. Хтео је да жмури, а гледао је, јер већ неколико дана, да би се додворио оду, иде на зборове, даје паре кафеџијама, одлаже сељацима исплату дугова, обећава жито. Сваког дана губи по неколико дуката само да би угодио оцу. Сутра ће му све ħи. А Мисли су се као дисање растурале по мраку.

Кад је Симка с лампом у руци полако отворила врата, он је тргнуо покривач преко главе. Она се с лампом нагну над њега.

„Што ниси вечерао?

„Најео сам се тебе за цео живот“, придигао се и загледао јој се у лице. Ћутала је. Никад му није била тако лепа: лице, очи, стас, груди. Њим је јурнула дрхтавица, па му одједном дође жеља да је удара по лицу, да јој смрска очи, да је удара, свуда, док је не унакази, уништи

„Излудећу! Бежи! Стој, курво“, видео је да га се не боји, па је додао шапатом: „Дођи код мене. Седи.“

„Није мене страх од тебе“, спустила је лампу на сто и подбочила се рукама.

„Упропастила си ме... сасвим. Начисто.“ Био је збуњен њеном прибраношћу.

„И ти си мене.“

„Ја тебе упропастио?“ Замишљено је гледао у под.

„Јеси.“

„А ако ти ја смрскам ту курвинску главу, а?“ Није је гледао. Говорио је врло тихо.

„Лези ту и скамени се.“

Није веровао својим ушима. Било му је толико жао себе да смалакса у покорном ћутању, и, одоздо, са даљине од петнаест година, без љутње се загледа у жену која је тада имала исто овако сурово лице и немилосрдне очи. Гледала га је искоса, као да се чуди и љути, овако као сада. Рекао је оцу да му се допада због других, због села и његових вршњака.

Мисао му је изгорела у сузи што се одмах осушила у оку. Свалио се на кревет, припио уз даску до зида и смањио. Симка је легла у кревет, узмицала и трзала се од његовог додира, а он се дуго мучио и гушио у брзом, врелом дисању, да се не окрене њој и не загрли је, врелу и снажну.

и није могао да издржи, копрцаво и грчевито окренуо се к њој и загњурио главу у њена недра, па се припио и угрчио у њено тело, а она му се подала, опуштена, туђа и далека, чврсто стежући рукама даске кревета. Онда је рекао:

„Купићу манастиру звоно... Милунка сутра нек иде Методију да га моли. Све ћу им дати само да тебе пусте да преноћиш под гробницом."

Ћутала је.

Ђорђе полако подиже главу са кафанског стола и шапну: „Знала је. И није веровала." Хтеде некако другачије да седне, а снага отказа спорим и мутним жељама. Таваница се спусти ниже, над само његово чело, и лампа је у њега закуцана, па се њише и дими, и боле га очи у уморној дреци кафане, којој краја нема. Мокри столови дремају у жућкастој тмини, остарели од песница, песми и псовки. Такве суве и црне ноге имају бубашвабе у келнерају на који се често наслања уморни кафеџија, задовољан што су и цигле у поду увек пијане, базде на ракију, балегу и мокру кожу, што се и леандер пијано накривио у разобрученом шафољу. Леандер се нагнуо ка тамној коцки прозора, и он хоће напоље, и он је отрован врућом ракијом и поцрнео од вике. Ђорђе дуго буљи у извртнут шешир, бачен на шафољ с леандером, и чини му се да је неко из њега мотиком ископао главу, као што се кромпири ваде, а ти ископани кромпири из црног оџака, шешира, час су његова, час Симкина глава.

— Узеше ми буђелар! Узеше ми буђелар! — виче човек са опанчарском кецељом обешеном око врата и лупа длановима по џеповима. Приђе Ђорђевом столу и зацерека се:

— Ја сам цар-царић, ухватиш ме за репић! Ја сам дворски сат! Цик-цак!

Згађен, Ђорђе гурну сто на њега, а овај побеже под суседни сто. Кафеџија Ика притрча, ухвати га за врат и, као мачку, избаци кроз врата његову вриску, дуже постаја на отвореним вратима, па, уплашен, приђе Ђорђу:

— Пролази војска, коњаници! Рат су неком објавили...

Ђорђе се намршти од гадне и мутне помисли.

— Још донеси! Дај свима овим окламишима нек пију! — Викну и показа руком на луде у кафани. — Нек пију док могу! — Мисли: могао би за трице да купи све те чаршијске ситне дућанџије, бојаџије, опанчаре и терзије без посла, сељаке које је позив среског капетана и суда довукао у чаршију, пензионере што почињу дан срчући код „Орача“ прву јутарњу каву. Тежа је његова кеса у левом џепу од свих Тих варошких голокотра са широким гаћама, и гледа их и презире, и неће да одговара на њихова питања, он, газда Ђорђе из Прерова. Испи нуну чашу. Нешто се у њему стиди што пије, узе другу чашу да што пре угаси стид, да у слаткој, врелој ракији подави све те црвиће што гмижу по глави, ударају у зидове лобање, теку по жилама. Само, ракија није довољно слатка.

— Ико, хоћу прсти да ми се лепе! Хоћу, као кад зрело грожђе берем. — Сви су му луди у кафани, и ови што су се начичкали око његовог стола, били само један једини човек, кога може газити без размишљања и кајања, као што се гусеница гази. Како он то пре није видео, како то никада раније није осетио? У ребрастој чаши, заробљеној његовим кратким, затупастим прстима, жутела се ракија као истопљен дукат.

Људи за столом, нагнути над чашама, грде владу, тврде сигурну победу Аћима на изборима, прете либералу Чакаранцу, верују да пију због избора.

Ђорђе се заметну на столици, шубару намаче на обрве, дланове остави на столу поред чаше и, жмиркајући, промумла кроз зубе:

— Знам ја вас добро. Мислите Ђорђа. Катића да варате? — закикота се злобно. — Варам ја вас. Пуна кеса је једини бог на земљи. Дукати су његови синови...

— Паметно збориш, газда-Ђорђе! — рече један са обешеном главом.

— Сви сте ви голокотре! Окламиши, чанколизи... Варошко буњиште. Целу Паланку могу да купим!

— Ти си сељак! — лупи песницом о сто један у варошком оделу и устаде спреман да се сваћа.

Ђорђе га није познавао, па мирно рече:

— Добро, шта сте ви сви редом? Што ме гледате као телад?

— Тако је, газда-Ђорђе!

— Јеси сељак!

— Дукат је бог! Он влада свим царевима. Војске су ништа. деца су ништа. Странке су ништа. Жене су ништа... Очеви су ништа. Ви сте ништа! Ико, дај им ракије док не поцркају! Видиш ли да чуче око мене као кучићи? — Ђорђе испи чашу До дна. Грч му нагрди лице. Он затури главу као да хоће да је збаци и ослободи се њеног терета. Само му шубара паде.

Опанчар под стечајем извуче се испод стола, подиже шубару и, држећи је прстима, нежно му је стави на главу, шапћући му у уво:

— Дај ми банку!

Ђорђе га не чу од пијане дреке која зали кафану.

Два Циганина са ћеманима застругаше гудалима по олабављеним жицама радикалску песму, а сељаци прихватише хрпом свакојаких гласова:

Устај сељо, устај роде,
па се брани од господе,
чиновника, зеленаша,
трговаца, мантијаша...

Кафеџија Ика, гурав и ћосав дугајлија, уплашен песмом забрањеном од власти, поче да запомаже и моли да певају другу. Не би ли и они прихватили, он запева сам, из свег гласа:

Јечам жњела, јечам жњела
Гружанка девојка...

Његову вику нико не прихвати. Кафана и дале трешти од забрањене песме и удараца кривих ножева о врата и столове.

Ика разноси ракију, збуњено и усиљено се осмехује, и у ходу наставља да виче: „Јечам жњела Гружанка девојка...“ А онда се у очајању припи уз Цигане, моли их да престану и започну његову песму, прети им, мумла псовке, штипа их, удара коленима и гази ципелама. Свирачи га гледају исколачених очију и показују на Ђорђа.

А Ђорђе их не гледа и не слуша. Обема шакама стеже чашу и кроз жућкасту ракију гледа у себе, у ватру што ничим не може да се загаси, у којој горе и распадају се речи без смисла, неизговорене и туђе. Речи имају укус зарђалог бакра, а на лицу му се ужлебио презир пун гађења.

— Хоћеш ли кући, газда-Ђорђе? — пита кафеџија.

— Нећу.

— Прошла је војска, коњаници. У ово доба не иду они забадава.

Ђорђу глава поново клону на сто, и сто закрцка под тешком гомилом увек истих ноћи и истог кревета, мучилишта оног ораховог; пред свадбу га је Аћим довукао из Паланке, за њу и њега. Још тада, кад га је први пут видео, застидео се пред Толом због урезаних листова и пупољака, дрвених, мрких пупољака, које је и последњих ноћи пипао и гребао ноктима док се на њега сјуривала Симкина неуморна пожуда. Ту се истрошила његова вера. Знао је да ни сви чудотворци ни сви манастири на свету не могу Симки да помогну, а године га притисне уз неку другу даску, тврђу од оне креветске, под њеним кикотом. Знао је да Аћим неће да напише тестамент и одузме Вукашину право наслеђа, неће, злотвор, јер се распитује по Паланци и шаље Андру, учитеља, у Београд да види да ли је лепа та Вукашинова фрајла, па ако је лепа, све му опрашта. Покваренoj души Аћимовој само да је жена лепа, зна га добро док је био млађи. И ова, његова, мучи га у кревету само зато што је лепа, па се питао: зар је њему судбина наменила да га упропасти и друга лепа жена? Па је и с Толом о томе разговарао. Морао је, није имао с ким другим,

по јабучару се јуриле две креје, он је стајао у снегу до колена, наслоњен на јабуково стабло. Јесте, не каје се што је наговорио Толу да прича о Вукашину и Аћиму по селу.

— Бежи! Баш ме брига за војску! Нека све запали! — раздера се на кафеџију Ику, не подижући главу.

Још мало ноћи ти остаје да ме мучиш, стално јој је претио у себи, у кревету — мучилишту, а њој говорио да поштене жене не наваљују на мужеве, да се само варошке курве понашају као она, и да је исту такву нашао и Вукашин. Ништа није могло да је смири, шкргутала је голицајући га и штипајући.

„Мило ти што си таква, а?“ придигао се на лактове, није јој видео очи. По лицу га ударао смех, чудио га и збуњивао, јер, откако је преноћила у манастиру, друга је жена постала. Чинило му се да се распукла и расушила, а он, слаб и очајан, стајао је у том процепу, лежао у њему потпуно пригњечен и није могао да скрије мржњу и сумњу. Можда је она одувек оваква, само се претварала пред њим и обмањивала га? Можда је она с неким другим овако... Научио је неко. Затрпан пословима, он није видео; није је познавао. Пола њиховог живота он је провео у путовању. Могла је. Имала је прилике. С ким ли је само? Или је сада, баш ових дана, с неким? Млад је онај кер Мијат.

„Гле си била пред вечеру? Више од сата те није било у кући“, говорио јој у сама уста, а њено дисање осећао је по образима као пригушено, мукло смејање.

„Осећам да ћу да родим.“ Покривала му рамена чергом, лагала, курва. И рекао јој:

„Нећеш да ми подвалиш!“

„Зар не видиш?“ насртала је, широка и јака, а он се одмицао од ње и, као сув лист дувана, припијао уз даску кревета. Зид је хладно заударао на креч а усек између кревета и зида на стару прашину, накисело, као онда кад је први пут, најгадније је било то, добро памти...

Он је држао краву за реп, док је Вишња, стрина му, седећи музла. Гледао је кроз сутон како се два бела млаза заривају у ведрицу, даве у пени, кидају и опет туку. Најпре су

ти бели млазеви звонко певали док је ведрица била празна, не, ведрица је звонила од њих, па су после жуборили и шуштали. Тада је она устала, спустила ведрицу крај врата, помислио је: да се одмори, и дале држећи реп што се жилаво грчио и хтео да се отме. Ништа није рекла, ни док је музла ништа није говорила, узела га је за руку и привукла јаслама. Сео је на њих, не зна зашто, ништа није питао, она је већ седела и дисала исто онако гласно као крава. Па му је откопчала чакшире и гурала руку међу његове бутине, укочене од страха. Да је имао снаге, он би побегао. Узела му је руку, без речи, само је брже од краве дисала, и чинила његовом руком све оно што је својом чинила међу његовим ногама. „Оно" помислио је, а она му је већ бацила сукњу на главу, сукња је заударала на млеко и била мокра, заударала је на карлицу за млеко, на неопране судове за сир и кајмак. Тад је хтео да побегне, јер је мокро и тамо где је његова рука, али баш од те руке није могао да побегне, њему је од тога пошла крв, чуо је како пишти и мислио да ће умрети, а није смео да викне, јер га је она из све снаге стезала испод мишки, крв је линула, у мраку су светлеле велике кравље очи, ширише се, па су постале једно око, и он је цео био у том оку, давио се у њему, па је колена поломио, не, њему је колена неко ишчупао, зато је ишла крв, црвенела се ишчупана жила, заклано теле... Пиштао је мрак у њему и, хукћући, горело је огромно око. Њега су заклали као теле, и он је лежао поред јасала. Не зна колико, ни кад је она однела ведрицу с млеком. По руци га је лизнула крава, лупила га широком меснатом лопатом, и сукња није заударала на бачију. Али је све остало у њему било кисело, љуто, мокро. Он је преклан. Отац га звао да дође на вечеру, он се забио у јасле и покрио сеном. Звао је и Вукашин. После мајка. Ако дођу, умреће, а није смео да устане, није, јер је веровао да га ноге неће држати. Крава је са њега јела сено.

Тек кад је сено почело да мирише, успео је да устане. Пао је, па се опет брзо подигао. Јесте из њега истекла крв, још онда, помисли сад. Хтео је да се придржи за краву, а она се измакла као да га се гади што је он, дечак, још дете, са

стрином. И што је толико слаб, а његови вршњаци се хвале и причају, само о томе причају по читав дан у врбаку, код стоке. Сећао се, знао је из прича како то они раде, а шта је ово с њим? Прислонио се уза зид. Он не може да хода, и није било као што Тола и други причају. Зато што је он много мањи од њих, и мршав. Ујутру ће доћи отац и видети да је... Може отац и на слами, на простирци, виде ти његову крв. Узео је виле. Не може да их држи. Пропипао се и видео даје сув. Онда је некако, по мраку, сву простирку избацио на ђубриште и донео чисту сламу. Може се и на ђубришту видети. Ујутру, рано ујутру, узеће виле и набацати ђубре. Сео је на јасле и размишљао како да убије стрину а да се никад не сазна да је он убио.

После није разликовао гласове. Дозивали су га сви људи из Прерова, и жене, и сви луди и све жене које је дотад видео. Дозивао га је цео панађур у Паланци, где је био са оцем; тада су купили ову краву с највећим вименом, ту што сада фркће поред њега, лута је и гади га се. Ујутру ни њој не може изићи на очи, а камоли оцу, Вукашину; ако отац и не види, видеће Вукашин и рећи оцу; он њему прича све што види. Где би могао да се сакрије док не убије стрину? Толико пута се питао и никако себи није могао да објасни: како је тада могао да заспи? А јесте заспао јер га је мајка пробудила у јаслама и одвукла у постељу. И како је после опет, кад је она музла краве, неки месец касније, могао да подигне ону гадну сукњу, јер није га она увек звала? Да проба себе, да куша некога и нешто, да види да ли он може онако како то његови вршњаци причају да раде; док причају, он ћути, црвени. А после је, да се више не би стидео пред њима, наставио да насрће на њу, мрзећи је. Сигуран је: никад никога није толико мрзео као стрину. Кад год је могао, обарао је на јасле, и после оног кад их је отац затекао, њу, псето, премлатио вилама, а он два дана није смео да му изађе на очи, и увек се због тога стидео пред њим, и сада се стиди, иако носи браду. А мајка му је тада, ноћу, у постељи (њој је Аћим рекао), шапутала уплашено: „Од тога, сине, дечаци умиру. Ако не умру, после немају деце.“

Ђорђе застења од грчева и стида, и с целом кафаном и песмом што је дрека и крклање, пропаде у амбис.

— Газда-Ђорђе, војска отишла у Прерово! Сад ми је човек јавио. Аћим подигао буну! — дрма му раме Ика.

Ђорђе једва подиже главу, гледа га из даљине, празно.

— Јесте. Човек из власти ме известио да је Аћим подигао буну.

— Ако. И ја дижем буну... Цигани, овамо! Клекните и свирајте!

Неко разби чашу о таваницу и вика још јаче букну.

— Ђубре чаршијско — мукло јекну Ђорђе, гурну Ику, ритну ногом Цигане и спусти главу на сто: страшно је ово и гадно, осећа, јер никад овакву ноћ није имао. Ја нисам крив, нисам, понавља и с муком се присећа, мора да мисли о јучерашњем дану, не, мора да ће скоро зора, о оном прекјучерашњем, кад је и почело ово гађење и кидање једњака. А ако је војска стварно отишла у Прерово?

...За вечером се Аћим хвалио, прекјуче је то било, да је и четврти пут најурио из села среског капетана који је дошао да смени последњег председника општине, радикала, у Аћимовом срезу. А он, Ђорђе, рекао му је:

„У другу недељу биће Вукашинова свадба.“

Аћим га је намрштено погледао и испио чашу вина. Симка и Милунка једновремено су устале од стола, скупљајући посуђе.

„Да нису то владине новине јавиле?“

„Сигурно су новине.“ Ђорђе није гледао оца.

„Кажи, јесу ли?“

„„Људи причају.“

„Сед си, а лажеш!“ Тад је Аћим Симку и Милунку истерао из собе.

„Јавиће сигурно“, из ината му је рекао.

„Неће.“

„Хоће за сина Аћима Катића.“

„Знам те као кошуљу.“

Тад су му се очи замрсиле у очеву браду, и није знао друго до:

„Вукашину ће бити жао ако му не дођемо на свадбу.“

„Срам те било. Толу си наговорио да шири по селу свакојаке блесавлуке о Вукашину, па их после мени прича“, злоба му је била на лицу.

„Нисам“, рекао је.

„Закуни ми се у деду да ниси. У децу! Закуни се!“ Ађим је ударио песницом по колену.

Ђорђе јекну. Отац му се свети... Отац се слади мојом несрећом, шапуће у мокру даску стола.

И рекао је отац: „Сто манастира и цркава да подигнем биће мало да Богу заблагодарим на синовима што ће да наследе моје име... На мојим наследницима што ми усрећише старост.“

Пребијено псето скичало је у оџаку.

„Памтим све. Никад ме ниси узео на крило... Никад се ниси поиграо са мном. Ни пожелео срећан пут.“

„Шта ти то говориш?“

„Гонио си ме да радим више него слуге. И Тола Дачић лепшу је младост имао од мене. Ни по оделу се нисам разликовао од слугу. Деди Луки лакше је било. Живео сâм, као воденичко псето. Главу и срце си ми згњечио Вукашином.“

„Престани!“

„Све ћу да ти кажем. Памтиш ли колико си пута пред туђинима рекао да ми је нарав толико зла као да су ме Турци правили и кињио покојну матер? Колико пута си ми ручак прекинуо: 'Жгољавко, не мели ваздан, овце те чекају!... Баксузе мичи ми се с очију'... 'Мутавко, губи се у обор!'... Јеси ли заборавио? Сударио се с разрогаченим Ађимовим очима. Ја нисам заборавио. Оженио си ме, а ниси ме ни питао да ли ја хоћу. Оженио си ме Симком да би ти Милунка била ближа. Себе си женио, а матер је још била жива... Радио сам више од сваког мученика на земљи. Моју муку трошио си на Вукашина и политику. Трпео сам и ћутао. А ти си галамио по зборовима и читао новине. Има право Вукашин. Лепо ти је твој школован син рекао шта је твоја странка и твоја политика. Хајдучија, галама, подваљивање глупим сељацима. Јесте.“

„Умукни!“

„Сви сте ви лопови и курјаци.“

Није подизао глас.

„А Ти си најгори међу њима. Јесте. Кад би паметан човек и поштен отац због странке и политике овако поступао са сином? Кажи! Срамота те је. Ти ниси никакав отац.“

Ликовао је над пленом под шапама, тако малим, јадним, копрцавим пленом.

„Ја?“

„Ти што једино на свету волиш себе. Једино себе волиш. А синове волиш као што се воле брзи коњи... кад су најбржи у селу. Волиш их само ако ти други завиде на њима. Ако ти цела Србија завиди на њима. С Вукашином си се посвађао само зато што си се уплашио да не изгубиш на изборима. Ако добијеш, знам те добро, заборавићеш ти на Бадње вече и његову женидбу. Јесте.“

Плен под шапама, мек и млак, малаксавао је постиђен.

„А да ти не причам све оно остало што луди не знају о теби“, додао је.

„Зар ја морам на твојим рукама да умрем? Да знате, и ти и Вукашин, да ћу да поживим колико ми треба да цело имање потрошим. Моје имање, а не твоје! Оно што је остало од муке Луке Дошљака.“

„Закон постоји, суд постоји, он ће нас разрачунати.“

„И суд, и закон, и правда, све сам то ја!“

„А шта ћеш да радиш ако је лепа Вукашинова фрајла? Чујем да се распитујеш!“

Тада је Аћим устао и без речи изашао из кухиње.

Сада, после ове свађе, он сигурно неће написати тестамент. Бар му је рекао све што мисли. Није му све рекао. Сутра ће му све рећи.

Симка је дисањем говорила о чему мисли.

„Спавај!“

„Не могу...“, пунила је кревет, собу и ноћ зимогрожљивом дрхтавицом.

„Спавај, спавај кад наређујем!“ Вређала га је њена дрхтавица, и хуктање, и топлота тела, и што леже заједно, и што постоје, а би му још теже кад се она одмаче на руб

кревета, кад се међу њих увуче смлачена зима, непријатна као и јучерања смрт, као охлађена крв, његова, њена, Аћимова. Ноћ му згазила зенице, ветар вришти под стрехама, па скаче на јасенове што и постоје да би показивали људима где је била пуста кућа Ђорђа Катића.

Она, то дисање, његова је зла судбина; она му је накотила несрећу довољну да затре све. Да му је изродила деду, не би се његов живот у ово мучење претворио. Не би постојала ова ноћ, ни оне раније, све црње једна од друге. Аћим се не би двоумио да ли да напише тестамент. Требало је да је пре пет, пре десет година истера и другом се ожени. Девојку је могао да узме. Може и сада. Већ би имао велику децу. Зашто је манастиру дао сто дуката за звоно, зашто је воденицу затворио изговарајући се пред сељацима да се млинско камење иступило, сваког дана по врећу ујма губи, зашто јој је дозволио да иде у манастир и понизи га пред калуђерима? Јер Бога нема... Како би га могло бити у ноћи која нема краја, прозори се тресу, ничим и нико не може њега да умилостиви и ако постоји. Постоје само ђаволи, кад отац хоће да упропасти сина, и жена... вилама му боде срце, џигерицу. Ђорђе се покри чергом да више не гледа мрак, да не чује ветар.

Она спава. Спава? Извукао се испод черге и налактио на јастук, наднесен над Симком. Ништа не брине, па спава. Раме јој је као пањ. Бели се у мраку. Гадно. Цео навиљак косе има на глави. Чума. Права чума! Не дише, већ издимује. Прејела се. Моје муке се најела. Тако је то кад надничарка постане прва газдарица у срезу. Пун кревет меса. Женског, киселог меса! Жена... стрина Вишња, све су исте. Сигурно се спрема да ми смрси конце... Као моја баба. Мијата ће довући у кревет. Голошијана. Гуслара. Јарџију. И Лука је био воденичар. Милунка је наговара да га отрују. Потплатиће хајдука да га из заседе убије. Удесиће с Николом. Ножем ће ме искасапити.

Свалио се на јастук и згрчио као сасушена махуница.

Кућа му је постала зверињак. Милунка је змија. Избациће је напоље. Одмах. Још док не сване. Сунце даје не

затекне у његовој кући. Клонулост, јача од желе, спречавала га да устане и најури ташту из куће. А та змија сада спава. Мирно. Моје једе, моје пије, под мојим кровом се греје, а оглави ми ради. И Аћим сада хрче. Бог треба само због њега да постоји. Мокрим конопцем је тукао жену. Моју мајку. Није ни спавао с њом. Зато што му није родила још неколико Вукашина.

Вукашин је учио за адвоката. А законе адвокати измишљају и мењају. Шта му помаже правда? Нема правде без признаница. Симка спава. Спава, јаловица. Тако би је слатко забио у земљу!... Он, лудак, безмозговић, није ни тражио признанице. Како ће суду да докаже да му је у току школовања... и после, и оних триста дуката што му је дао кад је долазио... Како ће да до каже да му је исплатио његов део очевине? Све имање што је он, Ђорђе, купио... Тапије гласе на Аћима. Слепац сам. Ако, Ђорђе! Кад си слепац, нека ти и кошуљу скину!

Застења и извуче руку испод покривача. Вукашин ће на суду да одрекне, да смањи суму... Подмукао је. Још док су били деца, тужакао га Аћиму. Колико ли му је новца издао до сада? Осамнаест пута... А храна, а одело? Не, прво у готовини. Паланка, па Београд, па Париз, и опет Београд...

Ројеви бројева ковитлали су се у отвореним очима и глави. Рачуну није било краја, никако да сабере. Стално заборавља почетне бројеве и поново се враћа на почетак, помажући се и прстима на ногама.

...Истераће Симку. Зар је то нека жена кад ноћас може да слава? Тако је. Нероткиња нема душу. Баш је брига што ће њему ноћас сва крв истећи у мучењу, несаници. Шта се кога тиче! Оженићу се, девојком. Нећу. Оженићу се поштеном удовицом која је рађала децу. Мушку децу. Црква га неће венчати. И не мора. Главно је да су деца његова. Имање ће на њих пренети. Аћим неће дуго живети. Аћим... Моја су деца. Свеједно му која их је жена родила.

Он се поново наднесе над женино лице. Симка се промешкољи као да се буди. Он заустави дисање. Срце му је јурило низ руку, брзо, и као мали тег ударало у лакат на који

се ослањао. Она је у сну поново равномерно, тихо и пискаво дисала.

Није ни лепа. Има лепших жена од ње. Истераће је, истераће је...

Као да му се одвалила чеона кост, И корица мозга зебе и боли; по њој се вуче четкица сна, длакава, оштра, и не престаје да боли. Устао је пре Симке, па се обукао брзо, да побегне од бола, да бол изнесе напоље, јутро је сиво, као и мозак без чеоне кости, ни ледена кора снега што је оковала кровове и земљу није хладнија од његове коже, јер је и једну и другу ноћас смрешкао ветар, па се и опанак заледио, пешице не може, штала је топла као жена и кисела као она, коњи су брзи, најбржи коњи, па ржу као ветар ноћас, мора је истерати, није пијан, само коње да упрегне. Куда ће? И слуге спавају, и слуге су ноћас мирно спавале! Једва је подигао очи, пријало му је кад се наслонио на коњске слабине; дуго стоји тако, неиздрживо му је топло и коње изводи, прснуће му мозак, толико му руке зебу да једва штрањге намиче, једва протиње дизгине, само да оде одавде, даје не би убио...

„Одмах да се изгубиш из моје куће! Одмах, убићу те!“

„Биће ти кућа још више пуста, Ђорђе.“ Само је то рекла сањива Милунка.

„Напоље! Марш напоље!“

Трза дизгине, Мијат трчи да отвори капију, коњи се стресају од зиме, желе у касу да се загреју, санке зашрипаше.

„Симка да ме не чека у кући!“ Викнуо је, шибнуо коње, и они су галопом пројурили кроз Прерово и узбрдицом више села пошли ходом. Куд ћу сада? Кући... не Бичем запраска по хладној белини јутра. У Грабовици, пред механом, нагло је зауставио коње. Хтео је да сиђе, али се сетио ноћи кад се враћао с пута, с рабаџијама и Толом, сетио се бачених ђинђува, острагуше на коленима, страха од хајдука у Јасичкој планини, па оног плача у механи, у соби за трговце. Тада је ово и почело... Осрамоћен пред самим собом, потерао је коње дале, да побегне од себе, да у јурњави по мразу растури јад и мамурлук непроспаване ноћи, да му ветрови разбистре ум и

поново врате чеону кост на оголелу скраму мозга, по којој палацају посечени живци у такту коњског каса.

Кад је ушао у Паланку, коњи су по навици ишли полако, он се упита: Шта ћу ја овде? Зашто сам дошао? Бранио се од једне сасвим јасне и непријатне мисли, па ипак је без размишљања свратио у двориште кафане „Орач“. Коњи су отресали зној ave главе и љутито гризли ђемове, а он је са опуштеним дизгинима седео у санкама, страхујући да сиђе. Никад с таквом намером није дошао ни у ову, НИ у једну кафану. Треба да пређе преко буњишта и снега црног од воде којом су прали џезве за каву, гледао је: „Орач“ је пресито, нагојено и лено бацао измет до самог прага широких и ниских врата и гурио се под кровом таласавим, тешким од снега и ћерамиде, кровом што је покривао стају и чувао коње онима које су прождирала иста тамна врата кроз која је и ђубретом поганио зиму. На низу кривих и излизаних дирека стајске настрешнице висили су конопци и улари, истегнути, опуштени, као да су мало пре његовог доласка поскидали с њих обешене луде. Тада је јарџији бацио дизгине и брзо ушао у кафану, тискајући се кроз кафеџијине поздраве, питања и приче.

Ђорђе отвори очи.

Почађавела кафана гњура се у врелу маглу уморног пијанства, боли га у стомаку, стеже једњак, и њише му се у глави, глава се њише од таванице до пода, вала се по нагнутом келнерају, пече се на фуруни обешеној о лампу, столови — изврнуте бубашвабе, копрцају се са шест, осам сувих ножица и хоће да уштину угарке што урлају, урлају...

Не зна колико је времена прошло, па се тутњава и урлање избистрише у људске гласове и речи, изврнуте бубашвабе постадоше столови што криво стоје, угарци су опет људи, варошки окламиши и чанколизи, келнерај водоравно стоји, лампа право, увис дими, тешка глава жуљи му врат; Ђорђе долази себи: у кафани је, много је пио, обрукао се, мука му је...

— Ико, све истерај напоље.

Кафеџија једна дочека:

— Фајронт, господо! Опрошћавајте, господо, и сада знате за кога треба да гласате.

Главачке изгурани, Цигани се први нађоше на улици. Остали су се мало опирали, па се и они с пијаним лаконоћавањем извукоше напоље. Ика поможе келнеру да покупи чаше и приђе Ђорђу да наплати рачун.

— Ноћас ништа не плаћам.

— Имаш право: дан је за бројање пара.

— Много сам пио... — Чинило му се да ће умрети од муке у грудима и стомаку.

— Човек који се понеки пут не напије није човек. Само да она војска не направи неку несрећу. У Прерово је отишла.

— Ћути!

... — Док сване, у селу си. И кад прва опали, сокаци су пусти рече задихано Стева Чађевић, и себи превисок, и седе на миндерлук.

Аћим, у оделу, устаде с кревета и извуче фитиљ на лампи. Опет седе на кревет. Дуго гледа у грудвице снега отресене са Стевиних опанака, па, не дижући главу, рече:

— Морамо.

— Жене ће забадава поскидати беле мараме. Корист ће имати само поп Величко. — Дода де тише: — Ђорђе лумпује?

— Ти си се уплашио? — мршти се Аћим.

Чађевић ћути и гура руку у дуванкесу.

— Хајдемо да зовемо село — устаје, преко кожуха навлачи гуњ, узима штап, Чађевић излази за њим.

— Стани мало! — каже он пред дебелим багремом што гранама грли стреху старе куће. — Ти памтиш тоцило?

— Па скинули смо га тек кад је мати умрла — не одговори одмах Аћим, а гласом не скрива зачуђеност и нелагодност.

Чађевић прилази багрему, израслом у ноћи, црном према снегу, наслања се на њега, окренут Аћиму:

— Знаш што те то питам — мукло шапуће.

Аћиму је мати више пута причала: под овим багремом, Василије, први њен домаћин, оштрио је ножеве. Био им је

старешина, али је свим Преровцима који су полазили за њим он оштрио сечива за Турке. Скупљали се у заранке. Осовина великог тоцила једним крајем пободена у багрем, а другим у церов дирек, ракљаст на врху. Откад памти, тоцило више нико није употребљавао. Танки зелени лишаје ви били су прекрили његову некад од псећег језика глаткију површину, тоцило је било веће и од највеће погаче, до земље га изглодала влага и преклала трулеж. Једне вечери, само је увече, кад не види мати, и смео да се игра тоцилом, окренуо је дрвену ручицу из све снаге, тоцило је зашкрипало, промукло, љутито, очајно, повраћено из давне смрти: њему се чинило да је и сам багрем закукао и више га никад није дирнуо. Ни он, нити ико други. Кад се једног пролећа трули дирек срушио, он је веровао да се пас почешао и оборио га, мати је рекла, жалосно и строго: „Не дирајте га. Нека га тако док се багрем не осуши.“ Тако сломљено, стајало је тоцило наслоњено на багрем док мати није умрла. Онда су га скинули и одгурали око плота, поред јасенова.

— и јатаган мога деде Лазара оштрио се на њему — шапуће Чађевић, на три корака су, а очи један другоме не виде.

Ађим ћути. Хоће ли се овог јутра Преровци скупити око њега, као што су се некад у заранке скупљали око Василија под овим багремом? Ваздухом струји љут мирис црнкасте слузи што од ножа остане на тоцилу, од трења вина и варница, јер му је мати причала: њен први домаћин Василије, кад оштри ножеве, заврне рукаве и ногавице, умочи нож у ћуп вина, раскорачи се, „јуници може да му прође испод ћуприје“, положи нож на тоцило и он цичи у венцу варница. А добар је кад њим може да брије цеваницу или долактицу. Док он ради, остали ћуте и пију вино. Ћуте и жене и деца, обешених глава на плоту између јасенова, слушају нож и гледају венац варница. Јер, Василије, старешина Прерова, кад се оштре ножеви и полази, жене није пуштао у авлију. Могли су само преко плота да гледају. Ката је седлала његовог ниског и косматог коња. „Други су ишли пешице“, то је мати увек наглашавала. Полазили су кад се смркне, полазили ка Морави,

а Ката би са отворених вратница викнула за њима: „Срећан вам лов, мушки!“ И једино је она то смела. Кад би то причала, руке би раширила, грлећи ноћ и топољаке у које улазе, подизала их увис, к небу и Богу, пре да му их покаже но да га Моли за њих. Гледала је искоса, замишљено. А друге жене, тихо, без гласа, на великом одстојању, бауљале би по мраку за мужевима, све До Мораве. После би седеле по топољацима и слушале како мотка лупа у чамац, како вршти белутак под трбухом претовареног чамца и брбори вода. Те к кад Лука врати чамац и викне „одоше да дођу“, жене смеју да прићу обали. Поседају и ћуте. Река иде и односи: некад звезде, а некад облаке. У зору, једна по једна устане и одлази у село. Лука не излази из воденице док и последња не утоне у густу шуму топола. „Зато што се стидео“, објашњавала је мати увек с прекором, њему, Аћиму баш упућеним.

Аћим уздахну: зар га је једном прекорела оцем. А ја? И ја. Лумпује, јаловак. Исцурило, потрошило се, и сад ракију сипа у главу и мешину. Знао је да ће војска доћи, па побегао. Док се Прерово не смири, неће га бити. Само, хоће ли Прерово сада поћи за њим, као некад за Василијем?

— Шта мислиш, Стево? — пита као да није размишљао, као да је разговарао с њим.

Чађевић кида мртву кору багрема:

— Василије му је пред свима у оба образа ударио по шамар. дланови су му били гарави од ножа.

— Он мени није род. Ништа ми није — каже Аћим, а завиди Василију што су га луди слушали и што је могао да шамара оне који му се не покоравају, одједном растужен овим тренутком кад треба њему најкрупније да се догоди.

Обојица мисле на исту, увек живу преровску причу.

Ту, под овим багремом, где су оштрили ножеве пред полазак, делили би, кад се врате, оно што би нашли у турским бисагама. „Лазару ништа“, рекао је Василије, а сви су погледали у колена. „Није правда“, рекао је Лазар, а јабучица само што му не пукне од крви. „Кукаваца си!“ рекао је Василије, преко колена му висила марама златом извезена, Кати је наменио, и лупио је шаком по њој. ,,Ти си лопов. И

докле ћеш?“ викнуо је Лазар. Сви погледаше у њега и хукнуше. Василије пребаци мараму преко рамена, устаде, приђе Лазару: „Дижи се!“ — „Бежи!“ повикаше остали. Само што је Лазар исправио колена, зачуше се два праска, и сви му видеше чађаве образе. Василије се врати и седе уз багрем. Лазар се, кажу, клатио, клатио, па се окренуо без речи и полако изишао на пут.

— Три дана нико га није видео — рече Чађевић.

— Причали су Ми они који памте да му је срце било — пасуљ.

— Али поштено је било. И јест Василије био лопов. Ову су кућу — махну руком по мраку — сиротиња и отимачина направиле.

— Нисам његове крви — Аћим задрхта од осећања неке неумитне казне која се наднела над њим, који се још греје на Василијевом огњишту.

Стари Преровци су причали: трећег дана однекуд се врати Лазар, уђе у авлију и затече Василија под багремом. „Помаже Бог!“ рекао му је. „Иди прво да се умијеш“, рекао је Василије јер су му образи још били чађави од његових дланова. А Лазар потегну кубуру и опали. „Исцепа ми зубун“, рекао је Василије и пошао ка Лазару.

— Он је бацио пиштољ И, поштен, стајао усправно. Василије је пуцао у њега кад ОН није хтео да се брани, кад је био миран као стабло — рече Чађевић сасвим промукло.

— Али га је село и мртвог осудило да дна дана виси на бресту. Оном код суднице. Онде где је твој отац, кад је кметовао под кнезом Милошем, ударао сељацима по двадесет мочуга по голом.

Дуго ћуте и удишу густ, љут ваздух.

— И зато нас прозваше Чађевићи. А твоји синови данас неће да бране општину.

— Не уједај више! Зар не видиш да сам сâм? — Ослушкује мукли страх села што као ветар шушка у сувим кукурузима. Магла надолази да скрије Прерово. Изгореће данас. Ако је оно као некад, кад је Василије под овим багремом скупљао сељаке. И могао да убије. А ако нико не

дође пред општину, ако сâм сачека војску? Чаћевић неће, зато што му се свети. Стресе се. Издан и осрамоћен од синова, јаловака и кукавице. Ослушкује дисање села, мирише га, види у магли оџаке у грању. Иде војска. У његовој кући нема деде да се плаше. Нек буде сатрта проклета и јалова јазбина Василијева! Нека из моје буне пепелиште остане, и багрем, и багрем!

— Иди, скупљај луде, Стево! Ађим зове!

Брзо иде јабучаром да нареди Толи:

— Звони на узбуну! Војска иде. Звони док имаш руке.

Чаћевића не затече под багремом, уђе у своју собу, угаси лампу и у оделу леже у кревет.

...Зора је, Симка без речи прекора свлачи Ђорђа и полаже га на кревет. Он јој узе руку:

— Нема се куд. Иди, и нека он... Он то може, уме. Не љути се. Иди одмах.

Симка није разумела.

Хтеде још нешто да јој каже, па се сети да је на путу видео војску. Прво су ишли коњаници. Нешто су викали и псовали га. После и пешаци. Пун пут. Како је прошао?

— Симка... почео је рат — промуца и потону.

Она седе на ивицу кревета, крај његових ногу. Иако је лампу угасила, назире се његова глава. Гледа га нетремице, не строго, без мржње, гледа га безнадежно, згрченог и изгубљеног у кревету који му је одувек био превелик. Јечи у сну, рањен на том тихом разбојишту. Гледа га беспомоћно и чини јој се да и он сам, телесно, отиче кроз те одране, ољуштене јауке, да се растапа у тмуши зимске зоре која је испунила собу и капље у нешто што се згуснуло испод кревета. Не мисли о војсци која иде, зна да иде на Прерово, не мисли о томе колико је страховала док га није скинула са санки, једна, јер је пред његовом клонулошћу и сама клонула. Као да је се не тиче све оно што ће се догодити чим сване. Њене мисли не могу да се успну до дана који се полако за маглама вуче. Он иситњено хрче, и тако јечи као да је то последње што још може да учини. Све остало је погубљено.

у собу улете брза звоњава црквеног звона. Одјекује у њој, испражњеној и великој као манастир. Није помогло. Чује манастирска звона пред сутон и свитање. Тада се надала и веровала. Лепо види како се надала. Размишља, правда се пред собом и његовим јечањем. Ти се сећаш колико сам те молила. Нисам заспала а да те нисам молила, шапуће слушајући његово бунцање и Толину звоњаву који се сливају у велико тополово корито у које је сипала врелу воду.

...Топла пара пељала јој лице. Буђнула је руком у воду да проба њену топлоту, а таласићи и шљапат длана по води подсетили су је на купање детета. Корито се смањило, и она, у облачићу паре, на својим рукама виде дете, голо и дебељушкасто, с белим жиром међу ножицама пресавијеним у коленима, маше ручицама, миче усташцима као да јој нешто прича, и она га љуби по црној косици што је прекрила чело, љуби га по грудима, стомачићу и табанима, љуби га свуда, своје дете, сина! А паром, кроз благи осмех, текле су јој мисли...

Сиромах Ђорђе није крив што је постао такав, што је мучио њу и себе. Није њему толико зла нарав. Како је сада за све пита и разговара тихо, као некад. Ађим се ни тренутак није колебао коме ће имање оставити. Не растура више на изборе, не троши на политику. Ради и чува само за унука, њу пазе као лист капљицу росе. И Вукашин јој написао писмо, њој лично, много је поздравља, жели здравље братанцу, и господске играчке му послао да се игра. Жене јој више не пребацују пакосно да је нероткиња, да је Бог казнио због кривомерства њихових свиња, жита и ракије. А син, не син, већ синови, рађаће их она као зечица, биће богати и моћни. Толико имање Катића они ће наследити, и још веће, још ће она са Ђорђем зарадити. Авлију ће проширити, напуниће је новим зградама, биће као варош. Отвориће нове дућане, магазе, закупиће цело поље до Мораве. Синови ће знати да им је то и мајка зарадила, заједно са Ђорђем зарадила. Неће никада зажалити што се мучила и радила не пазећи на благе дане, што је надничаре и слуге терала и што је... Нека све грехе њена душа испашта.

Усправила се и почела да се свлачи. Оно што је помислила да би оне ноћи, кад је Ђорђе први пут тукао, и после, кад јој је још неколико пута дошло у памет, то је глас нечастивог, који се ове зиме уселио у њихову кућу. Како би она с другим? Нема тога ко би њу смео да ухвати за руку, а камоли нешто друго... Ножем би му, секиром би га! Зар њу туђ човек да погани, па после да се хвали да је и код ње, Симке Ђорђа Катића, био? Није се тај родио. Ђорђе, сигурно, спава код тих варошких гадура. Газда је, све му с е може. А што други из Прерова не иду? Неће ниједна с гољама и вашљивцима. Ако је Ђорђе мали и неугледан, ако јој је и душу појео од Божића па наовамо, њен је то човек, њен је домаћин. да је сада овде... опет је отишао ради тих проклетих избора... да је сада овде, као дете би га шљепкала по образу, чупкала му косу на врату, голицала га... Не, најпре би га окупала. Окупала би га...

Села је у корито, вода је пекла, али није хтела да је расхлади, квасила је груди, лице, косу и леђа, питајући се: како је све то одједном дошло после толико дана мучења, свађа и брига? И како су све те њене жеље и мисли чудне и друкчије него оне од пре неколико дана? Гледала је у своје снажне, пуне ноге, руменкасте од вреле воде. Чиста и свежа отићи ће у манастир и преноћити под свечевом каменом гробницом.

„Боже, шта ми би одједном?“ прошапутала је чудећи се и радујући.

Док јој је храпава домаћичка рука полако клизила по глатким прегибима слабина и трбуха И просто летела низ благе косине бедара и бутина, почела је искрено да верује даје и ово њено ново осећање према Ђорђу, друкчије него раније, знак од Бога, који се сажалио на њене муке и већ сада указује на срећу која ће доћи после ноћи проведене у манастиру. Расуту дугу косу, у коју се утињала врућа пара, забацила је на леђа, па се дуго и усрдно крстила, нејасно шапућући речи свих молитава које је чула и оних које је сада сама измишљала. Онда је легла, опружила се, вода јој дошла до браде: тешко и гласно је дисала загледана у ниску

пепељастих мехурића поређаних на површини воде уз ивицу корита. Ниска се проређивала, мехурићи су нечујно гинули у њеном сањарењу.

Дуго је лежала непомична, уживајући у себи, безименом мушкарцу нудила груди, трбух, удолицу бутина, нудила себе невину са јарким жељама, нудила снажним рукама, мишићавим и длакавим, нудила се некоме коме је сваки превој на телу знала, само лице никако није могла да му види, том жељеном знанцу што је понекад посећује пред сан, и кад није сама у кревету.

Вода се охладила. Она се нагло тргла, устала из корита, жестоко се истрљала ланеним убрусом, који је по телу остављао румене, праменасте трагове. Зима је стресла, хитро је обукла чисту кошуљу и, пре но што је почела да припасује сукње, узела је у руку десну дојку па се, гледајући у крупан, таман вршак са смеђим колутом на купастој белини, насмешила, друкчије него обично: није желела Ђорђеве и оне мушке прсте на њему. Вршак и његово смеђе дно, од струјања, чинило јој се — млека, најежили се ситним бобицама, сличним семену дивље метле. „Пуна ће му уста бити“, помислила је замишљајући како јој влажна и мека детиња уста цимају дојку и жудно пију млеко. Снага јој се сјурила у стопала, још боса и влажна. Неколико тренутака трнула је у малаксалости.

У први сумрак, чиста и узбуђена, увијена у кафени кафтан с дугим ресама, пошла је с мајком ка манастиру. Нису ништа говориле, само је мајка, суљајући се по залеђеној пртини, често опомињала:

„Лакше, нису мени твоје године.“

У тишини зимског сумрачја, појединачно и двогласно њакали су манастирски магарци. Пут је водио уз речицу, уз њену ледом оковану монотону и бистру брбљивост, чинећи још притворнијом и тајанственијом тишину над којом су се надносили кргави кленови и витке букве. Узбуђенија, убрзала је корак, још више одмичући од мајке, која се за њом као сноп мрака задихано суљала.

А кад су стигле до високе камене ограде, она је уплашено стала, загледана у тамни обрис манастира који су

веште руке подметнуле небу, сада мркомодром и звездама. изубаданом. Привидело јој се да звезде светлуцају на самом крсту, па је свом снагом притиснула леву дојку не би ли смирила срце и сачекала мајку да сада она пође напред.

Брда су се примицала једно другом; над манастирским кубетом смањивало се небо, док. није постало велико, чудно око, које мирно гледа у њу.

Без позива, калуђер им је створио капију: он их је, по договору с Милунком, чекао. Није чула да им је калуђер назвао бога, па је заслутила зло, сећајући се да Ђорђе није хтео да дође на недељу службу у манастир и пред народом, у знак покајања, пољуби оца Методија у руку, што је овај, поред осталих својих услова, захтевао да би са његове куће скинуо анатему и немилост свеца. Прекор мужу загубио се у тмуши страха кад су ушли у ћелију оца Методија. Човечуљак с великом косматом главом, која се за танак струк црне мантије придржавала дугом брадом, стајао је поред иконе са запаљеним кандилом. Срела се са очима на икони: оне су је гледале с таквом равнодушном мржњом да није могла да изусти спремљени молитвени поздрав.

Милунка је клекла пред калуђера, крстећи се и љубећи му мантију у висини колена. Отац Методије зујао је благослов и благо махао руком изнад њене главе гледајући њу, Симку.

„Пољуби, ћерко, оцу руку... Опрости јој, оче Методије, збунила се, несрећница“, рекла је Милунка.

Пришла је и пољубила га у рукав: суво су звецнуле бројанице, а калуђер је причао лепим, успављујућим гласом, никад то неће заборавити:

„Видим, Бог је благословио вашу кућу и нечастиви је напустио ваш дом... Господ и свети мученик, чијем дому служимо ми, мали и грешни створови, услишили су ваше молитве. Молићу се Господу и дале за тебе, дете, јер световна дела твојега свекра Аћима и мужа ти Ђорђа нису до сада била Богу угодна...“

Милунка се неуморно крстила и одобравала, а она је стајала без покрета, слушала калуђера, осећајући да јој главу притиска цела камена зградурина манастирског конака.

Терет се свалио с ње кад је, после дуге молитве над њеном главом, отац Методије отпустио и рекао калуђеру који их је довео к њему да је одведе до гробнице у цркви. Напоменуо је још да Милунка преноћи у коначишту за световњаке, јер „грешна молиља треба да буде сама пред Богом и свецем у исповедању својих грехова и скрушеним молитвама".

Калуђерове речи „грешна молиља" и „исповедању својих грехова" и боја гласа којим их је изговорио нагнали су је на збркано проверавање целог њеног живота. Напољу јој је хладноћа мало пробистрила ум и она је с недоживљеним страхом ушла у манастир, вођена калуђером што је мрморио молитву и млатарао десном руком по светлуцавој тами, која је мирисала на тамјан, свеће, боју и старе одежде.

„Сестро по гресима, клекни поред гробнице и исповеди светом мученику све грехе тела и душе. Кад то учиниш, ако је ноћ, ако је живот људски довољан да човек исповеди Господу све своје грехе, онда му се моли да ти жељу услиши. Исплачи се, сузама умиј грешно тело, па лези испод гробнице И чекај да те његова светлост обасја", надушак је изговорио калуђер.

Уплашено се окретала и гледала свеце по зидовима, осветљене кандилима и свећама у чирацима. Онда јој је калуђер пришао, узео је за руку и привео каменом ковчегу, подигнутом од земље колико је потребно да се човек провуче. Без иједне Мисли клекла је уз камен. Чула је шум калуђерових опанака што су се губили иза стубова, и тупо, једва чујно капање воска по црвенкастој полутмини. Тад је подигла главу и њене широко отворене очи среле су се с модрикастим оком неба, притиснутим на узан прозор изнад певнице. Оданде ће се појавити светлост, помислила је, наслонила чело на камен и упутила се по животу за гресима.

...Откако сам се родила и откад знам за себе, све ћу испричати, Господе, молим ти се... Тукла је краву палицом по брњици што је обрстила и поломила младу, тек засађену шљиву. Много је тукла. Из брњице јој текла крв... Трчећи, згазила жуто пиле. То више пута. Грешком, било ми ј е жао.

Пила сам млеко уочи причести. Била сам дете, опрости ми, Господе. Покојном оцу много пута сам смрт зажелела. Није ме волео. Копао је бунаре и ја сам много пута зажелела да у неком остане затрпан земљом. Говорио ми је да личим на мајку и да ћу и ја бити курва као она. Кад год се напио, тукао ме и псовао како се ни стока не псује. Знам да сам грешна, смилуј ми се, Богородице. Шта је крала?... Грожђе и неколико пута тикве за свиње. До удаје ништа више. Још нешто, још...

Чула је како восак са свећа капље у пепео. Чула и своје дисање Било је толико гласно као да ветрови дувају. Од страха је зауставила дах. Чула је срце, њега није могла да утиша.

...До удаје нисам више ништа згрешила. Једино што сам кудила моју комшику код оца њеног момка да је јектичава. Није се удала. То је мој највећи грех. Велики грех, света славо и црквo. Зашто не плаче? Грешни не могу да плачу. Бог јој неће услишити молитву.

Крстила се јечећи и дуго љубила камену плочу гробуглачану женским уснама, а лице јој је било суво и хладно.

...Неће јој Бог дати порода. Како сме да помисли? То је највећи грех. Опрости ми, Господе, грешној. Опрости ми, много сам несрећна.

Очи јој се овлажише. Она је себи мрва меса лудског у овој црвенкастој полутмини, раскрвављеној позлати крстова и кругова око строгих глава, јер сви држе мачеве и кантаре више њене главе, а она је поред камене гробнице у којој лежи једна осушена, црна рука; на слави манастирској двапут је видела ту чађаву руку и била јој ружнија од козјег чапоњка, није она, ђаво је То у њој помислио. Света руко, згроми ме сад, мислила је и дуго и страсно притискивала усне на хладан камен гробнице, уливајући у њих сву своју крв да њима овлажи свету свечеву руку. Онда је из камена ужасан страх бризнуо у њу. Није све рекла. Најтеже грехе није исповедила.

...После удаје... Шта је све згрешила? Неколико пута наумила је да буде с другим човеком. Нисам наумила! Помислила сам само данас, док сам се купала. Нисам ни помислила. Други је неко помислио. Шапнуо ми. Чула сам.

Ђорђе ме је тукао, ни криву ни дужну. Тада, у љутњи Ми се причинило да бих с другим. Нећу с Толом. Раном смрћу казни ме, Господе и свети великомученице, у паклу нек се кувам, само ми сина дај, њега ми, Господе, дај, да живи после мене. дете, једно једино дете. Не тражим много. Толико их се рађа у свету. Многа, јадна, умиру од глади. Многа се рађају само да би слуге и мученици били. А моје дете би срећно било, Господе, света славо, Мајко божја... Ђорђе није крив што ме је тукао. Ја сам грешном телу попустила. Ти, Господе, знаш на кога сам помислила. Нисам помислила! Неко ми је шапнуо. Своје тело, и ноге и груди, жарачем ћу да наружим, спржим...

Опет су јој се очи овлажиле. Радовала се: сад ће сузе линути. Сузе не потекоше хладним образима. Треба све, и највеће грехе исповедити. Споља се чуо један једини манастирски петао. Али тако звонко као да из олтара кукуриче. Стресла се: да није зора? Пожурила је са набрајањем грехова.

...Излизану воловску потковицу подметнула на вагу кад је мерила свеже жито и ракију коју су куповали сељаци. Колико пута? Много. Боже, опрости грешници, сиромаха сам помогла, убогог и слепог увек сам даривала. Николи бескућнику перем и крпим кошуље, поштујем га као да ми је отад. Крвнички је терала надничаре и слуге. У вино и ракију које су они пили, сипала воду. Од буђавог брашна месила им хлеб. Ужеглу маст и сланину стављала им у јело. На празнине радила. Морала сам. Кад је на Божић одлазио од нас, зажелела сам Вукашину да погине на путу. Зато што је бездушник, Христе, сине божји. Нека Аћим и моја мајка испаштају своје грехе. Нисам крива...

Сузâ није било. Тако, до у дубоку ноћ, уморена и скрхана, не осећајући хладан бол у коленима од клечања ни утрнуле усне од љубљења камена; онда се подвукла под гробницу и, с лицем притиснутим на камену коцку пода, суво је јецала једне те исте речи:

„Сина, сина ми, Господе, дај...“

Свеће су у капању догоревале. Петао се неколико пута јавио у страху од тишине, њој није била тишина, крцкао је

камен, свеци са зидова замахивали су мачевима на њу, она се грчила, није могла да подвуче ноге под гробницу, и дубоко падала губећи свест.

У свитање, меким шумом говеђих опанака пришао јој је калуђер и позвао је да устане. Запалила је дванаест свећа, пољубила крст хладнији од зимског јутра, ставила дукат на истегнут и посребрен Христов трбух, гадљиво испила бајату и миришљаву водицу, коју јој је калуђер пружио у земљаној ћаси. Њен уморан и јецав уздах дуго је пузио по каменим ребрима цркве.

Мајка је сачекала на вратима, зањихана и погурена. Планинским усеком низ речицу проваљало се магареће њакање, гадно као лудачки смех, губећи се у звоњави за јутрење. Њих две, носећи у себи звона, без речи су пошле кући.

Да не би оскрнавио ноћ молитве, сећа се, Ђорђе целог дана није поменуо манастир. А она је дрхтуљила у радосној јези чекајући вече и кревет. Чим су слуге вечерале, шапатом је позвала Ђорђа на спавање. Тога дана, први пут откако се удала, није Аћима сачекала да се врати с пута, помисли. Скинули су се у мраку, стидљивије него прве њихове вечери. Памти: бацила се на кревет с Тихом песмом малог звона у ушима и узела Ђорђа у наручје, лако, као танак сноп ражи.

„Што си тако мали... ох, што си тако мали?“, шапутала је, распусно и бестидно га трошила и миловала, с мржњом и нежношћу што су се у налетима смењивале као велико и мало звоно, да га заувек нестане, да заједно нестану ради сина, да се звона истопе у тишину...

Стресе се: соба је и сада пуна густе и сулуде звоњаве. Длanови јој побегоше с лица. Десна рука застаде у Ђорђевој коси. Сув бусен дивљег јечма. Његово дисање гребе јој надланицу. Први пут је овакав дошао кући. Неће бити ни последњи, зна, а Милунку је истерао и њој на поласку поручио да га не чека у кући. Куда ће? Све су је наде изневериле. У њеној празнини нестаде и звоњаве и она се сва згрчи пред плач.

Страх пререза њен бол, и она, понесена звоњавом и још нечим, брзо изиђе из собе у узбуну свитања зимског јутра. Не сумња да Тола звони. А Ђорђе је рекао да иде војска. За ову узбуну Толу ће убити. Застаде и чвршће се обави шалом. Ако Толи нешто буде?... Деца ће му поскапати од глади. Стоји у недоумици и стиду. Кад сâм није паметан, зашто она да га спасава? Али, Аћим му је наредио да звони. Још један грех пашће на њену кућу. Симка пожури ка цркви, мислећи на јучерашњи разговор с АћиМом.

„Видели су га неки у чаршији. Кажу, лумпује“, морала је да му саопшти.

„Он? Данас лумпује кад се ја борим...“, чупао је браду.

Бори се да попале и побију све.

„Разболео се. Ти си му отац, спасавај га. Сам себе ће да сатре.“

„Против Бога не могу да се борим.“

„Можеш, ако му препишеш имање.“ Пођутала је и прибрала снагу: „Ако ћемо право, он га је стекао.“

Истину је рекла.

„А што је мој отац умро у воденици, убијен врећом жита? Јесте ли вас двоје на спруду почели трговину? Хоћете да вам препишем цело имање, па после по чашу патоке да ми дајеш, и под катанцем да држите амбаре и бачвару? И од слуге да просим дуван? Кад бих вама оставио имање, ви не бисте дали Вукашиновој деци, мојим унучићима, ни грозд да поједу. Ни шљиву да откину... А ја нећу умрети без унучића.“

Жури и у себи прети свекру. Он је виновник несреће која ће погибијом села да се сврши. Толу ће првог. Кад приђе звонари и виде како Тола лудачки вуче конопац и по такту звона млати главом, мушкарачки га шчепа за руке и гурну.

— Будало блесава! Лудаче! — виче. Сваљен међу греде, гледао је одоздо, кротко као мало теле.

— Иду ли? — упита.

— Иду. А деца? Четири сина имаш, лудаче!

Дође јој да га туче, стиска песнице, сагиње се и види широко отворене очи, крупније но што је мислила да јесу, гледају је оне друкчије него икад, гледају је не као Ђорђеве

ситне и зле; опусти песнице, спусти руку на шубару као да га милује, зажеле да седне поред њега, да му се пожали, да му каже нешто и још нешто што јој се заљуља у глави и дрхтавицом се сјури низ њу, не од зиме, виде да је он одсутно гледа, даје не види.

Симка изиђе из звонаре и брзим кораком упути се кући.

Тола полако пође за њом, тежак, руку опуштених од умора.

„Сресци батинаш са седам дугмета и својим керовима ено га у кафани једе вешалице, пије, и хоће лопужу кафеџијску Левића да нам постави за председника. Левића, јаничара, чоканџију, за председника. Зар он Прерову да суди и правду дели?“

Кад Аћим тако каже, како онда можеш.. мисли Тола.

... „Да бранимо општину, браћо! Слободу да бранимо! Наша уставна права, ову кућу да бранимо!“ Лупао је песницом о закатанчена врата и реза је звечала. „Боље, браћо, Турци да се врате!“ махао је штапом Аћим. Рекао је још: „До гроба ћу се борити с вама и за вас!“

Груди су му биле набрекле. Сам себи био је као брдо велики. А сељаци, сви су око њега били као мрави. да је Аћим рекао ,,скочи на нож“, скочио би. За правду, и кад То Аћим каже. Сресци капетан с пандурима, који су пушке држали у приправности, ускакао је у санке.

„Чекајте ме сутра, побуњеници! Сутра ме чекајте, мајку вам сељачку!“ довикнуо је а коњи га галопом однели низ пут.

Добро је што га нисам опсовао. Уста су му била пуна воска. Фала богу, послужила ме памет.

„Да разбијемо Левића кафану!“ ја сам викнуо. Што игда могу, викнуо сам. Сви су чули. Гледали су зачуђено. Зашто сам викнуо? Тола се прислони уз плот.

„Разбијајте!“ Аћим је подигао штап.

Сељаци јурнуше на плотове, почупаше прошће и, с бесом и весело, нагрнуше на кафану, поразбијаше врата и прозоре, поломише рамове, столове, столице, келнерај,

полупаше сву стакларију кафеџије Левића и његове жене „Буле“, који су се скрили на тавану. Стакло што је цичало под ногама и гомиле поломљених столова још више су их дражили, па су сељаци већ поломљено на ситније комаде ломили.

Ја сам донео наручје сламе да запалим зграду. Шта мије то требало? Нисам само ја. Сви су Преровци лопови. Кад дође господин капетан, сви ће они на мене да пруже прст: „Тај је први донео сламу!“ Јежио се од страха. Иду, рекла је Симка. И оно друго што је она рекла. Узеће децу и побећи из села. У врбак ће да се склони док војска не оде. Зар због странке да изгубим главу? Сети се Симке и прикова се уз плот. Аћим није дао да се зграда запали. Фала му.

„Људи, морате сада кући. И не бојте се док сам ја с вама“, то је рекао, ослањајући се о штап, а био је жалостан. Никада га таквог није видео.

док сам ја с вама, док сам ја с вама, докле ћу ја, газда-Аћиме, с тобом? Ситно корача кривудавим сокаком пуним снега до повија накривљених плотова, суља се по поледици кроз сумагличасто свитање, по гласном немиру села. у стајама се говеда дижу и лупају роговима о празне јасле, коњи ржу и топћу, овце се разблејале, кокошке пре времена слећу са седала, пси завијају и реже. Жене закукавањем и босом децом, која истрчавају на залеђен снег, узалудно покушавају да задрже натуштене и љуте мушкарце, који хитро, као да Турци улазе у село, ускачу у чакшире и, с огрнутим гуњевима и незапетљаним каишевима око ногу, довикујући се, журе ка општини. Од мраза, људима пуцкају ноздрве и они љуто псују војску, владу, крала и сваку власт на земљи.

...Сва су му сећања бистра и сва извиру из Вукашиновог одласка, остају за брзим коњима као бела пртина и црно дрвеће и врзине, док он из забрана, из кога се лепо види дуго кривудање пута, посматра, седећи у седлу, како Мијат шиба коње, коњи бацају пут под трбух, санке, лака црна љуска, заносе се и лете, ударају о обале пртине, а у њихово брзо пролажење уткивају се багремови, брестови и трње. Лице му није видео и никако није могао да га замисли.

Тај што у санкама заувек одлази, не личи на Вукашина. Ни онај Вукашин што је последњи пут дошао кући да му каже оно што му је рекао, није његов Вукашин. Није Вукашин ни онај што се вратио из Париза у зеленом реденготу, кад га је први пут видео пред огледалом како се четка, ћути и смешка, оставља оца и жури француском конзулу на ручак. Није то он. Њега сам ја испратио. Он је друкчије отишао. Није имао на себи швапско одело. Возом је отишао. Целу ноћ су разговарали. Нисам толико болестан. Лепо види и јасно чује. Не говоре у мраку. Вукашин ништа не моли и он не мора трипут да му каже „иди" зато што није његов наследник, јер му је крв непријатељем опоганио.

„Као у Прерову лају пси. Одавно нисам чуо да оволико лају. Месечина", рекао је Вукашин. Лежао је на поду, до појаса покривен чергом, с рукама у старим чакширама под главом. Он, Аћим, лежао је на његовом кревету. Пун месец затиснуо је прозор. При месечини син има плавкасто лице, а он га кришом гледа са сламарице на клупицима.

„Ја их и не чујем. Ионако ми се не спава", одговорио сам.

Деда нема никакве везе са псима, мислио је Вукашин и видео воденицу на месечини и блистав жбун воде на витлу. Морава је била жила у мраку тополових шума. Неће је видети неколико година. Деду не памти, а види га. Само глас не може никако да му чује. Од зујања, тутњаве и жубора.

„И несрећу мајка рађа. Ако сам добро запамтио, тако је деда рекао. О чему сте разговарали кад ти је то рекао?"

Зашто се баш тога сетио? Испричао сам му: „Кад су бежали од Турака, отац и мајка оставили су га у врбаку поред Мораве. Жена која га је нашла по расту је закључила да има четири године. У рупу из које су ишчупали врбу набацали су лишће, мајка га увила у сукњу, да га земља не жуљи, И ставила на гомилицу лишћа. Ватру коју су му наложили угасила је киша. Плакао је од зиме. Да није плакао, не би га ни нашла жена која му је дала име Лука. Тог дана био је Свети Лука, а доцније, кад је стигао стоку да чува и оре, Преровци су његовом имену додали — Дошљак. То му је презиме остало до

смрти. И мене су све до војске звали Аћим Дошљак. Мати се љутила и дала је капетану десет талира и ужирену свињу да ме у војни списак запишу — Катић. Све док нисам постао ово што јесам, мене су сељаци звали 'Дошљак'."

„Још нас понеко зове Дошљаци", прекинуо га Вукашин.

„Само они најстарији. Они који знају и памте њега. И мене док сам био мали." За коју годину и они ће помреТи, ПОМИСЛИО је тада. И не само тада. Сећање лети по селу, сада док лежи. Мало је оних који смеју да му се ругају „Дошљак". Кад сване, они неће бранити општину. Побегли, пси, чим су звона чули.

„Ако некада будем имао децу, презиваће се Лукић", рекао је Вукашин.

„Зашто?" придигао се на лакат. Вукашинове очи су се црнеле. Био их је упро у месец. Сенка у јамици отворених уста. Како је говорио, сенка се губила и опет појављивала.

„Да му се не изгуби име. Даје требало да нестане, он би умро још у врбаку на киши." Мирисало је Мокро врбово лишће. У корену ишчупане врбе дете. Ветар ишчупао врбу. И дете и лишће донео. А ја, његов унук, ујутру путујем у Париз, мисли, слап месечине слива му се на главу и река не престаје да тече.

„Моји унуци по мом имену треба презиме да носе", рекао је. Сада осети стид и због речи и због тадашњег узбуђења. Само стид. Без прекида се разговор наставља, јасан по смислу, по неку реченицу сам додаје и лепо види месец у прозору и Вукашиново лице, и осећа страх што сутра путује на даљину од неколико година и што баш ове, последње ноћи такве разговоре воде, кад он ноћас жели само савете да даје сину, мучећи се да замисли ту варош где се уче највеће науке на свету, па да све опасности види и упозори сина на њих, сад чује звона преровске цркве на узбуну, на буну, за битку с Тошићем што му је отео Вукашина.

„Природно је да се презивају по прадеди."

„Боље је да не знају за мог оца и његову судбину."

„Морају да знају за деду што су га оставили у корену ишчупане врбе. На киши. Поред реке. А била је јесен." Дуго је

говорио о збегу у врбаку, чије је слабе ватре киша погасила чим су тополови чамци зарили кљунове у другу обалу њихове бежаније.

„Твој деда до краја живота остао слуга и воденичар. Да га памте, разлога немају. Ни ти га не памтиш.“ Од мене почиње живот наше лозе. Ја сам и корен и стабло. Увек је тако мислио. Није му то рекао. Ни оне ноћи пред полазак. Ни касније. Ни мене више не памтиш. Али још данас чућеш ко је твој отац. И запамтићеш ме. Идуће ноћи нећеш моћи да заспиш. Ја ти нећу дати. Од Божића ни ја не спавам.

„Преровци су га презирали и исмејавали. Мати је била домаћин куће, а он је увек био њен слуга и воденичар. Као да јој није био муж и чочек.“

Сетио се разговора између његове мајке и њене сестре. Дошла је у госте и заноћила. Ађим је с братом и сестром лежао на слами поред огњишта, а њих две су чаркале ватру. Шапутале су, а. он се правио да спава и чуо сваку реч. „Видим, твој Лука увек исти.“ — „Исти. Дође у постељу само кад му наредим. Као што га у води̏ници видиш, такав је и у постељи. .И оно ради као да ујам узима.“ — „Побогу, сестро, како га тршиш?“ — „Трпим га јер је крвопилан радник. Мени су деца све и свја, а он, нека га, нек ради. Све ће то њима да остане.“ — „Не бих га ја ради тога трпела па да му челенка на глави сија.“ — „Ништа му не фали. Мушко је, и слуша. Кад смо сами, он ме још увек зове газдарица. А мужа треба имати или јунака или слугу.“

„Моја мати је и дажбине плаћала и кмета бирала. Она ме је и оженила твојом мајком, Живаном. И на дан моје свадбе отац је био у води̏ници. Како му нисмо однели ручак, дошао је увече да вечера. Из мрака се увукао у оџаклију, сео у ћошак и затражио вечеру. ’Је ли ова Ађимова млада?’ питао је жене. ’То је твоја снаја’, обрецну се моја мати. Било га је стид и није дозволио да му твоја мајка пољуби руку. Чим је вечерао, отишао је у води̏ницу. У води̏ници је и умро.“

Месец се расекао на прозору. Пола ђачке собице било је у сенци. Видео је сину озбиљно и замишљено лице. Стварно, чуо је, пси су у Београду лајали као у Прерову на лопове.

„Како?“

„Па умро је кад је подизао врећу да сипа жито у кош. Чобани су осетили да из воденице заудара на паљевину. Дозивали га, он им се није одазвао. Ушли су у воденицу и нашли га мртвог поред коша. Пао је с врећом, а жито му се просуло у недра и око главе. Празан камен се окретао и у трењу палио паспаљ и рам од амбара. Да нису чобани наишли да зауставе ваоне, можда би се и воденица запалила. Дешава се то.“

„Мученичка смрт“, рекао је Вукашин.

„Лепа смрт“, рекла је моја мати, истресла му жито из недара и покрила га губером којим се у воденици ноћу покривао.

Звона луде и за тренутак ломе сећања. Ово је моја буна. Биће жешћа од Тимочке. Лепо, слатко да погине, онако како су гинули стари радикали.

„Како си ти, бабо, поступао према њему?“ Вукашин се подигао и обгрлио колена. Сав је био у сенци.

Зашто ме је то питао? дуго мисли Аћим. Јечећи, окрену се ка зиду и покри главу да више не чује звона. Погибију казују. Можда ми се Вукашин свети. Не. Заборавио је. Све што је било до те вечери, он је заборавио. Заборавио је и ту ноћ и тај разговор пред одлазак. Поред мајке и села, који никада и ни због чега нису поштовали Луку Дошљака, како је могао и смео он да га поштује? Каје се сада. Бог га због тога Вукашином кажњава.

„Па ваљда знаш како син треба да се опходи према оцу“, рекао сам му. „Мој покојни отац је само са чобанима друговао. Причало се да им је често од свога брашна и погаче месио. Са мном је разговарао тек кад сам одрастао. И од нас се, деце своје, стидео. Када је сазнао да својим пословима одлазим из села, разговарао је са мном једне ноћи у воденици.“

„Је ли имао крупан глас?“

Шта му је требало да ме то пита?

„Глас — обичан. Само, викао је кад говори. Као и сви воденичари.

Нисам хтео да му кажем да је сиромах оглувео поред камена и витла. Цео свој век провео је у воденичкој буци. Тишина му је била само кад лед окује воденицу и заустави реку. Тад би бежао из воденице и луњао по врбацима. Или би маљем разбијао лед, само да нешто ради и да се чује лупњава. Добро је што му то никад нисам рекао.

„У жито ми се заклињао да памти оца, мајку и браћу. Нисам му веровао. У годинама кад су њега оставили у врбаку, ништа се не памти. 'Хоћеш ли да ти покажем место где су ме оставили?' запитао ме, устао и узео ме за руку. Била је помрачина; да није вода хучала на витлу, не би се знало да смо на реци."

Он је, сигурно, често одлазио у врбак, на место где су га оставили, помисли сада Аћим. У очима је мрак, дисање га боли, и хладно му је од кише и јесенске студи у врбаку, поред угашеног огњишта у напуштеном збегу.

„Ево, и сад лепо видим мајку и оца, своју браћу, сестре, а около тушта и тма народа. Не умем да ти испричам, али вадим", говорио ми је отац и рукама млатарао по мраку. „И теле, и прасе, и зец, и врана, и кукавица познају своју мајку. Кад год се сретну, љубе се. Својим очима сам То гледао." Морао је да каже да му верује. „Кад некад сретнеш луде који су мене оставили на киши, ти ћеш знати да су они. Немој да им кажеш да си од мене. Ништа. Ни за мене. Чак и ако умрем, па се некад, после, сретнеш с неким од њих, збива се и то, јер се и воде из свих праваца срећу. Треба то да запамтиш, па да пазиш да вам се крв не помеша. Од тога се богаљи рађају."

Јасно чује „крв не помеша". Он је држао опуштене дизгине, а кобила се сама пела уз брдо, одакле се видео пут за Паланку. Ушли су у забран, притерао је уз цер, ухватио се за стабло и гледао како одлази. Коњи нису касали. Летели су. Он нема за шта да се каје. Али, зашто Му је Вукашин после две године боравка у свету писао: „Синоћ сам се сетио нашег разговора пред мој одлазак и целу ноћ мисли о о деди Луки."

Месец се с прозора попео на кров. „Време ти је да спаваш, Вукашине."

„Не могу. Никад пси нису оволико лајали.“

Знао сам о чему мисли. Касније му је рекао: „Ово што сам причао о Луки Дошљаку...“

„О мом деди.“

„...Јесте, о мом оцу. Можеш да заборавиш.“

Зашто сам му то казао? А то што ми је у писму написао да је о деди мислио целу ноћ, слагао је. Имао сам право што ни Ђорђу ни њему нисам много причао о свом оцу.

„Рибари се враћају са Саве“, рекао је Вукашин у зору.

Ноћ ми је истекла у празне приче и нисам стигао да га лепо посаветујем и кажем све што треба да зна о реду у туђој држави. Ех, боле сам мислио о његовој памети него што она заслужује.

Устали су. Вукашин га поливао водом из тестије. Последњи пут. Брзо се и он умио, бацио ковчег на леђа и пошао за оцем на станицу.

После... о испраћају неће да мисли. Сваке ноћи петлови су у три наврата певали. Ађим се присећао разговорâ с Вукашином док га није видео у зеленом реденготу, за столом док једе, како с књигом под мишком одлази на ливаду поред Мораве где је некада била воденица његовог ода, чуо Вукашинове приговоре Симки што надничарима кува посна јела, тада је он био радикал, а сада кад се жени министарском ћерком, сад би ћутао, и пред Тошићем ружно говорио о оцу. О томе најдуже мисли. „Шта ти каже отац?“ сигурно гаје питао Тошић кад се вратио из Прерова. Опет види санке што јуре путем за Паланку, али не успева да види Вукашиново лице док слуша Тошићево питање. Не чује ни одговор. „Сад је свршено с Твојим Ађимом“, каже Тошић.

А Андра, Вукашинов учитељ, рекао му:

„Ни о краљевој женидби није се толико причало. Знам, има очева који се поносе гресима деце.“

Пребледео сам.

„Велике је науке он тамо изучио, Андро.“

„Све грехе очеви су смислили деци пре него што су их родили.“ Ножеви су биле Андрине речи: „Није смео да загризе јабуку коју су грешници одавно оглодали.“

„А ако је лепа?“ Како сам могао да кажем, како сам могао да га терам да иде у Београд да је види?

Загуши га тишина: звона су замрла у измаглицама сванућа, па греде крцкају у крову пусте, јалове и проклете Василијеве куће. И против себе ће данас.

Аћим скочи с кревета. На вратима, погурен, стоји Стева Чаћевић, председник општине преровске, ћути дуго, па каже:

— Војска пије у грабовачкој механи.

— Знају да трезна неће пуцати у народ. Јесу ли се луди сакупили? — виде да се Стеви стесни рез крупних очију. — Ти си се уплашио?

— Ове зиме снег много нападао па не стигосмо ни за баште да изриљамо. А мени су и волови престарели. Жена неће умети ни да их прода, а ни боле да купи — рече замишљено И Тихо, гурајући руку у дуванкесу.

Аћим му прође ближе:

— Да разговарамо као луди, као радикали...

— Ми смо сељаци.

— Јесмо сељаци, али смо радикали. Слобода и устав...

— Пијани војници неће да читају устав. Сви по наредби пуцају.

— Кад је тако, онда се ти, Чаћевићу Стево, врати кући и обеси бело барјаче на стреху. Нека се види ко с народом неће.

Чаћевић оћута и одстаја док се Аћим умивао из тестије

— Кад се толико сукања накоти по Србији? — пешкиром брише лице и себи говори. — Али, ја ћу сам да се борим.

— Где ти је Ђорђе?

Аћим узе штап и без речи изиђоше.

Симка, увијена у кафтан, стоји уз багрем.

— Је ли дошао?

— Није — слага. Гледа га упчашено, хоће да га заустави, да му нешто каже, не зна како, не сме, а он одлази.

Постиђен пред Чаћевићем, Аћим гласно проклиње сина и жури. Ваљају се магле, тешке, густе. На дрвећу шушти

иње. Чађевић застајкује, заноси се и саплиће, удара коленима о обале целца. Онда одједном потрча и стиже Аћима:

— Боле би било да и твоји синови сад иду с тобом — рече без љутње у гласу.

Аћим застаде, али се не окрену. Пред ошптином, у магли, црни се и као да тоне гомила сељака.

— Пред њима морамо да смо онакви како то доликује народним старешинама.

Аћим нагло пође и убрза корак. Чађевићу магла сакри сељаке пред општином, и он само види Аћима како изгубљено рони по магли. Стоји, колеба се, па, псујући живот, брзо стиже Аћима и настави укорак с њим.

Стадоше пред сељаке. Сви се спластише под брестом са стаблом шупљим и широким као када, с гранама у нереду заboденим у ниско небо, гранама посваћаним и отуђеним и од стабла и од земље и ниске, издужене општинске суднице. А магле налегле, комешају се и вуку над кривим сокацима, и чини се да су дим с пласта угарака и гранатог угарка бреста. Изгубљено се гледају сељаци и Аћим. Онда сви зверају около, у маглу, у коју тону гомилице кућа и крошње дрвећа.

— Дођосмо — рече неко.

— Знао сам да сте ту — рече Аћим.

— А кад ће они да стигну?

— Па требало је да су већ дошли — одговори Аћим, као забринут што још нису стигли. Рече им да наложе ватру и уђе у општинску судницу.

Наложише велику ватру и из оближњих кућа донесоше неколико бакрача ракије. Пребројавали су се и проверавали ко није дошао, слали по неколицину да дотерају кукавицу што хоће да се сакрије а они да крваве гаће за њега, општину и власт; претили су да ће попалити куће онима који нису дошли; водили су рачуна да нико од присутних не клисне преко плота и свађали се с неколицином што гласно казују свој страх. Најважније им је да сви пунолетни буду пред општином, јер ако дође до неке несреће, нека је сви искусе, ако пред властима мора да се одговара, нека сви одговарају равноправно, једнако.

Аћим, намрштен, са штапом преко леве руке, изиђе из општине, стаде на праг, испуни врата строгошћу и снагом, извади општински печат из недара, подиже руку увис да би га сви видели, и викну:

— Видите ли га, браћо?

— Видимо!

Дуго се румене отворена уста.

— Их, тако је мали, па ћемо да изгинемо за њега — уздахну гласно, у тренутној Тишини, неко од селака.

Држећи печат у испруженој и подигнутој руци, Аћим га загледа. И остали га окитише очима. А онај исти довикну:

— Аћиме, ако бога знаш, покажи нешто веће, мало крупније даје!

— Па судница је већа. Ми не дамо у њу да уђу!

— Већи је од планине! Он је наше право... — застаде Аћим и подиже глас: — Само кад ми срце ишчупају, могу да Ми га узму. — Неколико тренутака још подржа печат, па га врати у недра.

— И кад преко нас мртвих прегазе! — викну Тола, а сељаци га погледаше, пољуташе, па се гласно сложише:

— А ви се, браћо, не дајте! Не дајте народну слободу и право... — П оглед му лети пре ко го миле шуб ара ка селу: између брестова и шљива, дебеле и беле пловке с црним ћубама загазиле у снег и Мирују, слушају га, а његови јасенови, високи и поређани као чета војника, стиде се у јутарњој магли. Пољута, па настави: — Србији је Бог одредио да се буни. А кад је тако, онда чврсто! Аћим Катић вас неће издати. Никада то није учинио. Неће ни сада — умуче, душник се прекинуо.

Ракија подстакну храброст и угуши страх. Да би им показао да је у свему раван њима и скрио росу у очима, Аћим сиђе низ општинске степенице, умеша се у гомилу и поче да пије; мора да прогута жалост и да не остави сељаке да сами размишљају.

— Чича-Аћиме, оче, ти си ми исто што и отац, газда, да није тебе, ја бих крао, ти си моја и наша врховна власт... Откако постоји, моја кућа слуша твоју кућу. Мој деда слушао

Василија, отац ми и њега и тебе. А ја тебе и Ђорђа. Разбио сам звона. Нико то у Прерову сем мене није смео да учини. Кажи, је ли смео? — Тола расплакано и пијано загрли Аћима.

— и ми сви. Не слушаш само ти Аћима. Сви ћемо да изгинемо за њега. А он је мој вршњак! — старац баци ибрик и он се меко ури у снег. Баци шубару на њега и настави да псује.

— Толе, засвирај радикалку! — сети се Аћим.

Тола стаде у средину и засвира радикалско оро. Прошле недеље била је Вукашинова свадба. На њој, сви одреда његови, Аћимови, непријатељи. Играли су и веселили се његовој срамоти и пропасти. Сад играм ја. Аћим поведе полако, господствено, са штапом преко руке. Стиска усне, жмури, тешко откида ноге од земље, у стопалима му цело Прерово.

— Ви, млађи, наставите — рече кад се срце растури у лупњави; уђе у општину, у којој, погурен и замишљен, сâм седи председник Стева Чађевић.

— Иду ли? — упита тихо.

— Нек иду! — ошину га Аћим презриво и сажаљиво у исти мах, па седе поред здепасте касе коју је прошле године купио у Београду и поклонио општини.

Људи ће памтити његова дела и речи његове преносити с колена на колено. Име Аћима Катића живеће

док је Прерова и сељачког народа. Неће одступити, па нека и пук војске иде. Ни пред којом силом неће одступити. Још данас увидеће Тошић да битку с њим није добио, иако му је сина отео. Нек цела Србија зна. Помињаће га и поштовати више и од Адама Богосављевића. У очима му се, испод накострешених, кратких обрва, цело село збило у гомилу око шупљег бреста за који су Турци некада скеле везивали, јер тада је брест био на обали Мораве, па касније коње, а још касније, Василије је Лазара обесио о тај исти брест, а његов син под Милошем Обреновићем церовим младарима тукао је Преровце по крстима и туру, и сада, то село око шупљег бреста пред општином сложно слуша њега, Аћима, спремно да и у смрт пође за њим. двадесет година за њега народ гласа, на зборовима виче „живео“, на раменима га носи чаршијом. У

инат господи и Обреновићима, држао је он говоре у Скупштини, да су и бечке новине писале, дрхтала је влада од његовог штапа, и краљу Милану је у брк скресао све што мисли, али осећа, сав ишанчан тугом, да никад није имао овакав дан. Па и да погине данас, нека погинем, синови и народе! смрт би била лепа, толико лепа да би морали и у историју да је запишу и слику у њој да му одштампају. Слику... он, у селачком оделу, крупан човек с ракљастом брадом, а штап му виси преко руке. На зубуну, види се сребрн ланац од сата. Не треба нико да чита име испод слике. Чим виде, одмах ће га познати...

— Војска је стала на километар од села. Има их преко две стотине — рече Чађевић.

— Јачи смо ми, Стево, и од пука војске — подиже га убрзано срце и он устаде.

— Можда нису ни пошли у Прерово. Скоро ће подне. Нек иду луди кући. Послова увек има. А ако затреба, лако ћемо их скупити.

— Теби се напуниле гаће, иди кући! — Аћим показа прстом на врата. — Аја ћу остати с народом.

— Људи причају да је војска попила у Грабовици неколико чаброва вина. Све је пијано. — Чађевић ничим не показује Аћиму да га вређају његове речи.

— Ми ћемо да их отрезнимо.

— Народ се боји пијане војске. Многи хоће да иду кући.

Аћим јурну из суднице и викну:

— Ко је тај са срцем кукавичким и издајничким? — Галама умуче као потопљена. — Ко је у Прерову Вук Бранковић? — дода дрхтећи: види страх испод сељачких гуњева.

Дуго се гледају без речи, они са страхом од војске, а он са страхом због њиховог страха. Онда гологлав старац, Аћимов вршњак, викну:

— Да изнесемо касу! Она је већа од печата. Нека виде шта има Прерово. Хајдете, младићи — и уђе у општину.

Неколико њих пође за њим и са орукањем изгураше касу на снег, пред општину. Здепаста као пањ, црни се на снегу. Сељаци је опкољавају, галаме да не би ћутали, сулудо весели вичу да је каса хиљаду пута већа од печата.

— То је наша власт. А власт је каса. Власт је државна тежа од планине. На што нагази — то нестаје. Али сад ја јашем њу, нашу касу и нашу власт. — Старац се пење, пада, сељаци вичу, смеју се, и подижу га на касу. Старац се усправи и учврсти, пркосан, важан, као споменик.

— Иде војска! — маше селак трчећи према њима.

Људи занемеше као да сад први пут чују да војска иде, као да је од свитања не очекују, унезверено се окрећу и комешају у неразумљивом шапату. Неколицина замаче за општину хватајући шљиваре.

— Стојте, браћо, не бојте се! Војска није владина и краљева. Војска је сељачка. Сељак не пуца у сељака! — гуши се Аћим, а његове речи затрпавају псовке упућене онима што беже. Чини му се да и брест маше гранама.

Из кривине пута изби у касу колона коњаника, на челу са официром који маше сабљом по ваздуху, као да јуриша. Колона се њише и заноси, а јахачи тромо одскакују у седлима.

— Пијани су! — виче старац са касе. Запањен, као радостан.

— и коњи су пијани! Ја ћу их дочекати и говорити, а Ви само потврђујте моје речи. — Аћим се проби кроз гомилу и изиђе на пут. Придружише му се Чађевић и Тола с церовом тољагом, коју држи обема рукама.

Иза њих се сељаци гужвају и збијају један уз другога да се ниједан не би нашао на крају, огољен и оку и коњу.

Пред Аћимом, официр нагло заустави коња у касу, колона се ускомеша и испуни пут, два војника испадоше из седла, једноме оста нога у узенгији; сељак који је зажалио што је печат мали пође да помогне војнику, да му извуче ногу из узенгије, али га Тола тољагом заустави и врати.

— И ову војску Водиш на народ! Срам те било! Зато ли вас ми хранимо и одевамо — огорчено рече Аћим.

— Не лај! Наредићу паљбу — официр лако скочи с коња, стаде пред Аћима, упери пиштољ и јетко упита: — Ти си Аћим Катић?

— Ја сам.

— Зашто си скупио народ?

— Да бранимо своја уставна права и слободу. А питам ја тебе, официру, је ли ово турско село да водиш војску на њега?

Двадесетак селака се сложи, али не сувише гласно, па се гуњеви зањихаше ка шињелима, шињели устукнуше неколико корака ка гомили коња у нереду, онда кренуше ка гуњевима и стадоше.

— Ви се буните, дакле? Ви сте побуњеници — строго и не подижући глас рече официр.

— Ми смо грађани, ми смо народ, господине! — Аћиму дрхти глас.

— Ви, из места, кас кући! Отварам паљбу! — официр замахну сабљом на сељаке.

Црна го мила с е зањиха, али се нико не откиде. Коњи стресају ознојене вратове, танко звецкају узенгије, туно лупају празна седла.

— Нећемо кући. Теби је пут слободан, иди чувај границу и не мешај се у народне послове! — Аћим показа штапом на пут.

— То је наша кућа! — Чађевић ногом удари о залеђен снег.

Аћим га погледа изненађен, обрадован.

— А ко си ти? — официр се погури ка Чађевићу.

— Ја сам Стева Чађевић, председник општине преровске. И радикал! А ко си ти?

— Ово је каса! Ово је власт! — виче старац стојећи на каси.

Официр се окреће и командује:

— Вод у стрелце! Пушке на готовс!

— Војници, синови наши, на кога пушке нишаните? Зар на сељаке, Србе, поштене грађане што бране своја права, зар

на своју браћу и очеве? Чујеш ли ме, војско? — Аћимов глас се губи у вреви пушчаних окидача.

Сељаци се разређују па опет збијају у гомилу, само неколицина полеже уз општински зид, али од страха нико не бежи. У суседним кућама жене врискаво закукаше.

— Не лај, радикалски брадоња! Ништа тебе не питам. Теби се, председниче, обраћам: где је општински печат?

— Овде је општински печат! — Чађевић се песницом удара по прсима.

— И то ћу да ти узмем! — прошкргута официр и опали у Чађевића.

Чађевић се затетура, седе и опружи на залеђеној пртини.

Аћиму се отворише уста, стоји са штапом преко леве руке, хоће нешто да викне, али се трже на други куршум, њему намењен. Тола јурну с тољагом на официра и тресну га по глави. Пре него што је стигао да исправи своју стрељачку грешку, официр паде и крикну:

— Пали у месо!

— Не, војско! Станите, децо!

Војници чују Аћимов изнемогао глас, стоје укочени, без покрета, као и сељаци згомилани под брестом, који је на неколико црних грана набо ниско небо.

Стотинак корачаја дале, ближе војсци но сељацима, ослоњен уз плот, стоји Никола и посматра.

...Ви нисте луди, ви сте слепци, овце. Што сте се збили у гомилу? Тако ће вас лако нанизати, све ће вас избушити, само једно ђуле, црно као шубара, да лупи, као онда у шуматовачки шанац... Од Мораве, из кукуруза, пукот и врева и клобуци дима као да је сваки струк кукуруза Турчин што пуњка на чибук; срдито фркћући, ђуле тресну у шиљато коле, трбусима черкеских коња намењено, па као у конопчаревом дућану расканураше се црева, бела као да су јагњећа, после их испрљаше крв и прашина жуте земље, више никад и нигде није видео такву земљу, ни раније кад је за златом рударио, сви су око њега били крвави, док је официр стајао с подигнутом сабљом, зинувши као да је из његових уста излетело ђуле,

стоји и ништа не каже. Ђуле, само једно треба вама, слепци, па да нађете заклон, да се заријете дубље него тај брест, црви и ватра појели му утробу, што се сви не збијете у брест, па да барут на вас не троше и потпале вас. Никаква штета није ни за вас ни за њега кад је моја буна утрнула и кад Кривовирци и Тимочани побацаше пушке...

Наредници неодлучној војсци понављају команду.

...И ви сте јадна војска и јадне старешине! Где вам је трубач да јуриш засвира? Гаће су вам пуне од ове гомиле јада под осушеним и распореним брестом. А ми смо у шанцу шуматовачком са свих страна били опкољени, Турци су нас у теме зврцали, Черкези су арлаукали као да их деру, дозивали Алаха као што пијани дозивају курве што за другима јуре, трчали на нас скачући лако као млади курјаци, то је била војска, деца што су, уместо да мајку сисају, пила вино са Кавказа, луди што су хлеб јели и женама струк ломили на коњима у галопу, ситноглавим и танконогим коњима што се пружају као срндаћи преко урвине, то је била коњица, а не ви, трапаве пијандуре, а ми смо били војска, нисмо били Преровци, официр, иако је имао браду, није био галамџија Аћим Катић, па труба цикну јуриш, ми као зверови поскакасмо...

Расуто грунуше плотуни, један, други, трећи, по сељацима што беже и бауљају по снегу око касе, општине и шупљег бреста.

Пуцњи се као мегданџијски коњи разиграше у Николи, укресаше му очи, испод година куљну преостала снага, руке ишчупаше колац из плота, он га зари у снег пред собом, погури се напред и оста тако загледан кроз две битке у себи у једну кукавичку погибију. Труба је цичала и фрктала, сви ветрови на земљи протињали се кроз њен писак, два жара летела су на њега и пала преко ножа у луку После, кад је свануло, он је на светлој драмлији уривеној испод чела видео своје лице с дугом брадом, ситно а велико, издужено лице, и уплашио се себе виђеног у мртвим очима Турчина, а шака му је била пуна црвеног глиба... У мојој буни људи нису тако бежали, не окрећите им леђа, телци! Што пушке нисте

спремили? Чупајте плотове, удрите, удрите! Јауче: не бежите!... Да хоће бар деца да запамте вашу поуку. Ни она неће умети да иду на две ноге...

Војници јуре, хватају сељаке, псују их и млате кундацима и пуцају у оне које не могу да стигну.

...Јаничари! Пандури, балего српска! Ја сам похватане Черкезе и низаме брзо клао и устреливао увек у срце, јер у срцу је јунак и човек; никад их нисам мучио и батинао...

Неколико војника налеће на пушчане цеви својих другова, пуцају увис, бране сељаке и рву се с оним најљућима у сурим шињелима.

...И ви сте се оделили на странке, где су вам ред војнички и дисциплина? Лепе песме певаће вам мајка, а Турци ће опет као пшеницу да газе Србију...

Из сокака с подигнутом секиром истрча сељанка, лице јој се завезало у чвор и стисло у потковице вилица, па без речи јурну на војнике, ови се распршташе, њена секира полете и зари се у снег; жена застаде тражећи мету ударцу, виде џелеп коња привезаних за плотове и јурну на њих.

...Алал ти млеко, сестро! Види се, мушко су срце грешком у тебе закуцали, удри бар ти, жено, кад је Прерово без мужева. Ej, да сам те млађи срео, разбијај пандурске тикве кад то не чине они чијем је седлу Бог тебе наменио, зар сте ви српска војска кад од секире и жене бежите!...

Жена секиром удара коње по сапима и трбуху, зину месо и лину крв, коњи вриште, туку копитима, кидају дизгине и галопом јуре низ пут, где се и плотови посакриваше у снег; два војника јурнуше на жену, она стаде, чвор на лицу јој се смањи, гледа их поскок пред трзај, секира јој се измуљи из руку, она се окрену и полако пође низ пут за коњима.

— Пуцај! — виче војник другу.

— Пуцај ти! — одговори он.

— Не погани оружје! — сикће Никола без покрета и држи колац у снег заривен.

Војници га збуњено гледају, па, псујући му женску децу, прињоше мртвом војнику. Пуцњава се прореди. Јауке рањеника угушује кукњава жена по селу.

...Моја буна је друкчија била. Никола клонуло седе у снег, не испуштајући колац.

Аћим стоји на путу, усправан, непомичан, посађен између мртвог Чаћевића и онесвешћеног официра с раскрвављеним челом.

...Од страха ниси могао ни у снег да паднеш, галамџијо! Из ината се не диже буна. А шта би ти, Аћиме, радио кад бих ја овом народу рекао због чега се мртваци црне по снегу?...

— Ти си, брадоња, за ову несрећу крив! — замахну војник кундаком.

Никола младићки скочи и потрча према Аћиму.

— Не погани младост, војниче! — двапут понови.

Аћим виде Николу, не помаче се, прошапта:

— Удри, синко.

Никола се издужи између њега и војника.

— Ја сам јачи — рече мирно.

Војник с ниским челом и дубоко улеглим очима, ситним и црним, гледа га презриво, па спусти пушку крај ноге и приђе да подигне официра. Никола се окрену Аћиму:

— Срамота се не брише срамотом.

— Где ми је штап? Људи, где ми је штап? — звера Аћим око себе.

Наредник га опсова и удари кундаком у ребра. Никола климну главом. Старац, згрчен иза касе, подиже се и отрча низ пут. Никола се измаче, виде Стеву Чаћевића опруженог на пртини, па шапну:

— Ej, добога, погибе најлепши човек у Прерову.

Иза општине Тола оборио војника, опкорачио га, седи му на грудима и обема рукама га дави. Војник колута очима и више се не брани. Толи је жао војника, пусти га да удахне, чује пуцањ, опет га стегне. Пусти га, окрене се, види: војници јуре сељаке, опет га стеже и гура му главу у снег. Онда га опет пусти:

— Је л' нећеш да пуцаш у мене?

— Нећу... — крклја војник.

— Жива ти деца?

— Жива ми деца.

Загледа му се у очи: личи на Мијата.

— Певаш ли ти уз гусле?

— Певам.

Пуцањ. Тола га стеже свом снагом. Војник се грчи, пуцњава престаје. Тола олабави руке. Види: војници хватају и везују сељаке.

— Хајде да ме одведеш и да ме вежеш — муца. — Немој да си нечовек. Ја четири сина имам. Сиромах сам човек, надничар... Ако ме убијеш, деца ће ми поскапати од глади. Аја сам тебе досад могао стопут да удавим.

— Нећу.

— Закуни ми се у децу.

— Жива ми деца.

— Ти немаш деце — дрхти. — Удавићу те!

— Имам.

Нису му очи зле, мисли Тола и гледа му у зенице.

— Али овде пушку да оставиш.

— Хоћу.

Војник устаде, брзо шчепа пушку и упери је у Толу, овај хтеде да бежи, ноге му отказаше, стоји, клати се и чека пуцањ.

— Једњак си ми прекинуо. Сав ми је врат модар — једна изговори војник, па из све снаге поче да га удара кундаком у ребра, терајући га ка Аћиму.

Тек касније, у сутон, поче да се разбистрава Аћимово бунило. Тамо где се сунце заклало на планини, диже се неколико великих љубичастих клобука. Модрина прелива снег. Црни се каса и стоји усправно, врâне се мртваци у сукненој одећи, разбацани по снегу око касе пред општином, чији печат Аћим греје у недрима, мрле крви постају смеђе, па врâне и варају очи даје снег окопнео и да земља провирује. У сутон се и кукњава дале и гласније чује. И расте шупљи брест.

Аћиму лакну кад га у групи сељака, везаних један за другог, вод војника потера у Паланку. Ћуте везани Преровци, а ћуте и војници идући пешке за њима. Коњи њушкају војнике

по врату и пожурују их да што пре изиђу из села у коме се данас пуцало бојевом муницијом.

У Катићевом дворишту је тихо. У кући не светли лампа. Где ли је Симка? издалека помисли Никола. Зна да јој је он ноћас једина мушка рука у кући и заштита. Могла би, хајдук, ноћас да се расплаче пред њим, а он би јој длановима притиснуо образе. Стаде уз багрем да је сачека, ваљда ће се појавити однекуд, али му сећања затрпаше жељу и одвукоше га у подрум на сламни лежај између каца пуних преврелих шљива. Обузе га зимогрозница, па покри главу великим кожухом.

...Била су то родна и облачна времена. Ако си умео, могао си и књаз да постанеш. У то време само лењи и глупи не израстоше. Сиротињу немој да жалиш. И курјаци иду на четири ноге, али зубе заривају у дебеле вратове овнова. Високи се издалека виде, па на њих и птице слећу. А и ветрови их млате и нагрђују им лице. Ја нисам умео. Шта могу кад су кише спрале и њивицу мога оца, а семце му пало међу суве грудве, иако су лета била добра. А ја, опет, кад ми беше двадесет, наситно и полако нисам хтео ништа. Менија таква нарав била. Окренем се и видим: година је таква да, ако буни понудим главу, могу и књаз постати. Па кажем себи: Никола, сад или господар или покојник! Знам да би ми и отац исто саветовао.

Начујем да Тома Вучић спрема буну. Бесан човек беше. Руке сам му увек више од памети уважавао. „Књаз и свињар једнаки су!“ говораше он нишчима духом који не посташе кнежеви и војводе. И кренух ја њему с намером да постанем војвода. Вршаји су ми у срцу били а ноге сам имао на сва гувна да стигнем. У Крагујевцу, без куршума, поведосмо с нама војску. Не видех нигде толико дивљих крушака као тада око Лепенице. Што смо даље ишли према Београду, свет се купио око нас као овце на солило. Ми смо одувек волели да дижемо буне. Мислило се овако: горе него што је сада не може бити, а ако дође боле, чист је ћар. Ако се главе погубе, никад нису ни биле наше. Од памтивека у Србијици живе сељаци с туђим главама. Сам ли главу изгубиш, онда ти бар

није криво. Продаш ли је скуп о, могу је и гусле опевати. Тако ми, не одмарајући ни своје ни коњске ноге, стигосмо до оног брда у Београду на коме су Турци Саву Немањића спалили. Ту, за Томом Вучићем и њему сподобнима, извикасмо новог кнеза, а ја исто остадох. Кад смо се враћали, свако је ишао својим правцем.

Прескакали смо торове и крали сељацима овнове. Крали смо и кокошке, јер ништа се не сврши онако како је почело...

Симкини кораци прођоше његовом таваницом, лако и хитро, као кад птица пређе преко невиног снега. Никола извуче браду испод кожуха и намести уши да јој кроз под и дисање чује. Није дошла да спава. Из ковчега нешто узима. Сагла се, успрaвља се, излази, мало је застала код врата... Она зна где је он. Треба само да викне. Ја сам јој ноћас за све. Узбуђен, дуго чека да га позове. Селом успорено лутају женска нарицања, лавеж паса и немир који само војска ствара. Све су буне друкчије, само су ноћи после њих увек исте. Сети се оне ноћи после Тимочке буне, кад су и торови горели у Кривом Виру и кукале запаљене овце. А ован је бежао с пламеном у руну, ован предводник, с клепетушом, ватра и лупа, рогови су ударали у плот иза кога се био скрио; он је бацао снег на запаљено руно, све док ован у плоту и липама није поломио рогове грчећи се. Побегао је одатле, а читаве ноћи, и не само те ноћи, заударала је изгорела вуна и месо. Тада је побегао Аћиму, и те ноћи постао је слуга. да убија у заседама и у глуво доба пали куће. Никад више по својој жели.

Симка отвара врата, излази, шкрипи снег, Никола се придиже... Неће код мене. Ноћас ја никоме не требам. Загушљиво је од жалости у мраку међу кацама, у подруму. То дуго траје. Неће и не може непотребан да буде. Ни због Аћима, ни због ње. Како ће ми погледати у очи? Гори је од Ђорђа. Гори је и од Мијата што је побегао чим је чуо звона.

Онда се сети кад су један према другом седели у Аћимовој соби и гледали се у б раде. Колико је времена прошло од те вечери? Без речи су припалили и по другу

цигарету, јер је он био луг што га је Аћим из лепог сна пробудио и што није хтео за сутра да одложи разговор.

„Одлучио сам, Никола! Морам. Сваки човек од части и образа то би учинио. Најпре ми је син пљунуо у очи, па су почели и други да ми мокре у браду."

Аћим је опширно испричао све појединости о догађајима са Чакаранцем код „Орача". Он је зевао, с досадом га слушао и ниједном га није погледао.

„Чакаранац мора до избора бити мртав! Чујеш ли, Никола?"

„Мртав човек није и побеђен."

„Он ми се наругао како ми се ниједан жив човек није нагурао."

„Томе што се руга треба сломити штап о главу и ништа више."

„Плакат је написао. Цео срез, и да је само срез, чита сада о мојој срамоти."

„Вукашин ти је написао плакат."

„Ти си остарио, несрећниче. Ех, и ти си некад био друкчији. Страх је и твоје срце загадио."

„Никад ја, Аћиме, нисам ни имао срце. Ја сам имао само снагу, а с њоме су ђаволи садили бело трње." А рекао сам: „Мрзи ме да убијем слабог човека."

Нико не може посумњати да је од моје руке."

„Још ми се не напушта јазбина у твом подруму."

„Некад ја с тобом нисам морао много речи да трошим на овакве ствари." Устао је. „Све се сада утулило. Само ти, Аћиме луди, гориш као бреме луча." Уплашен, брзо је корачао по соби.

По селу су пси гризли тмушаву помрчину.

„Тамо, Аћиме, у том божјем селу, не лају пси. И мртвацима не гризу табане."

„Ја с тобом озбиљно разговарам!"

„Јок, руку ми мојих, убићу га само ако видим да ће те победити. На такве — рука ме не издаје."

„Зар и ти да ме изневериш?" Аћим је стегао песнице и пошао на њега, претио је и псовао, и помињао ноћ кад га је са

залеђеним чакширама, кад крова за њега нигде не беше, примио у кућу.

Никола стење и ваља главу по узглављу од сена, нож је испод главе, осећа га, види, чује му глас, шкрипав у ребрима, крцкав у хрскавицама, а нема снаге да га узме и палцем опипа оштрицу.

...У мутљагу мамурлука и бунила бледо је чкиљила свест и често се гасила, штипана мокрим прстима умора који је неиздрживо баздио на ракију и чупао црева на повраћање. Сећања су се кидала у гађењу од кога је трнула и болела мождина у кичми. Шта се то данас догодило и зашто он лежи затрпан у сену?

Дрмусали су га. Симка и још неко. Викали су нешто, а он је чуо далеке пуцњеве. Угурали су га у чакшире и гуњ. Псовао је. Вукли су га. Пао је са стуба. Двапут је пао. Онда је заспао. Не, мислио је да га бацају у бунар. Даве га. Било му је свеједно што га даве. У мраку га ништа није болело...

Под њим и око њега је шуштало. Жив. То што шушти пропипа руком: сено. Сено, шапну и осети плеву у устима. Ко је пуцао? На кога? Ноћ је. Видео је снег и стаЈу пре него што је пао. Онда је свануло. Опет је мрак.

Из даљине чује гласове и вику, муклу и искидану као да запомажу луди затрпани земљом. И Симку чује. Истерао је из куће. Није. Гурала Му руке у гуњ и вукла га. То је било кад се вратио из Паланке. Ђорђе јекну и поче да тоне. Ништа више није чуо, само му је од падања звиждало у ушима. Није га било страх. Ужасно га је болело у стомаку. Па онда све постаде — ништа.

Пробуди га дрмање за ногу. Подижући тежак кров, очи се једва отворише: у сивкастој гомилици дана што је испунила рупу у сену види браду.

Аћим! — затутња сањиво срце. Придизао се тражећи речи.

— Пст! Ћути ту! — шапну Никола.

— Ти си, Никола — лакну му и, као да је болестан, још не схватајући свој положај, мирно се опружи.

— Још нису отишли — рече Никола.

— Ко је то пуцао онолико? — поново осети муку и сети се Паланке.

— Државна сила.

— Је ли војска?

— у Прерову, као чавке, црнеће се жене. А ти си невин пред властима.

— Мртви? Да није...

— Смрзнути леже пред општином. Баш их брига за Аћима и радикале. Чува их војска.

— Где ми је отац, питам те?

— Тише! Војска је још у твојој авлији. Тражи оружје. А Аћима су ти везаног спровели у Паланку. Сад нема шта да брине, изабран је за посланика.

— и због општине луди изгинули? — цвокоће.

— Кад су сељаци знали за шта гину? А ти ћути ту док ја не дођем, ако не желиш с деверима везан да одеш у Паланку. — Никола устаде и поново га затрпа сеном.

Ђорђе гледа у мрак, а сено шушти од његове дрхтавице. Страх га гура све дубље у сено; а онда, уплашен да га не чују војници што се свађају са Симком, псују је и прете да ће им све попалити, он се смири, утрну без покрета. Дише брзо у бесу и мржњи према Аћиму што је лудом главом упропастио село, кућу, себе, све. Да ли је ово та велика несрећа њихове куће коју је он још од Бадњег дана стално предосећао? Може ли још нешто црње и горе да га снађе? Могу и на робију да га отерају. Он се никада није бунио против власти. Зашто да он плаћа очеве грехе? Глава га боли: чини му се да ће се распрснути у парчад. Црknуће као пацов овде у сену. Под њим, гладни коњи топћу и туку коленима о празне јасле.

У подне Никола разгрну сено и пружи му тањир са сиром и хлебом.

— Нећу! — гади му се на све.

— У кући нема војника. Ваљда ће отићи из села. Сутра ће поп Величко промукнути од Вјечнаја памјат. Ако овим слепцима наплати опело, обесићу га о мантију пред његовим дућаном.

— Хајде, не булазни! Зна ли Аћим да сам... био пијан?

— Цело село зна да си се мало провеселио у чаршији. Имаш и право. Сељаци, бесловесни, нек једу куршуме.

— Иди, зови ми Симку!

— Из Србије ће и врапци побећи. Људи ће месиштем сасвим да усмрде земљу.

За Николом крцкају таванске стубе. И тог ће гада најурити из куће. Начинио му од куће хајдучку јазбину. Храни разбојника, а ко зна какву му несрећу и он спрема. Стубе опет закрцкаше, и кад виде да Симка марамом брише сузе, Ђорђе ускипе од љутње:

— Не цмиздри! Вече не сме да те затекне у мојој авлији. Да се изгубиш занавек... куд знаш! — Зашто га тако гледа? Смешка се, кучка. — Чекаш да и мене везаног спроведу у Паланку? Да ме осуде на робију?

— Такве ни на робију не осуђују!

— Жао Ти...

— Оцу Ти се о глави ради, а ти...

— Где је Мијат?

— Не тиче ме се.

— А Тола?

— Знаш и сам, није као ти.

Ђорђе клону.

— Пијаног те чувам и кријем... Кад сам луда. Лези ту и ћути! — Као да хоће да га угуши, брзо набаца сено на отвор и сјури се низ стубе.

Он хтеде да викне „да те више не видим у кући“, а из мрака поново, брзо, намиле у њега страх. Симка га. може издати и проказати војницима! Нико неће знати да је то она учинила. да побегне? Куда? Где може да се сакрије? Горе ће бити ако побегне. Поштен не бежи. Он није крив. Нема никакве везе са очевом политиком. Може му главе доћи што је ишао у агитацију за оца. Поче да одгрће сено: отићи ће капетану у срез и изјавити да он нема никакве везе са очевим злочинством. Извуче се из сена, устаде, мрак му у таласима налеће у очи и пуни главу, он се клонуло свали на гомилу

ливадске отаве, јер једини се он од мушкараца у селу данас скрива у сену, слабић, кукавица... Сви знају. И она је рекла.

Свест му прикупише вика и кукњава жена:

— Лопови газдашки! Јао, изелице!

— Ви сте нам кућу опустели!

— Ко ће наше сирочиће хлебом да храни?

— Твој Аћим пратио сина у чаршију да лумпује, а наше луде отера у гроб!

— Где ти је човек? Скрила си Ђорђа, а ја... а мој, а мој...

— Удри је вилама!

Ђорђе познаје жене по гласовима и тако сазнаје ко је погинуо. Чу да Симка закука, али помисао да сиђе и брани жену брзо замре у страху.

— Кућу да му запалимо! Нек изгори Катићево гнездо!

— Узми сламу!

— Дај ватру!

С прозора се сјури стакло.

— Не дирај Симку, заклаћу те!

Разабра Николин глас.

— Удри и тога безбожника!

Иако клонуо, Ђорђе се брзо, бауљајући, увуче у сено и сам себе затрпа. У њега се зари још неколико врискова жена, галама се одмаче, па вечерњу тишину исцепаше отегнута нарицања удовица. А њему се чини да сви кукају над његовом судбином. Он је најнесрећнији у Прерову. Жали себе тако потпуно да не уме ни да плаче; вечерас мора да оствари своју одлуку.

Кад се смркло, сиђе с тавана, нигде лампе, само се кукњава чује, уђе у кухињу, Симка се накашља. Напипа је у мраку и шчепа за мишице, сикћући:

— Ја сам кукавица, најгори човек у селу, ја сам пијаница, ја сам ништа, а? Ти да ми то кажеш?

Почело је тако, а све остало се догодило у бунилу. А дуго је трајало док се она, јечећи, није извукла на пут. Не, он је изгурао на пут, схватио је то онда кад је на коњу појурио кроз село и стао у пољу, далеко од села, не, сам је коњ

одједном застао, уплашен тишином између звезда и слеђене белине. Зебу му руке и осећа да су мокре и лепљиве. Зна због чега, па потера коња галопом преко пола покривеног снегом.

...Рака апсанџија одшкрину врата, не може да уђе у апсану препуну Прероваца, па само промоли главу и позва Аћима да изађе.

— Кажем ли ја вама, луди, да ће њега да пусте! — викну из угла најозлојеђенији Преровац.

Аћим се трже, строго и упитно погледа апсанџију: његово лице и глас ништа не казују. Онда се окрену ономе што је викнуо: он гризе усне и прети главом. Заплакаће од једа. Пре погибије под брестом, он не би смео овако да уједе Аћима Катића. Као разапет и обешен о апсанџијину наредбу, ошамућен, спотичући се о људе што леже, једва изиђе у узан ходник апсане.

— Наређено ми је да те вежем, чича-Аћиме снуждено рече апсанџија с катанцем у рукама. — Опрости, ја сам државни слуга, морам. Ти ћеш опет бити што си био.

— Везуј! — викну Аћим да сви чују.

— Не бој се, капетану те водим.

— Бој се Ти, апсанџијо, аја се не бојим!

С рукама на леђима, праћен пандуром с пушком преко рамена, натмурено поносит иде преко пијаце, суљајући се по снегу ишараном балегом. Из кафане, дућана и радњи истрчавају луди да га виде, и шапатом довикују комшије. Аћим још више укрути врат, човек је, није ни лопов ни мечка, а они су смрдљиве капутлије што живе од сељачког зноја и грбаче, покварене ћифте, нећете ни ви још дуго пљуцкати по калдрми, доживећу ја да ви просите хлеб по селима, и старе мотике да клепате па поштено децу да храните, пужо чаршијска, господска; док нисам био везан, сви сте ми се гологлави до земље клањали...

Аћим унесе бес у канцеларију, у којој га, седећи, чека сресни капетан.

— Сигурно знаш што сам те звао. Причај.

— Са мном се, мундирџијо, не разговара седећи. Пљујем ја на твојих седам дугмета.

— Беше твоје, газда-Аћиме. Сада си ти под мојим коленима.

— Моје беше и биће, али твоје неће задуго. Упогани ми се у браду ако млад лук дочекаш у Паланци.

Капетан се усиљено насмеја, али му од Аћимовог погледа смех одједном слете с лица и он више замишљено него строго рече:

— Знаш ли шта оглашује звоно?

— Питај попа — тише рече Аћим, помало се и гадећи болесног, јектичавог изгледа капетана, на чијим је шиљатим раменима и смешно и јадно Висио плави мундир.

— Смрт оглашује. Четири детета су остала без оца. Још једна жена постала је удовица. — Говори тако ожалошћено као даје реч о његовој жени и деци. — А отаџбина... — мотри да ли Аћиму дрхте руке.

Аћим помисли да је неко од рањених Прероваца умро, па не може из себе да ишчупа реч.

— Зашто си га убио? — жућкасте и густе обрве претворише очи у две светлуцаве линије. Руке стави на леђа и, погурен, још више се смањи.

Аћим схвати и сети се кад је полеђеном пртином пусте, у лук савијене улице ишао занесен као месечар, не одговарајући на поздраве опанчара и дућанџија. По зидовима је видео само плакате о Вукашиновој женидби с министровом кћерком. Саме га ноге увеле у радикалску кафану „Орач“, на зиду је опет угледао плакат, застао је на вратима уплашен начичканим столовима, хтео брзо да се врати и затвори врата да га нико не види, али га. као рибу ухваћену на удицу повукло унутра изазивачко и снажно:

„Уђи, пријатељу Аћиме! Чуо сам да си стигао па те чекам.“

Неко је устао са столице и Аћим је сео до самих врата. Није веровао очима: са испруженом руком за поздрав, насмејан, ишао је к њему... Није ваљда он, није, о, памети! Његов противник на. изборима, трговац и либерал Чакаранац, пружао му је руку и говорио:

„Здраво, Аћиме!“

Нећеш више.

Кафана је била пуна црних шубара кроз које је он пропадао негде дуго, дуго, па је грмнуо из тог меког црнила:

„Нисмо ми пријатељи! После избора оџак ћу да ти претурим!“

Викнуо сам, сви су чули.

Људи су се смејали као да се даске ломе и цепају, чинило се Аћиму, а, у ствари, само се неколицина, крију ћи лица, уњкаво насмејала.

„Сад смо се ородили.“

„Ти и ја?“

„Кад се крв помеша, оџак се не претура...“

„Мртвима. Ти или ја!“

„... већ се пије загрљено. Је ли тако, људи?“

„Ваше су ствари!“ рекао је неко у тишини ишчекивања.

„Цео ће срез да прича.“

„Што си невесео? Син ти се жени нашом девојком. Ико, кувај два бакрача врућe.“

„Ти се, газда-Аћиме, удаде у либерале“, добацио је један са шеширом.

Кроз маглу Аћимове ошамућености блеснула је једна мисао, зарила се у све жиле, и остала у њему — заривен нож.

Рука је чупала нож из каније и споро га заривала у Чакаранца. Али, само у мислима, и то првим, које се брзо скрише у најзабитији угао свести, одступајући пред другима:

„Ико, ја частим. Мој се син жени. Девојка је добра и кућа је поштена. Што се .Ми, стари, политички не слажемо, то је друга ствар.“

Сви су то чули.

Неколико грлатих повика одбило се од почађавеле таванице.

„Ја живим само да тај дан дочекам. Здраво, Чакаранче!“ Пружио му је руку, а овај је, збуњен, неодлучно прихватио. „Ти и ја бићемо од данас пријатељи“, наставио је Аћим стојећи, чврстим гласом који је само за његово уво подрхтавао. „Можемо бити пријатељи, иако нисмо у једној странци. На изборима ће народ да. одлучи кога ће у

Скупштину да прати.“ Није смео да заћути, плашио се себе кад престане да говори. „Доста сам и био. Сад ме старост стигла, ти си млађи, па нека Ти је са срећом.“

Људи су занемело слушали. Аћимове речи су тупо одјекивале у ТИШИНИ прљавој од дуванског дима и испаравања снега што се топио на опанцима и гуњевима. Тада је Чакаранац пошао ка вратима, али га је Аћим ухватио за рукав и посадио на своју столицу.

„Седи да пијемо за наше измирење! А ви, луди, пијте колико хоћете и шта хоћете. Ико, на мој рачун!“

У Тишини, иза келнераја, џезва је пала на шафољ за прање чаша, а кафански прозори уздрхтали су од вике.

Било је то прво и једино „живео“ у његовом политичком животу које га је заболело.

Аћим зажмури и кроз трепавице виде удаљеног и смањеног Чакаранца, није већи од чворка, згрушана кап крви...

— и тиме се против мене служите, Ви, полицајци! — Аћим не верује. Тек после неколико реченица капетан му збриса сумњу, и он се узалудно трудио да сакрије радост што човек с којим је попио за измирење код „Орача“ више није жив.

— Знам да је то твоје дело. Сад ми кажи чије си руке окрвавио.

— Научио те неко паметнији од тебе.

— Одговарај што те питам! — капетан се закашља од љутине. Тапка марамицом по уснама и ретким брковима.

— Да ми је мило што ће једно куче мање да погани земљу, то ми је мило, и то ћу да кажем крају Милану ако ме пита.

— Краља не помињи! — устаде капетан. — Коме си платио да га убије?

— Народна рука га убила, а њу ничије и никакве паре не могу да испрљају.

Враћајући се у затвор, корачао је погурен, брзо, да га не загледа та чаршија, да не слуша шапутања иза леђа, свезаних руку. Пијаца се смањи, куће се примакоше и

стиснуше једна уз другу, сиво, ниско небо примаче му Прерово, брест и све што је остало у оном сутону, он се једва провуче кроз затворска врата, у ходнику се одвезане руке млитаво заклатише и, кад угледа гомилу страха у гуњевима, усиљено се насмеја.

— Браћо, убијен је Чакаранац! — љутито рече да би смрскао мук, и клону уза сама врата. У глави му звекну реза, шкргутну катанац и по мозгу засекоше речи:

— Ех, добога! Сад смо, људи, начисто свршили.

...Једва вуче ноге, ноћ је, враћа се Никола. Неопажен од паса, ушуња се у сењак и поред стога клону на снег.

Дише хроптаво, успорено и недоклано. Због Симке је заборавио да понесе пару и откупи душу. Нема звезда, а ноћ све види. Осећа: кострешe му се длачице на врату. Те неоткупљене душе не остављају, иду за ножем и смрде на крв. Никола отегнуто јекну кроз нос. Десном руком струји крцкање хрскавице и мокро шиштање. У зглобовима прстију и у лежајима вилица. Опет само кратко јекну, да отера из себе оно што је крцкање хрскавице и мокро шиштање. То његово, то што тражи да се откупи, макар марјашем. Десну руку пободе у снег да опере крв. Ово су последња вешала која је себи побио. Као ред шљива у газдинском воћњаку, косо ка небу, уздижу се она. Последња замка коју је себи намакао око врата. Бели кругови јуре се око њега по тами. Кад ли је овом последњем ударен колац? Склопи очи и гадљиво се стресе.

Последњи пут је послушао Аћима. Овога ми није жао. Није ни био човек. Против ножа и овца би се више борила. „Дајем ти сто, дајем ти двеста, узми све што имам.“ Није могао ни да викне као човек. То ме је наљутило. И још више кад је ставио руке на очи. „Гледај ме.“ После је све било меко и мокро. И мрак. Никад тако није било. Никола снегом напуни врела безуба уста да загаси жеђ. Огњиште у грудима. Усијани оџак душника. Ње више нема у кући да га понуди ракијом. Шта он још чека. у подруму? Поново напуни уста зрнастим снегом.

Тек касније, кад му се дисање утиша, Никола чу јаукање гусала и Мијатов глас у стајској собици за слуге.

Ја нисам поткорњак да оборим храст. Извори пресушују. Плаз ралице набо кречну лобању човекову. И храпаво теме хајдука таре тамно земљино месо. Киша у очним дупљама, сунце у мемли. Земљица је изубијана брзим копитима турских коња, израњављена топузима, изубијана копљима и ђуладима, избраздана шанчевима. Ја сам њима газио док ливаде и росу још нису биле такле босе женске ноге. Јер се отворене бразде грче за семеном из мушке шаке. А ковач пружа око низ белу зраку јатагана, док буљуци збегова споро миле шумама. Од Косова гаврани не престају да лете над уморним коњима с празним седлима. Песме су лаж. Кукавице их спевале.

Никола прстима затиска уши, неће да слуша Мијата који танким гласом запомаже:

Сунце пишти *утрнутих* зена,
Гласом женским пишти из мог села:
„Помози нам, горских смрека мајко!
Тором — вуци, време — наопако.
Реци како крв да људску смирим?
Да ли буну опет да распирим?“
Одговара Аћим крај ханџара:
„Бриши сузе, пламен испод стреје,
Букни, земљо, и Бог нек се згреје.
Гневом мртвих, живе мршти већ,
Па насрни на то мртвојеђе.“
И опет се са катићког крова
Зора гласа из црног Прерова...

О, преваро! Тебе што си гусле измислио требало би сваке ноћи клати. Кукавице сте и јад сви ви што сте песме о бунама и храбрима певали. Свима би врео катран у грло требало сипати. Никола дуго режи и слуша.

Можда се она вратила? Старац се брзо диже и пође у собу, Мијату. Отвори врата и стаде. У соби је мрак, густ одјеке гусала.

— Да ли се Симка вратила?

Мијат га не чу, занесен песмом. Никола се раздра, понављајући питање

— Их, што се уплаших! — узвиком Мијат испрати гусле. — Па што ми се прво не окажеш? У оваква времена, ноћу се не иде без лозинке...

— Ја те питам: да ли се газдарица вратила?

— Како би смела да дође после онаквих батина? Газдица Ђорђија за трговином у Београд одлутао, а старина Аћим за сељачку правду тамнује где се легу гује и гуштери зелени. Двор им чува Мијат, верни слуга. Хоћеш ли да ти одгудим песму што сам је спевао за вечни спомен преровске погибије? Здравља ми, много је лепша од оне о Тимочкој буни.

Никола напипа кревет и седе поред Мијата.

— Како човек може да пева? — рече замишљено, с тихим прекором.

— Мени само срце пева. Увек пева. Пева и кад се крвца лије и...

— Срце... Твоје срце је јарчева кита! Бесловесниче!

— Ја сам гуслар, Никола.

— Где си се сакрио кад је запуцало код општине? Где си био два дана, козо двонога? Ти ниси човек, ти си миш! — крклја у бесу. — Кукавице гуслају, а луди гину. Прошле ноћи, усред чаршије, у својој магази заклан је човек! Угледан. Газда. Шубаре и шешири пред њим до колена падају. Кућа му пуна деце. И младу жену има! А ти певаш, а? — напипа му гусле, шчепа их и баци за врата. Певаш, мишићу погани! — стеже му врат, тресе га и хоће главу о зид да му слупа. Од страха, Мијат се не брани. Гудиш у пустој кући. Они чији хлеб ждереш нису ту. Можда се неће ни вратити. Ни она која ти је месила хлеб, и прала вашљиве гаће, није у својој кући, а ТИ СИ песму завречао! — гурну га, Мијат удари главом о зид, а Никола клону и застења.

Касније, Мијат плачљиво проговори:

— Бог ме је таквог саздао, Никола. Ако се они не врате, ти знаш да сам ја жив сахрањен. Служим Ђорђа Катића да би ми дао оно шљиваче накрај села, и скупљам марјаше кућицу себи да склепам. Кров свој да имам. Па да негде жену нађем.

Откако сам се родио, спавам сам. Право је да и мене неко угреје. Ради тога служим. А што певам, ја нисам крив.

Никола, згађен, устаде и пљуну:

— И ти си човек!... Мишу! — стресе се и изјури напоље.

У густој тмини подрума дубоко јаукну празна каца, јаукну човек с ножем заривеним у прса, први пут у слабине, осетио је То по брзом и меком улетању ножа, други пут је зарио у мрак и ребро му искренуло нож, па још једанпут, више удесно, зашишта мокро, још једанпут... Над његовом главом је тишина, раван је и хладан њен кревет, по темену му не газе њена боса стопала, из очију врео катран залива срце и шишти, мокро шишти крв. Рука ишчупа нож из појаса и баци га у мрак. Празна каца поново звекну и брзо умуче.

...Вукашин, сав увучен у капут с подигнутим астраганским оковратником, застаде пред добро знаном капијицом: кроз голо грање дуњâ жутњикаво је пиљио прозор. Увек је касно легао, а рано устајао. „Човек је створен да најмање спава“, То је могла да смисли само учитељска памет. Сваког јутра и сваке вечери доносио му је са чесме по две тестије воде. доносио и односио писанке. Увек неколико корачаја иза њега ишао. То му је једанпут рекао и он је запамтио. Тако су и из суда по старешинству излазили. Онај с најмањом платом ишао је последњи. Све чавке у чаршији заноћивале су на судским таванима. Сада су, до самог суда, направили нову апсану. Ухвати капијицу и подиже је. Увек се тако отварала. Брзо иде по калдрмисаној стазици. Куца и, не чекајући да му се одазове, улази, зауставља дисање, да му глас буде гушћи.

— добро вече, господине професоре.

Андра, наднесен над хартијом, с пером у руци, подиже главу и, изненађен гостом, не одговори.

Вукашин седе на клупицу поред тестија:

— Пишете?

— Обичаје мога народа.

— Још вас занима прошлост?

— Како још? — намршти се Андра не гледајући га.

— Шта је с мојим оцем?

— Видим, и тебе још брине прошлост.

Нешто као осмех мину Вукашиновим уснама. Гледали су се мирно.

— Прошлост не, али отац свакако.

— Ја сам о теби боле мислио — устаде од простог стола застртог новинама. — Видим оно дете, ћутљиво и послушно. Оног вредног дечака са живим очима...

Вукашин на њему види исту кратку браду, тамну, која га је увек подсећала на купинов лист прикачен да скрије лоптицу подваљка, види и прљав кожух, онај исти кожух који је професор имао и када га је Аћим довео њему да га упише у први разред.

— Боле да говоримо о мом оцу — прекиде га.

— Прво о сину — жмирка на десно око, као увек кад се љути.

Глумац у путујућем позоришту, помисли Вукашин, и рече:

— Нема користи од тога.

— Знаш ли ти да је твој деда умро с перчином? — стави руке на леђа и погури се. — Последњи с перчином у овом крају.

— Хоћете да кажете да сам и њему нешто дужан?

— Хоћу да кажем да је тај неписмени воденичар Лука Дошљак, тај бели човек што је век на Морави одживео, имао своја морална начела и држао их се до конца живота. Никаквим казнама и глобама власти нису могле да га нагнају перчин да одсече. А то је нешто, млади господине докторе! — махну руком са упереним кажипрстом. — Таквим чином ти и твоји вршњаци, што се из европских кафана ругате прецима и традицији, не можете да се похвалите.

— Опростите што сам се усудио да вас у ове сате узнемирим. Пишите ваше обичаје. — Вукашин рукавицама лупка по коленима и не устаје. Хоће само да врати разговор.

— Ругаш ми се!

— Нисам због тога дошао у вашу кућу. Видим, тестије су вам пуне, а свакако да имате и неког ко вам носи писанке.

Између стола и кревета Андра пређе три корака, па подиже глас:

— Кад си за Божић долазио кући, како си смео да прођеш кроз Паланку а да не свратиш до мене?

— Нисам свратио да не бисмо водили овакве разговоре.

— Моја кућа није друмска механа. Скини тај капут. Сигурно ти га је таст купио.

— О каквом се то убиству говори по вароши?

— Чакаранац је мртав.

— И то ће ићи на душу мога оца — снужди се Вукашин.

— Он је штампао плакат о твојој женидби.

— То ме се сада не тиче.

— Млада ти није нека лепотица — одложи перо и запуши мастионицу.

— Кад сте је видели?

— Требало је да видиш Аћима кад сам му причао да ти жена није вредна издаје оца и Прерова. Курјак је дрхтао као куче. Он који се пркосом записао у историју... — свечано говори и замишљено гледа у прозор. — Поштујем. Аћим је моје дело. Доказ да у Србији велики људи носе гуњеве. И да народ расте.

— Ја сам дошао оца да спасавам — тресну шаком о сто. — А ви сте вечерас нарочито заједљиви.

— Мраз је напољу. Апсану не ложе. Аћиму је шездесет година. Велика је то ствар. Бивши рајетин, син воденичара који је с перчином умро, због начела... — застаде, налакти се и у раширене шаке смести месечасто лице. — По начелима, Аћим је мој ђак. Вас двојица сте скоро истовремено почели да учите школу код мене. Ти си, господине докторе, код мене пао на испиту.

— Ја сам дошао да спасем оца. Политички моменти ме не интересују. Ни ваша начела.

— Људе као што је Аћим не треба спасавати. Само ћеш га обрукати.

— То мене није брига. Ја извршавам обавезу према свом родитељу.

— О томе ћемо сутра. Време је за спавање. Скини с кревета једну сламарицу. Узми и покривач и лези поред фуруне. Ако ти је зима, ложи.

— Ја бих вас молио да некако још вечерас обавестите оца да сам дошао. даћу дукат апсанџији.

— Да би могао мирно да заспиш?

— Да би отац могао мирно да заспи! — викну.

— Људи као Аћим не пате од несанице.

Један другоме немају више шта да кажу. Андра утрну лампу и леже. Вукашин на клупи, седећи, проведе ноћ. У џепу му писмо председника владе за среског капетана.

У зору закукаше две жене. Зна за ким. Нарицање га извуче на улицу. И он, као да је убица што се каје, као да чика свој страх, пође ка кукњави. Застаде код Велике чесме, за целу човечју висину укопане у земљу. Одатле је вукао по две тестије воде. Најпре Андри, па после Бошку опанчару, код кога је становао. Сваког јутра и сваке вечери. Тукао се и пљускао са шегртима. Вукашин се наслони на тарабу. Како да се ослободи сећања и целе те прошлости? Кроз јутарњу маглу види камени кров чесме с крстом, потонуле цркве, гробнице, чује шестогласно певање воде, звонко отицање из шесточесмених уста, најежи се, све је хладније, дрхти, у другој кући од чесме кукају жене, и ја сам убица. Јесам, јер ми је Аћим отац, у џепу ми је писмо да га пусте. Једно смо ја и он. Бесмислено је сво то бежање и тргање. И моје и његово. Зар ја не могу да будем ништа друго до оно што сам по рођењу? Хајдучки син. То сам ја. Ледено хучи чесма. На другом крају Паланке три петла исто певају. Осећа писмо у џепу. Жели, а не може да га исцепа. Зна од рођења, хајдучки је и јатачки син.

...Аћим Други пут уђе у канцеларију и не поздрави капетана. Верује да ће га опет саслушавати због Чакаранчевог убиства па одлучи да ни реч не прослови. Зар да дозволи да један полицијски зликовац, мундирџија, саслушава њега који је овој земљи законе и уставе кројио и дизао буне против кнежева и влада? Није требало да дође невезаних руку. Преровци су због тога гунђали кад је излазио из апса.

Презриво гледа униформу, с рукама на леђима. Капетанов пристојан поздрав га збуни. Не отпоздрави му.

Капетан лако поцрвене, постиђен пред пандуром, па овоме махну руком да изиђе.

— Што си ме звао? — осорно упита Аћим.

— Прво седи, чича-Аћиме. Ево ти столица — устаде и принесе му столицу.

— Нисам ја за тебе чича. Ти си се окрвавио преровском крвљу и међу нама нема лепог разговора!

Капетан га снуждено саслуша, прошета по канцеларији, загледан у велику слику крала Милана, постаја мало, као да прибира снагу и смишља шта да каже, па рече:

— То о преровској несрећи, друга је ствар. О томе ће виша власт да расправља и утврђује кривде. Ти си пуштен на слободу... Можеш одмах да идеш кући — капетан гледа кроз прозор изукрштан гвозденим шипкама.

Тек после неколико тренутака Аћим се прибра:

— Кући? Ја?... Не терај шегу. Знаш ли ти, мајковићу, шта си? Седам дугмета...

— Е, да ми није депеше од министра, не би те зора затекла — шапуће капетан.

— Каква депеша? — уздрхта. Упи се у капетанове очи.

— Па наређује ми да те пустим на слободу — једва се савлађује да не виче.

— А остале? Моје Преровце?

— За њих ништа не пише.

— Како ништа не пише?

— Немам наређења. — Капетан подиже депешу са стола и загледа се у њу мичући уснама.

Аћим се обема рукама ухвати за браду, вукући у страну два њена прамена.

— Јок, капетане! Аћим Катић не излази из апсе и неће на слободу док сви Преровци не буду пуштени и док се не казне злочинци за убиства и тиранства по мом селу. Јок, капетане. Нећу милост. То јави свом газди.

— Ако Ти је вола, сам јави. А сад иди кући, пошто си такве среће да за тебе не постоје ни закон ни власт!

— Ти читај својим пандурима, жени ако хоћеш, а мени немој! Законе и ову државу ја сам стварао, ти си само слуга. Кад сви моји сељаци буду пуштени на слободу, онда ја, последњи, излазим.

Аћим отвори врата и викну:

— Ej, пандуру! Води ме у апсу!

Кад Аћим залупи врата за собом, капетан, збуњен и неодлучан, истрча у ходник и викну:

— Не води га! Пусти га нек иде куд му је воља.

Аћим сâм, погнуте главе, журно пређе преко пијаце. Стиди се и да погледа ћутљиве и натуштене радозналце.

— Што си сам, газда-Аћиме? — дочека га зачуђено Рака апсанџија.

— Шта те брига! Пуштај ме унутра.

Апсанџија махну главом и пропусти га.

Преровци поскакаше:

— Шта је било?

— Ништа.

— Је ли опасно за нас?

— За вас?... Није.

Одлучно одби да им ма шта више каже, уморно се спусти поред зида и клону главом.

Сељаци занемеше слутећи стрељање. Тола не савлада суво, ситно руцање.

ГЛАВА ТРЕЋА

Гусне вече и мирише на тиквене вреже и мртве кукурузове ресе. Надничари долазе и ћутке вуку умор у велику кухињу, а Симки се с лица не брише осмех, помало суров. Откако јој га је јутрос дан урезао на нешто омршавелом дугуљастом лицу с косим, густим обрвама изнад крупних и црних очију, тај осмех је исти и кад је сама у пословима и кад њиме срета Ђорђа и Аћима. Видела га је случајно и зачудила се, била се нагнула над дрвену кофу с бунарском водом, густом од бистрине, и читавог дана га памти и осећа. Чини јој се да га туђе очи могу појести и украсти завист и сумња, па у кухињи не упали лампу све док и последњи надничар не стиже и не попуни последње место у кругу велике софре. У ћутању, пуном уморног хукања жена, спушта врео кромпир у земљане чиније и брзо се одмиче у сенку да јој не виде лице. Онда прислони руке на бедра: слуша гласан сркут надничарских уста, лако чагртање дрвених кашика и, с оном истом шаром око уста, гази очима по гладним берачима.

„Високе је држала главу и презирала сиротињу. А сада је пала на ниско грање.“ Сви су они тако говорили. Док је Ђорђе није истерао из куће, веровала је да је воле. Тада је сазнала да би је све ове надничарке, које свакога дана с пуним прегачама излазе из њене куће, из зависти изгазиле заједно с хлебом којим их она храни. И деца би им поскапала од глади да није њене лаке руке и меког срца.

Требало је да се врати браћи па да увиди да је и њих изгубила оног дана кад је велика газдарица постала. А док је била у својој кући, браћа и снахе су јој често долазили и увек нешто тражили. Тек кад је премлаћена морала да се врати у сиротињу, одакле је, веровала је све дотад, заувек освојила богатство, увидела је да се и њој и браћи крв променила. „Код нас, ако се не грбачи, не може да се једе. Ено ти будака“, још истог дана рекао јој је брат. Хтела је да врисне, заплакала Је и пошла у поље. Целог дана ни залогаја није појела, а ноћ је провела наднесена над бунаром.

А ова што јој је и цео хлеб мали устима, мисли Симка, што ми кашике краде са стола за вечером, говорила је: „Има право Ђорђе. Није луд да држи нероткињу.“

„Нек види мало како сиротиња живи. Заборавила, па се осилила.“ Душа ти у носу, а знала си да ме уједеш.

„Поделићемо имање Катићâ као оштинску утрину. Наше је и било.“ И твоје унуче биће у мојој кући слуга.

Гледа их редом, погурене над чинијама, издужених вратова, са укруњеним рукама које се не пресавијају у лакту, затупасти и чворновати прсти једва им држе дрвене кашике, вешто краду један другоме месо и мљацкају споро, одсутно.

Сви сте се ви мојој несрећи радовали. А кад би знали... Кад би знали! Да могу да јој виде лице, уплашили би се и њеног свирепог осмеха и спустили би кашике. Осећа сласт од ситних ножева изукрштаних у очима и образима, и што је сада сигурна да ће до смрти остати газдарица, а некада је и она била надничарка. Тромо и тешко уђе Никола. Даде му троножац да не би сео уз нађве, у сенку. Сме ли да се радује? пита очима Николу и не опажа како се од њеног погледа муте старчеве још крупне очи са избледелим жућкастим искрицама. Ти можеш да знаш, казује му погледом, а сећање јој брише осмех.

„Кад те Аћим зове, врати се. Умри, али не дај лудима да се радују твојој сиротињи. Откад је дошао из апсе, није се дигао из постеље. И теби ће бити лакше да с несрећом разговараш у четири ока“.

Није разумела, па је питала:

„А шта Ђорђе ради?“

„Наш је газда у Београду. Спанђао се с неком собарицом и живи у кафани.“ Она је претрнула, а Никола се радовао: „Та ће њему смрсити конце због пара. Ти си млада, ти си лепа, ти си... Бирај јабуке. Изабери ону која само једаред роди. То ја знам.“

Симки букну лице. У стиду изгоре осмех. Како је смео то да јој каже? Пажљиво га загледа. Можда он нешто зна?

Никола се забављао крунећи жуте кутњаке кукурузовом клипу.

„Са слушкињом?“ проверавала је.

„И јарџије с њима спавају“, задовољно је потврђивао главом. Стреха је лила отопљен снег, око њих су хладно брборили барице марта. Хтела је да заплаче, али је све сузе већ била потрошила.

Смем ли да се радујем? Симка у себи понови питање Николи, па у једноликом чагртању дрвених кашика и гласном сркуту надничарских уста, у немој тучи вретена светлости и првих откоса вечери, запраска њен смех. Одјекну стидно и порочно у кући у којој се давно није чуо смех, где су сви плашљиво и мрзовољно мрморили и шапутали, не само укућани, већ и слуге и надничари што су галамили, смејали се и звиждали само до вратница и лесе високих, мрких јасенова, да би замукли чим би ушли у Катићево двориште. У берачкој вечери, Симкин смех, злобан и радостан, дуго се вије и беласа у жућкастој тмини велике кухиње, над округлом софром окићеном погуреним надничарима, а грубе руке спуштају кашике поред загризака проје и све очи падају по њој која стоји више њихових глава, висока и усправна, слеђена дугуљаста лица, одједном постиђена и смехом и Тишином после њега.

Ослањајући се о колена, Никола се полако подиже и, погурених леђа, изиђе напоље.

Он зна, помисли Симка, обрве јој се још више искосише на високом челу, опет се насмеја, али краће но први пут, мање радосно, а можда из ината или што и сама не верује, па јој се памет мрачи, надничари ћуте и, журећи, настављају вечеру, да после у гомили уроне у мрак, и тек кад се распу преровским сокацима да почну причу о њеном смеху, којим неће моћи себи да објасне дане када је Симка поново постала она стара газдарица са суровом и тврдом руком.

Кад остаде сама, на њу нагрну мека гомила тишине. Лице јој смирено и замишљено, а смех потмуло одјекује у њој. Нисам смела то да учиним. Још не треба ништа да знају. Можда и није, застрепе, пође да растребљује софру, па се од нагло надошлог умора спусти на троножац. Гледа трошке,

угриске, разбацане мокре кашике, прљаве и празне чиније. Они ће причати... Уживљава се у онај тренутак. Само је грануло из ње. Одломило се. Нема воле да послује, па изиђе напоље.

Црним јасеновима месечина поседела врхове, а над њима се просуле ситне звезде. Она је жена. Над свима. Земља јој се подметнула да по њој хода и њу да држи. И ноћ је њена топла река. Месец јој се завукао у косу испод небеске мараме. И ту плавкасту маглу над јабучаром, и те гомилице мрака што миришу на грожђе, она је издахнула. Ноћас, сада, први пут. Јача од свих. Сва семца, све бусење трава, све корење и жилице, све лишће је у њој. Отвара се да кроз њу протекне цела бескрајна ноћ са свим рекама, зверкама и кукурузима. Сада је жена. Хода по јабучару и чује само велики хлеб срца. Оно је у њему. Слути га и све је себи лакша. Стаде. Код ове јабуке. Чини јој се да и њено лишће дрхти.

Касно уђе у собу. Ђорђе мамуран седи на кревету и чека је.

— Што си тако весела, курво?

Погачу би испекла на образима.

— Некога си доброг бикоњу нашла. Обоје ћу вас секиром. — Нема љутње у његовом гласу.

— Мене? — само се чуди она.

— Обоје — потврди главом и пљуну на лампу.

Симка леже поред њега на кревет не скинувши се. Најпре хтеде да изиђе напоље. Због нечег што личи на страх. А није страх.

...Није могла путем да. пронесе себе. И пољске путање биле су широке и видљиве за очи Прерова. Да је пчела, па високо, поврх дрвећа да одзује. С вилама на рамену ишла је брзо и тешко преко њива, кроз кукурузе. Ањим је у Паланци: касно ће доћи. Ђорђе је толико пијан заспао да се ни за вечеру неће пробудити. Више је и не мучи. Осећа да ће бити. Зна. У пићу само себе сатире. Спашће га. Рекла му је да ће добити сигуран лек. Досад није. Ни после неће. Свака жена бар једанпут у животу згреши. Стаде: зар с Толом? Мојим надничарем? По коси су јој милеле бубице зноја. Тонула је у

бунар својих широких и дугих сукања, сећајући се разговора с мајком.

„Тебе ће, ћерко, овај крвник да отера у гроб. Сву ти снагу поједе. Са сузама. ћеш и вид исплакати."

„Ако. Спашћу се."

„А он ће опет девојком да се ожени. Која не би дошла у овакав газдалук? Баш је мушкарца много брига за жену. Лакше их мењају него кошуље."

Одсутно је слушала месећи тесто у великим нађвама, а Милунка је причала о неком Спаси, и он је газда што дуго није имао деце, па је хтео жену да истера. А она се, „паметна", досетила и с једним младићем, дућанџијом из Паланке, кад се нико није надао, свршила посао, јер је схватила да је муж крив што немају деце.

Полако је подигла главу, пажљиво се загледала у мајку и рекла:

„Нећу да знам."

И роди сина, после годину-две опет сина, и њу ти у кући почеше да чувају као лист росу."

„Лажеш. Тако стара, а лажеш"...

„Дете има само мајку. И Бог је туђе посинио", приближила јој се и шапнула: „Да сам на твом месту... Што? Немој да дрхтиш, о животу се ради. То, ћерко, није грех. Пред Богом су нероткиње грешне, а не оне што рађају држави војнике и Богу вернике. Нероткиње иду у пакао."

Да ли је она живела са Аћимом? питала се Симка, гадила се мајке и слушала.

„Бог зна да ту је муж јаловак. Зашто онда да се патиш кад си здрава и лепа?"

Симка је хукнула, откинула тиквин цвет и згњечила га прстима.

„Само би за то бирала човека. Са сељацима — никад! Они воле да се фале и брукају жене. С неким из чаршије, неким чистим човеком... Најбоље с попом. Преровски поп Величко... За жену би и сиње море прегазио. А поп је, због мантије мора да ћути. Да знаш, није ни ружан. Дете би било лепо и крупно", шапутала јој мајка у само лице.

„Ти си излудела!“ с гађењем се одмакла од њеног даха. „Није те срамота, мајка си ми, а у грех и несрећу ме гураш“, муцала је збуњена и уплашена.

Мој отад је мокрим конопцем тукао голу, имао је и право, помислила је, и рекла: „Ако ми још једаред то поменеш, у мојој кући нећу више да те видим!“

После је ошамућена тумарала по кући И дворишту. Мајци није могла да погледа у очи, избегавала је, изналазила послове ван куће и од мутног страха ни реч с њом није проговарала. Често је хватала себе како прекида посао, стоји занемела и замишљена, пође у кућу а оде у стају, заборављајући за каквим је послом пошла; перући посуђе, разбијала је тањире. Аћим је за ручком прекорео што јој је јело загорело, а надничари за вечером заједљиво су напоменули да „газдарица штеди со“, Знала је да се Ђорђе из поља вратио и увукао у бачвару крај бурића с ракијом. Нећу му отићи. Неће га одвући у кревет, нека се већ једном отрује и умре. Лакше ће му бити.

Жели она дете више него Ђорђе. Сећала се дана проведених у кући код браће. Истерану жену сви презиру. и деца се бацају каменицама за њом. У њеној кући други да ужива и да јој се смеје што она, Симка, није умела да живи. Пре ће у Мораву, да се удави, него из своје куће поново да оде, зарицала се наслоњена на багрем пред кућом, док се месец споро пузао уз јесенове. А како да се спасе? Мајка изроњава из зеленкасте таме. Па она има човека! Здрав је. У фамилији Катићâ сви су имали деце. Није кривица до њега. За пород су жене криве. Ни у њеној фамилији нема нероткиња. Лечила се и код доктора у Београду и код врачара, и у манастир ишла, шта све није чинила... Мора да роди. Мора. Зар за њу земља нема лека? и Николу је молила. Целу је Србију обиграо и све видео.

Сишла је код Николе у подрум газећи месечеве шибљике што су се провукле кроз прозор од педља висине.

Понудио је да седне и она седе, а сабља месеца пресече јој лице. Говорила је са сенком:

„Хоћу да те молим да ме спасеш несреће.“

„Све ћу да учиним. Ти си жена коју су река и ливада родиле. Хоћу да убијем за тебе. Ја могу све! Ионако сам сувишак на земљи“, загушио се од радости и бацио руку на њено колено.

„Ма какво убиство! Кога да убијеш?“ уплашено је одгурнула његову руку.

Кажи шта желиш“, јекнуо је,

„Да пођеш некуд и да ми нађеш лек...“

„Нећу!“

„Кад те молим... Умећу ја добрим да ти вратим. И Ђорђе ће ти дати колико затражиш.“

„Никакав лек теби не помаже. И ти ћеш да скапаш на овом спруду. Мртваци су отровали земљу. И она само камен рађа.“

„Што ми не помогнеш?“ стегнула му је руку. „Све сам учинила што жена може.“

Сенка јој сакри лице. У тами, месечина јој запали белу мараму. Касније, кад му се рука охладила, Никола је мирно рекао:

„Није кривица до тебе.“

„До кога је кривица?“

„До мужа ти, Ђорђа. Ноћ је, немамо шта да се лажемо.“

„Откуд Ти то знаш? Срамота, у твојим годинама...“

„Ти би и сама морала да знаш. Не ваљам се ја с њим петнаест година по кревету. Не могу да заспим од вас.“

„Учини ми, кад те молим.“

„Рекао сам: од траве се не рађају деца. Твој Ђорђе се Три месеца по Београду сатирао са удовицама и девојчурама, па ништа. Он није мушко, он је слама. А ја ћу те послушати, да ти грех буде лакши. Ноћас ћу отићи.“

„Иди, иди“, шапутала је излазећи на месечину.

Све сам учинила, све, шапутала је у кукурузу.

Тиквина врежа са жутим цветовима вијугала је поред њених ногу, преко сувих, жедних грудни. У цветовима је познала стид. Хитро их покрила сукњом као да скрива своју голотињу. Кукурузи су стидљиво помаљали плодне ресе,

кријӯћи их зеленим шаловима лишћа од врелог сунца, пред заранке. Цветање је голицало у ноздрвама, згушњавало јој дах, и она је подрхтавала слушајући Толино звиждукање у детелишту крај њиве.

Он се с њом одувек шали. Само шали. Тако са свим женама. Никада ништа друго није покушао. Ни други с њом није покушао. Једино поп. Па и њега је мајка наговорила. Смрачило се зеленило кукуруза. Ко би смео с њом да покуша! И тај Тола! Будала, боји се Ђорђа. И он је мушко! Звиждуће, ништа не слуги. Гадан, прљав трапавко. Ништа боље од Анђе и не заслужује. А ја? У срамоту и пропаст сам се упутила... Ломила је прсте.

Учиниће то због Ђорђа. За његов спас. Мора. Дижући се, придржавала се за стабло кукуруза. Једнога дана и Аћим може да каже: „Истерај, синко, ову нероткињу и узми себи другу жену.“ А ја? У моравски вир! Нико неће црну мараму за мном понети. Моје дете нека наследи моје богатство. Дете ће моје бити. Кад родим, волеће ме и Аћим. Тола, Тола! Зар бољег није могла да нађе? Жена му само синове рађа. Није само због тога, осећа. Она је удесила да он данас сам пласти сено. Можда је и Ђорђе посумњао? Можда се он претвара да је пијан и да спава? У Толу одавно сумња. Скочи, остави виле и јурну натраг. Па одједном застаде: неће она да живи с њим, само док дете роди, само Док затрудни, једанпут, једанпут. Израчунала је дан. Смалакса од његове тежине међу тиквиним врежама, ноге су јој голе, и трбух, и он је го, страшан, она ће се распрснуТи Од слатког стида, жели га, мора, и кукурузи, и дрвеће, нек све буде у њој, нека је цело село гледа, њу голу, врелу, широку као њива, као поле, као цела земља под сунцем...

Споро му се приближавала идући низ оштру стрмину равног детелишта, болело је треперење жилица у затутњалом срцу, срце јој целом тежином нагазило на главу, срушиће се, коса ће јој изгорети.

„Дошла сам да ти помогнем“, промукао глас скршио се у речи.

„Ако, газдарице, ако!“ насмејао се.

Заболеле су је и речи и смех, па је загњурила виле у навиљак детелине, у „газдарице“, у смех, и, да би се одморила, дуго је остала непомична.

По детелишту су се пружале две сенке, примицале се једна другој, улазиле једна у другу и стално кретале од навиљка ка пластовима. Као танак лед пуцкарала је детелина. Сунце се спуштало у румене куле облака.

„Боље је да се сено пласти ујутру, кад падне роса.“

„Киша ће“, погледала је у сунце и застрепела од његовог брзог бежања.

„Неће. Штета за детелину.“

„Киша ће најкасније до поноћи. Сигурно ће киша. Видиш ли, запалила се земља. Ресе се диме.“

„Зашто све жене воле кишу?“ ,насмејао се и прошао с навиљком поред ње, не гледајући је.

„Поцрнеће детелина... Кад ти ниси мушко, кад си слепац, шоња, никакав човек“, шапутала је у пласт.

Тола се смејао женама. „Предсказују време.“

Она је ћутала, виле јој се окретале у рукама, па је навиљке често испуштала и растурала. Он јој је добацивао, опет уз празан и лак смех, да виле не познају газдаричине руке па се саме отимају.

И виле су мушко. И виле су он. Сенке су расле и улазиле једна у другу. Бојећи се да неко не наиђе, зверала је по кукурузима што су опкољавали детелиште, често се окретала ка западу, сунце се запретало у пожар порушених кула; ни сада, ни вечерас неће бити ништа, она више не може овако, данас се то мора догодити, а он жури да упласти сено пре мрака, он, слепац, није мушко, не види. Каква су му само леђа! Колике су му руке! Плећке су му као мотике. Стајала је поред пласта и пекла га очима.

„Дођи да се одморимо!“ викнула је строго.

„Нисам уморан!“

„Дођи, кад ти кажем!“

Кад је пришао и спустио се крај пласта, села је близу њега, толико близу да су им се колена додиривала.

„Много си се заморила, газдарице“, рекао је на њено тешко и убрзано дисање и подсмешљиво гледао у зајапурено лице и руке голе до лаката.

„Јесам. А ти престани да ме зовеш газдарице. Што ме тако зовеш? Плашиш се Ђорђа? Колено ти је суво као печурка.“

Тола се уозбиљио и мало поћутао.

„Па зар ниси газдарица?“

„Ти ништа не знаш.“

„Лакше је човеку кад чешће ради.“

„Лако је теби кад можеш да не мислиш... И да не видиш.“

„идим, ниси добре воле. Имаш неких брига?“

„Брига? Кад би ти био паметан...“

„Право је да онај ко има пара има и брига...“

„Никакав ти човек ниси. Почео си да стариш. Види Ти се по врату. Свуда ти се види.“

„Бриге су ти као вода: дођу и прођу. Човек ти је као река. Кроз њега мора све да протекне.“

„Да сам земља, прогутала бих неке. Да ме не газе.“

„Све жене причају исто: ’Прште ми глава од брига’, Фалите се бригама“, погледао је и насмејао се гласно.

Није издржала, устала је да наставе посао. Наслонила се на виле и погледала низа се. Жена му је мршава и ружна. Ноге су јој као тршљике и увек прљаве. Образи јој букнуше од стида. Она, Симка Ђорђева... Тола да је опогани? Ни орах му из руке не би узела. Шта сам то хтела? Дође јој да закука из свег гласа. Трчала је од навиљка до пласта, набадала навиљке стида, њега, и бацала их на гомилу.

Сунце се склонило иза рушевина кула и планина. Ветар, као да се дотад плашио сунца, брзнуо се по кукурузима. Две су сенке нестале у закланим и прегорелим струковима детелине. Она је стајала осећајући ветар и вече. Ветар је узбуђивао, а вече плашило. Морам вечерас. Сада. Ако се то сада не догоди, никад и неће. Сада, вечерас. Мора, па нека је и нож прободе. Не може кући празна и сагорела. Одавде ће право на обалу Мораве. Ђорђе пијан спава.

Засузила је од мржње. Чиме је она заслужила такву казну од Бога?

„Ти си се уморила, иди кући. Ја ћу сâм ово да завршим“, пришао јој Тола.

„Заједно ћемо“, није га погледала: био јој је туђ и мрзак. Тромо је пошла, узела навиљак детелине и једна га принела пласту. Дуго је осматрала кукурузе, па се бацила на сено и промукло викнула:

„Дођи да се одморимо.“

„Зар за толико да се одмарам? Још неколико навиљака, па идемо кући. Ухватиће нас мрак.“

„Нека нас ухвати, дођи... Не могу више.“

Тола је пришао и сео подале од ње. Не размишљајући, она му се примакла:

„Каква су ти леђа! Па врат... Толика снага...“, руком му прошла по зној авом потиљку и задржала је на голом рамену у исцепаној кошуљи.

Он је ћутао не покрећући се.

Из све снаге му зари прсте у раме.

„Ала су ти јаке руке! Као канџе“, рекао је Тола, с муком савлађујући грч на лицу и јаук.

„Јака сам!... Видиш колико сам јака?“ сиктала је чупајући му кожу.

Од његовог ћутања њена рука клону на сено.

„Их, их!“ па се засмејала гласно, брзо, из грла.

„Што се смејеш?“ чудио се са страхом.

Она му је одговарала још занесенијим и луђим кикотом.

„Па шта ти је, СИмка?!“

„Види!“ скочила је и наднела се над њега. Њено дрхтање цепало је његово мирно дисање. Очи су му биле празне. „Што стојиш? Мрак је! Пласти!“

Одједном се сва снага, с последњим речима, просу из ње. Плакало јој се. да не би заридала пред њим, брзим кораком пошла је у кукурузе. Једва је стигла да уђе десетак корачаја у њиву, загазила у тиквине вреже, сплела се, загушила и, тешка, смрскала неколико жутих цветова.

Кад се мало отрезнила, погледала је око себе: кукуруз је био вран, чађав од мрака. Њој се чинило да је малопре изгорео...

Соба је пуна сенки лишћа и месечине. Ђорђу суво пуцкетају ноздрве. Шта ми ј е било вечерас? питала се Симка, а плач у сутону у њиви слатко је заболе. Дрвени кревет закрцка и зацвиле за њом. Снажним белим рукама Симка стеже решетке на отвореном прозору. Месец млечи велику гомилу жутог кукуруза. Ронећи по радосном стиду, дуго гледа у детелиште међу кукурузима са четири здепаста пласта. Гвоздени шиљци вила у сумрачју као да су у млеко умочени. Без вила се вратила кући. Сећа се, после је била задовољна што је могла дрско да гледа Ђорђу у очи. И да не поцрвени на срџбу његове љубоморе. А Толу још више и гласније да прогони. Боји се. Можда није истина? Јесте. Никад њој није толико задоцнило. Јесте! Викала би. Јесте. У њој је. Осећа га. Беле магле над јабучаром увиру у очи и струје жилама. И дамари шапућу: родићеш.

Ујутру, кад је Ђорђе с пуним ибриком ракије излазио из бачваре, она га ухвати за мишице и мирно, гледајући му у очи, рече:

— Престани да се опијаш. Већ два месеца носим ти дете. Јесте. Требало је да то и сам знаш.

Гледају се дуго. Испитивачки.

— Шта се то мене тиче? — равнодушно рече Ђорђе, подиже ибрик и ракијом подави неисказане речи.

Симка му истрже ибрик из руку, а он постиђено саже главу, пође, окрену се па брзим кораком изиђе на вратнице и замаче низ пут. Она га прати очима, с победничким осмехом, док јој из нагнутог ибрика истиче ракија.

Млаз ракије из ибрика оста му у свести — оштро, блештаво сечиво на сунцу. Косо заривено у гњецаво сивило. И као жалост што се ракија просипа. И као збуњеност што му је Симка истргла ибрик из руку. И као бежи што му је жена забранила да пије. И као због стида, срамоте, поздраве селака не чује.

Ђорђе не мисли куда и зашто иде. Седе под брест у својој њиви. Не мисли да је то његова њива и да кукурузи стрпљиво чекају смрт. А за брест зна да је сенка. Па се споро присећа сваке Симкине речи. С муком, јер снове никада не памти. Ипак, у свест му се урива неочекивано сазнање, стидно, невероватно. Око њега сељаци срповима косу кукурузе и они суво шуште. Вара ме, курва. Жена је то. Снашла се. Сенка бреста се неприметно одмакла од њега. Време промиче с јесењим сунцем његовим жилама. Ђорђе мисли о данима кад је истерао Симку и верује — да Београд није био граница од које се дале могло само после дугог бављења по канцеларијама српским и аустроугарским, он не би силазио из воза, ишао би даље, свеједно куда, тамо где га нико не познаје. У кафани, у којој раније није одседао, узео је собу „на дуже“ и страховао да не сретне познаника, некога ко би га упитао за укућане и њихово здравље, поменуо ода, жену, брата, запитао шта он ради сада ту, у Београду. Дане је трошио у ниској кафанској собици с расклиматаним дрвеним креветом и окрњеном тестијом за воду. Устајао чим се кафански петао огласи, брзо упадао у чакшире и кожух, стављао шубару на главу, огртао гуњ, из зелене тестије уклештене између колена, као да гуску коље, сам себе поливао и пљускао водом по лицу.

Ходао је у чарапама по цигланом поду од врата до прозора с дрвеним решеткама, уплашено погледао на авлију и дуги низ соба под једним кровом што се нужником завршавао, не гасећи цигару, стално мамуран, неиспаван, гадљив на задах креча, влажну циглу и сасушен зној прљаве постеље.

Није доручковао, а ручак му је с дуваном и литрењаком ракије доносила собарица, млада, здепаста девојка, која се стално безразложно смешила, откривајући високе и бледоцрвене десни. Љутио га је тај стални и увек исти осмех. Она, сигурно, зна ко је он и што у нераду, као апсеник, сачекује ноћ у соби са шареном, поткоруђеном таваницом. Веровао је да је то испричала некоме, зна се какве су собарице, ако није, испричаће, сазнаће се где се крије и како живи. Он, Ђорђе Катић, пред којим су се механџије од

Паланке до Пеште преламале преко тканица и говориле танко као мушкарчићи у тринаестој, доживео је да се једне блесаве, смрдљиве собарице плаши и живи како не живи ни најгори лопов.

Бојао се њеног црвенкастог и влажног осмеха; чим би чуо крцкање дрвених степеница што су водиле у његову собу, он би брзо легао на кревет и заривао лице у јастук, а девојка се сваког дана све дуже задржавала у соби. Мокра жаба ходала му је по потиљку. За инат не излази, још не излази, мислио је, а он је најурио жену, он је побегао од ње, а сада га друга мучи. Докле ће те сукње њему да стежу душник?

„Иди, не шушкај ми више! Видиш ли да сам болестан?“ није издржао, лица притиснута у јастук.

„Да ти донесем врућ чај?“, радосно је рекла, а он се најежио:

„Не треба! Иди!“

Чуо је како трчи низа степенице умочене у задах ракије, кашља и галаме, осећао њена тешка стопала по пршљеновима кичме, и говорио себи: „Ја сам истински болестан. Јесам болестан. Она треба да зна да сам болестан. Треба да види да сам болестан. И ако се сазна где сам... болестан сам и лежим. Шта сам је крив што сам болестан?“ И после мислио: није требало да истера Симку. Лакше би му било да јој је рекао да то уради с Толом. Само да не буде с Мијатом. Голошијаном. Јарцијом. Као баба с Луком воденичаром. Истукао је зато што није могао да јој каже. Она ће, сигурно, с њим, сада, док је он овде. Наћи ће се они негде. Зашто је није убио? Тако би се све свршило.

Па се свукао и легао у кревет. Смирио се. Боли га... глава. Глава жене боли. Пробада га с десне стране, не може ништа да једе. Зима је. Шта је лакше него да човек назебе у путу? Одбио је да руча. Поручивао је само топао липов чај. Жмурио је кад би девојка ушла. Па он је стварно болестан и стварно га пробада с леве стране, убеђивао је себе.

Једне вечери ушао је кафеџија:

„Чујем да си болестан.“

„Болестан сам.“

„Да јавим твојима кући? Да ти дође неко.“

„Не треба никоме да јављаш. Квартир ти плаћам и шта те брига за мене.“

Те ноћи је хтео да побегне, али није знао куда.

„Знаш ли ко сам ја?“ идућег јутра упитао је собарицу, не отварајући очи.

„Не знам“, одговорила је она. отегнуто.

„И не треба да знаш! Осетио је њен осмех и у мраку видео румене десни изнад ретких, крупних зуба. „Гледај свој посао и не кели се стално као да си кошуљу умокрила.“

„Јао, чича, срам те било.“

„Шта сам ја теби?“ придигао се и, босоног, видео изазивачки осмех.

„Па ти си чича.“

„Губи се напоље!“

Гласан, мумлав смех сјурио се у галаму испод собе.

Увече није дозволио собарици да упали лампу, одбио је вечеру, обукао се и, с једном мучном намером, припио се уз прозорске решетке чекајући да станари у кафанском дворишту погасе лампе. „Нека се Симка наужива моје муке“, рекао је гласно, опрезно се извукао из кафане и, по мутној месечини, клецајући, пошао низ улицу, а фијакеристи су викали и псовали што иде средином улице. Можда је у неком од њих и Вукашин? Скренуо је и пошао низ стрму улицу с једним фењером. Кошава му збацила шубару, једва је нашао и, придржавајући је левом руком, пожурио и избио на Саву. Хтео је да се врати, па се присетио да је и пошао ка Сави, загазио у целац и кренуо уз обалу млаћен кошавом, подајући се снази ветра што га је гурао у залеђену реку.

Зашто нисам скочио...? помисли и застења, сада, у њиви, под брестом.

После, у кафани, сипао је у себе ракију да одагна из груди лутајући куршум. А од кукурикања до фењера све је исто било: мамурно и мучно. У исто време и увек исто кукурикао је кафански петао. Језа га је пролазила од тог усамљеничког кукурикања. Сећао се како у Прерову ври зора од кукурикања, и мислио: његове слуге сигурно спавају док

сунце не изађе; стока је омршавела, ништа се не ради, у пустој газдинској кући слуге једу и пију, краду, сељаци му посекли забране, носи ко шта хоће, као у удовичкој кући. Молио је кафеџију да закоље петла. Кафеџија ни за дукат није хтео да се лиши будилника који тачно, на време, буди келнере и послугу.

У кафанском дворишту играла се деца. Најпре су правила Снешка Белића, касније га југ изгризао, полизао до земље, а сунце је деци разгрнуло снег и понудило песак за игру. Он их је у почетку мрзео, па се свикавао, гледајући како се играју, затурао бригу, свима научио имена, престао да захтева од собарице да их гони. По Зори, од деце је сазнао собаричино име, слао им ратлука и шећерлема, које би она куповала, а он је веровао да му сваки пут закине по неки грош. Само се једном због тога наљутио. Све су жене гадне, а ова Зора, мислио је једнога дана кад је био најможда је и сироче. Ти сирочићи су најнесрећнија створења. Види се да је из села. Можда и није сироче. Отац је најурио у службу. И отац може детету да буде злотвор. Отац је највећи злотвор. Сирочићи поштују хлеб који им даш.

„Ти си сироче, Зоро?“ упитао је.

„Нисам.“

„Тебе је отац најурио из куће?“

„Што да ме најури?“ смејала се. ,,Дао ме у службу. Има нас... један, дна, три... шест, седам, и... Љуба је осми.

Било му је жао што није сироче. Дуго је гледао и чудио се што му је у почетку била толико ружна. Као да је Симка лепша од ње!

„Престани да се смејеш и иди гледај свој посао.“

„Је ли истина, чича, да ти код куће спаваш на парама?“ упитала је с врата разрогачених очију, и, не сачекавши одговор, забубњала низа степенице.

Сви они знају ко је он. Нека знају! Кад је већ пропао, попови не треба да му читају опело. Млада је и здрава. Што је Симка боља од ње? И ракију више није поручивао у литрењацима. Захтевао је да му је доносе у чокањима. Чокањ се одмах испије. Она мора често да му их доноси. Затражио је

литрењак само онда кад је у новинама прочитао да је Аћим пуштен из апса. Убрзо је затражио и други литрењак. Био је пијан. Пред њом није крио сузе.

„Од муке“, рекао је.

„Их, чича, кад бих ја имала пара као ти. Јао, шта бих ја купила...“

„Ако, ако. Срце ми је веће од Ртња. Гази, благо чичи. Сви газите.“

Симка га је до овог дотерала. Како сад може да верује у оно што је рекла, да ће родити? Како да не сумња? А он је у Београду морао...

Добро се сећа, петао га је пробудио тугом и из мутљага се извукла мисао: она да му роди дете... С њом да роди сина. Млада је и здрава. Све су жене исте. Што је Симка бола од ње? С њом је свршено. Она, док ја жив, неће прекорачити праг његове куће. Овој ће дати пара колико год хоће и одвести је некуд док не роди. Чим дете одбије од сисе, узеће јој га. Она ће се с добрим парама лако удати. Тако је говорио себи Кад је свануло: ако буде син, узеће је. Аћим мора да га заволи. Наследник је то. Мој син. Лежао је у кревету и чекао Зору.

„Дођи код мене“, рекао је изнемогло кад су се зуби забелели и влажне десни заруменеле на вратима. А она га упитала да ли се отрезнио; тад је скочио из кревета и, у јези, грчевито и дивљачки, обема шакама шчепао девојку за дојке.

Она се ишчупала, побегла до врата и, пре но што је стигао да је ухвати, нешто је страшно за њега рекла и сјурила се низа степенице, а он је викао за њом:

„Зоро!... Ej, врати се! Донеси ми ракије! Литар...“

Тога дана она више није ушла у његову собу. Ни ручак ни вечеру му није донела. Хтео ја да побегне преко Саве, а знао је да не може. До поноћи је узалудно ловио њен глас, нигде је није било, није се чула, као да се утопила; припијен уз врата, чекао је да зашкрипе степенице, чекао је да не би излудео, пресвиснуо, и губио свест кад би му ломљвава од корака поред његових врата затутњала по глави.

Ујутру, ушла је да му почисти собу, весела; он је, помрачен, скочио из убилачке заседе, навукао резу, приближио јој лице, извукао из недара кесу с дукатима и просуо их на кревет.

„Видиш ли ово?“ промуцао је гледајући у жуту гомилицу.

Њој се избриса осмех с лица, у чуђењу јој се згрчише уста, па. се уплашено, клонуло, прислони уза зид и помеша очи с дукатима.

То никада неће моћи да заборави.

„Ово је твоје ако ми родиш сина! Ово је твоје, и још ћу ти дати. Даћу ти колико хоћеш, све, колико имам, колико можеш да понесеш.“ Очима јој је гњечио дојке, уривао се у бедра, у бутине, дрхтећи. „Хајде, нисам чича, спаси ме, роди ми сина, убићу те, стој! да се ниси макла, нећеш бити слушкиња, отворићу ти кафану, бићеш газдарица, насмеј се, види што се жуте, сможђићу те, могу, нисам чича, биће син, хајде, лези, лези!... Узми прво! Покупи све, метни у недра...“

Ђорђе хроптаво јаукну, прући се на земљу и зари лице у грудве земље. Сенка се одмакла од њега. Био је на сунцу. Не чује српове, не осећа у ваздуху последње дахове сваљених кукуруза.

А оно у Београду наставило се овако:

Зора је пришла, узела дна дуката, загледала се у њих стиснутих усана, па их брзо испустила као што се жар из руке испушта, хтела да пође, али је полако легла на кревет и зажмурила од његовог влажног дахтања у лице. Под леђима, слушала је звецкаво шкргутање дуката и дрхтала.

Отада, Зора је често улазила у Ђорђеву собу, а он је гонио да леже на кревет, мучећи и себе и њу, чупајући из четрдесетих година све грчеве мушке снаге. После би дуго гледала дукат на широком и кратком длану, и док би јој Ђорђева рука небрањено лутала по телу, она је пилила у лик на дукату и озбиљно питала:

„А шта сам ја теби?“

Ђорђе се смешкао:

„Ако ми родиш сина, онда си ми жена.“

„Ја више нећу да живим у селу.“

„Добро, живећеш у Београду.

Онда се снег у кафанском дворишту сасвим отопио. Кошава је једне ноћи побегла са београдских улица, уплашена млаким југом. Ноћу је напустио кафану, побегао поражен, очајан и осрамоћен. Није се ни поздравио са Зором. Кући није могао да се врати без онога због чега је и побегао, па је наставио да трага за женом која ће да му роди сина. Више није хтео девојку.

Старој подводачици у шалварама код које је за скупе паре изнајмио собицу није рекао име. Тражио је да му доведе удовицу која рађа мушку децу.

„Сад су ти удовице скупље од девојака. официри и државни чиновници, сви траже удовице.“

„Ако. Дајем колико затражиш.“

„Не ваља ТИ ТО, мушко моје.“

„То се тебе не тиче. Ја плаћам.“

А удовица би једва дочекала његову клонулост, изговарајући се да је деца чекају; он би остајао поред млаког лежаја, згађен и пуст, задовољан што је отишла и што је сâм. Био је слаб и мек као поњава. Због тога јој је унапред платио за недељу дана. Звао је опет једне ноћи; кад је под дланом осетио меку и топлу кожу, њему се учинило да је то Симкина кожа, јер њу су прсти запамтили заувек. Мукло је јекнуо, скочио с кревета, брзо се обукао, бацио неколико динара на разголићену жену — ничим није показала да се љути — и баби је бацио дукат, а јутро је сачекао седећи у риђевини на Топчидерском брду. Земља је мирисала на посечене жилице траве, лако је мирисао и глог. Руке су саме захватале пуне шаке земље, која се трошила и мрвила међу прстима; било је време орању. Он никад неће имати децу. Није Симка крива. Он не може. Истог јутра отпутовао је кући.

Гађење на уста као посекотина, на мокри трбух и велика колена гаси сећања, а крцкање кревета траје у ушима. Лак ветар се игра искривљеним и иступљеним јатаганима кукуруза: јесен је, па их младим месецима кољу сељаци, он

седи под брестом у својој њиви, не, седи на сунцу, треба се опет померити, а Симка му је рекла... устаје.

Брзо пође кући, зато што је Симка оно рекла тако замишљено, равнодушно, прекорно. Није истина. Није истина, јер се није обрадовала. Није истина јер ми је отела ибрик, у очима поново блесну оштро сечиво ракије на сунцу. Није истина, јер ништа није истина, ја нисам истина, а ако је истина, онда ћу је убити! Она, сигурно, зна да ћу је убити. Зашто му је онда рекла? Сигурно је чула оно што јој је говорио да с Толом уради, кад се вратио из Београда, оне ноћи кад је бајаги спавала, а у његовој глави, тежој од буренцета ракије, пливао је крајичак свести. Нека затрудни с Толом. Он је веран. Чуваће тајну, а добро ћу му и платити. Ја му и овако храним децу. Даћу му једну њиву да је ради без кирије... Тола је крупан, леп... Све синове рађа. Главно је што синове рађа. Мени наследник треба... Женско... па зет да ми пролумпује и растури имање... Мрзим женско. Све што је женско... Мрзим и краву и овцу и кобилу. Не! Женско за ноге па о дирек! Нека буде с Толом и свршено. Само једанпут. Неколико пута највише. Убићу је после. После, кад се роди... отроваћу је. Ако она неће? Како неће? Које женско неће? Ја ћу да је натерам. Мора.

Шта фали Толи? Јак је као бик. Ишчашиће јој кукове... Ја хоћу мушко. Ишчашиће јој кукове. Ја ћу јој ишчашити кукове.

Своју жену да наговара с другим да живи? Зар је на то спао? И то с мојим надничаром и слугом Толом. Преровском голокотром... моја жена! Симка! Ђорђа Катића Симка... Туђе дете да ми роди? Лажног сина да имам? Толино дете да зовем „сине“, моје презиме да носи, кућу, имање, све да му дам... Па кад остари и изнемогне, Толина крв да му се свети, да га злоставља, мучи. И удељује хлеб и дуван. Чашу ракије. А село, а народ? Може ли икоме погледати у очи?... Кад прође сокаком, сељаци му се смеју иза леђа и говоре да му је жена с Толом Дачићем... Ја сам сасвим излудео. Јесте. Сасвим пропао, изгубљен и сатрвен. Луд сам! рекао је гласно и јаукнуо.

Те вечери се једва довукао у своју собу и сео на кревет до Симке која је спавала.

„Слушај... Слободно ти живи с Толом. Мораш, чујеш ли? Ја тако хоћу. Наређујем ти! — шапутао је. — Хоћу да ми родиш сина... Наследника да ми родиш. Што ти је незгодно? Не дам ништа Вукашину. А Тола је јак и све га жене хоће. Досад је све мушку деду имао. И ти ћеш родити мушко. Он ће да ћути, мора, не сме ником да зине, платићу му, убићу га! Кад ја наређујем, мораш. Истераћу те из куће ако нећеш. Учини ми то. Кад те молим, ај, учини ми. Ја хоћу, ти, ти си поштена... Суђено је тако. Ви сте јаки живот да продужите, у мојој кући огњиште да се не угаси, да се не затремо...“

Лице је наднео над валогу размакнутих дојки: знано су замирисала њена недра, мучио се да их не изгризе и не раскрвари.

„Ако га и после будеш пуштала у себе...“ Видео их је згомилане, језа из кичме истицала је кроз очи, и све се мрачило, јер их обоје мора убити. Поред њене главе зарио је своју у јастук.

После се опет надносио над њу и молећиво шапутао отеченим уснама. Одједном, мучећи се у страху, почео је да је дрмуса и виче:

„Ај, Симка! Симка! Чујеш ли?“

Она се придигла на јастук и, не отварајући очи, упитала:

„Шта је теби, побогу, човече? Јао, шта да радим? Не Могу више, не могу више овако“...

„Јеси чула шта сам ти говорио? Малопре шта сам казивао. Кажи! Брзо кажи!“ оборио јој је главу на јастук и стезао рамена.

„Шта си ми говорио? Не знам. Ништа не знам!“

„Не пренемажи се, кажи. Знам ја шта је женско. Све сте курве... Мени не можеш да подвалиш!“

„Докле ћеш да ме мучиш?... Кажем ти, спавала сам. Знаш да прошле две ноћи нисам тренула. Ти ми ниси дао.“

„Лепо кажи, шта си чула?“

„Убиј ме, ништа нисам чула.“

„Убићу те ако не кажеш.“

„Нисам чула!“ јекнула је соба.

„Ниси?“ прошапутао је. „Сигурно ниси? Закуни ми се да ниси.“

„Нисам, богами, здравља ми, среће ми...“

„Није то никаква заклетва.“

„У шта да ти се закунем?“

Закуни се... Е, немаш ти у шта ни да се закунеш.. То је оно... зло!“ Пустио је и, сломљен, сео на кревет.

„Спавала сам. Чула сам кад си ме будио и ништа друго.“

„Спавај... спавај...“

Није тада, курва, спавала, помисли, журећи кући из пола, где су сељаци на гомилу стрпали мртве кукурузе. Па шта она мисли, шта сам ја? Хоће да ме превари да је не истерам из куће. Данас, одмах ће је истерати.

Само што прескочи праг кухиње, упита је:

— Је ли истина оно што си ми рекла?

Симка љушти кромпир и не подиже главу.

У ћутању, њена суза исече се на ножу. Она. му не показује лице, а он види ту кап на ножу. Значи, није истина. Ситно, љигаво, гадно. А зашто му је јутрос рекла? Ђорђе седе на столицу. Дуго не сме да пита. Не може од мрака у глави. И ако пита, биће мрак, ноћ, црвени кромпири. Сада, у кухињи, све ће се свршити. Мора да се сврши.

— Зашто си ми отела ибрик и просула ракију?

Она окрену лице к њему, држећи нож и ољуштен кромпир:

— Да више не цркаваш и не пропадаш.

— Ти ме жалиш?

Она сагну главу и наже се над тепсију с кромпирима, настављајући да им љушти меку, земљану кожу.

Ја само себе жалим. Ти и твој отац бисте ме у капи воде попили. Али, знајте, више ми ништа не можете! — Нож лако и дубоко засече кромпир.

Зато јој не можемо... што је истина! Ђорђе јекну од радости.

— Па што ми не кажеш! — устаде и наднесе се над њу. — Што ми одмах ниси рекла? Кажи ми још једаред. Кажи ми опет...

— Родићу ти! — с мржњом викву, а он то не осети.

— Истина ћеш родити?

— Сигурно.

Она настави полако да љушти кромпир.

Никада није био тако несрећан од среће као сада. Истина је, помисли, гледајући је како плаче.

— Аја сам отац? Је ли?

Виде да јој дрхте рамена, и у њему све дрхти, не треба му одговор, и он опет пође у поље, јер не може да стоји, да буде у кући, не може да је гледа од стида, да она њега гледа после петнаест година, па отац, и то сада, после собарице Зоре и удовица у Београду; не зна куд ће са собом. Као да сања.

Ђорђе седе на траву у ливади, свенулој од То ће бити ливада мога сина, наследника, рече у себи. Син! Син! Толико дуго сам те чекао... Петнаест година сам те чекао... Имаћеш сина. Рекла је — сигурно. А да није баш син? рече гласно. Ако не буде син, онда... Опружи се на стомак и притиште лице на дланове. Тако оста, плашећи се ниског сунца. Лакше му је у жућкастој тмини пригњечених зеница. Моје је! Моје!

у сутон, Ђорђе понесе на леђима цело радосно умирање поља и оно најтеже, никад недоживљено. Вукао се кући да види Симку.

...Вече се примиче дугим сенкама док стопе сунца отичу Моравом. Ађим луња двориштем: рода облеће око оџака на коме су јој растурили гнездо. Бол је дуг као старачке године. Све је тихо пропадање које се ничим не може зауставити ни спречити. Бели зидови кућа посивели су у страху од пустоши и рушења. На оџаку се зелени лишај. Спекле се и згрчиле ћерамиде као стари, бачени опанци. На јасеновима лишће је црно. Плугови никад нису били овако зарђали. Ђорђе, син, домаћин, недељама и месецима не ради, ноћу пије, а дању спава. Ађим на прстима пролази поред

бачваре: да ли је и данас пијан? Уздржав а кашаљ. Нека не зна да отац све види.

И мртви брестови на дрвљанику. Сакрио би се од себе самог. Куда ће сада? У његовој соби је као да су данас мртваца изнели. До пред зору коле несаница. Кад устане, све је распорено у јутру, бари опасаној жабокречином. И оџаци што се диме суве су свињске главе, и чавке у јасеновима — само су кукњава. Људи у селу натукли шубаре на очи, погурени. По очима и поздравима осећа да га мање поштују него пре буне. Политиком се још из ината бави.

Ни Мијат више не гусла. Рекли су му да је Ђорђе једне вечери разбио гусле и бацио их на ђубриште пред стајом. Поред њега, с ведрицом млека, погнуте главе, прође Симка. Окрену се за њом. Сада би морала бити радосна. Тако су погнути они са срцем неверничким. А ход јој још лакши и хитрији, и као да се у бедрима више њише него раније. Чије је, змијо? Чије семце, чији расад побадаш у моју градину? А нема ни месец дана како јој је говорио: „Теби у мојој кући нема живота. Још си млада, спасавај се. Даћу ти пара колико затражиш. да моја кућа не оде у амбис.“ Трудна после толико година. Сама му је рекла: „Живу ме нећете избацити из куће. Да знаш: ја ћу да родим!“

Аћим се прислони уз ограду тора. Играју се два шарена бикчића. Како су млади и лепи! помисли завидећи им. Дуго стоји, гледа како се кошкају и скачу, жали што им се не радује као некада. Мислима брзо протичу дани кад је у његовој кући све прскало и тутњало од живота, рада и богаћења. Небом се разлеже звук манастирских звона. Бог. Ослушкује страх у звуцима звона и Тишини земље под собом. Сама рука се покрену и начини крст на лицу. Туђа крв лута његовом авлијом. Човек је као мушмула. Најпре изнутра трули. Душа прво. Свеједно што су образи дуго румени и што се труло дуго не види. И он гњили полако. Аћим се рукама одгурну од ограде тора и пође у јабучар.

Јабуке је садио његов отац за Ђорђа и Вукашина. И јасенове Око дворишта. Отац је седео на обали рупе ископане за садницу и говорио пушећи: „И син и унуци ће ме

заборавити. Ако. Ништа ми не дугујете. Нека птичица неће. Запамтиће моју јабуку и сваког пролећа долетаће на њу и правити гнездо.“ А коме ће он да посади јабучар? Од њега ће остати један камен и један Трн, тамо на крају села, испод дрена.

Ђорђе отвара капију. Јасенови се окитили вревом чавки. Он полако и несигурно корача. Пијан? посматра га и пита се Аћим. Махну руком и стрепећи га позва к себи.

Ђорђе стаде: да ли зна? Куцаји се у трзајима, све бржим, успињу душником. Иако му никада није споменуо, отац сигурно зна за оно у Београду. Зна! Колена кренуше напред, па се штрецнуше. Колена се ломе, Ђорђе се њише над њима, Аћим зна да није успео у Београду, зна шта је Симка урадила, окрену главу према путу, побегао би, чавке кљују ПО бубним опнама, Аћим га поново зове, чује: глас му је благ, не љути се, не верује да се отац не љути, иде к њему суљајући се низ меку косину очевог „дођи, Ђорђе“, и седа поред њега на праг старе куће. Не гледа у оца.

Ћуте. Аћим се колеба: како да почне разговор? Није пијан. Зна, а не радује се. Није његово.

— Ово је велики дан за нашу кућу, ово је празник, сине — пружи му руку да је пољуби. Тако, требало је да му то каже пре Много година; тада је он био млад и пољубио би му руку.

Ђорђе седи нем, опуштене главе, збуњен. Можда је моје? Чим он овако...

— Наш кров огрануло је сунце — Аћим застаде. Морам да га спасем, морам, дрхти; прибра сву снагу и настави: — Написао сам тестамент и онога искључио из наследства. Сад то могу да ти кажем. Ако има греха, нека све иде на моју душу. Био си запустио кућу и послове. Не корим те. Такви смо ми, Катићи. Ти и то што ће доћи на свет, једини сте ми. добро, ето, то за тестамент сам имао да ти кажем — дубоко, изломљено хукну. И воћка се калеми, па рађа и живи, помисли.

У стаји њишти кобила. Иза јасенова, пун месец раскрвари се на плоту.

— Треба да се радујеш! — љутито рече Аћим.

— Па радујем се — готово прошапта Ђорђе.

Обојица гледају раскрвављен месец.

— Ја сам ишао у Београд да молим твоје пријатеље и Вукашина да те спасавају из апсе. Нико није хтео прстом да макле за тебе. Ја сам ишао...

— Сада то није важно.

— Требало је да ти раније кажем.

— Иди и вечерај са женом — нареди касније Аћим. Остаде да седи у мраку, на прагу старе куће, шарене од месечине и сенки јасеновог лишћа.

Ђорђе уђе у кухињу и застаде на вратима. Симка се не окрену. Поставља вечеру и ломи хлеб.

— Је ли истина оно што си ми рекла?

— Седи да вечераш — строго рече.

Наређује. Сада зна да не може ни да је удари. Аћим је написао тестамент. Њени лаки кораци прећоше му врхом срца. Ипак, постоји један излаз: ракија. И ноћ мирише на ракију. А снаге има за петнаестак корачаја до бачваре. Пут води тамо одакле је јутрос изишао кад му је она отела ибрик. Старим путем се не лута и ноге га лако одвукоше међу буриће с ракијом. Руке и у мраку виде: брзо нађоше суд, песница разглави чеп и буре му весело понуди свој љути терет.

Умрећеш, Ђорђе... Умрећу. Ако. Немаш рашта ни да живиш. А што да умрем, тек ми је четрдесет година? Јалов си. Из тебе ни трава не може да никне. Морам, видим да морам. За ког си бога ринтао целог живота и сад у смоницу? Ал' ће туђин да се наужива твојих дуката... И имања. И жене. Још је млада. Тек је сад стигла. Посушиће преровске момке. А ти — у смоницу. Е, баш ми није жао. Ко је у округу више од мене зарадио за петнаест година? Нико. Па онда, што ти је жао? И моје и Вукашиново туђин ће да пождере. С ким ли се смотала? Наговарао је да с Толом... Дуго мисли. Није, није. Оне то увек ураде са оним у кога не сумњаш. Да не бих посумњао у Мијата, она га преда мном грди. Прети да ће га истерати. Цело имање на сукње ћу да распем. Прво ћу све девојке по Прерову. Дукат на пупак. Из њега пуче нешто као смех. А

Прерово пуно његове копилади. Ни мртав не дам имовину. Нико не сме да ме жали.

Она с лампом стоји више његове главе.

— Бежи! Нећу одавде. Ово је најмекши кревет, а ти си курва, ја ти плаћам, ја свим курвама поштено плаћам. А ти, ако можеш, и кучиће рађај. Рађај зверке, за све има хлеба у мојој кући. Не могу да поједу колико имам.

— Опет се повратило — шапну она за себе, а стаклени цилиндар на лампи зазвриа.

— Ту сам... Јави Вукашину да је цело имање моје.

Она спусти лампу на буре и покуша да га придигне и поведе у собу. Кад је он ритну ногом и засу псовкама, она узмаче и сувих очију загледа се у њега. Није разумела дављеничко мумлање. С лампом пође у своју собу. Без љутње, смирено. Нема више због чега да се плаши.

У мраку он остаје сам. У мраку и он је мрак. Све је мрак. Да је убије? И туђе у њој? Туђе? Устаје, бела калдрма гори на месечини, Мијат спокојно спава! Њега? На врата Мијатове собице прислања образ: као поток хучи дисање говеда, брзо излази на пут, уска путањица кроз њиве спотиче ноге, непоклани кукурузи тару се у глави, она плива у беличастој измаглици, можда је моје, стаје. Слуша. Хоће да верује. Није ни осетио да већ иде путем кроз село, не чује да је шуморење пола умукло, а већ је пред вратима своје собе. Ивица довратка жуљи му чело. дуго не сме да уђе. Себе се боји. И ње. Она се двапут накашља казујући му да зна да је ту. Изазива ме, улази, застаје, јер једно друго виде на месечини. Она седа на кревет и посматра га. Осећа да га се Симка не боји. У тами собе месец проврtео блиставу рупу, она је у њој, а испод мараме, као иње, светлуца јој коса. Ноге га несигурно држе, не мисли због чега, намиче резу на врата, клонуло прилази кревету и седа до ње. Она се не покреће. Гледа јој лице. Из великог црног ока поглед јој кроз прозор отиче. У чаши на прозору неколико цветова. Маслачак! Онда кад се вратио... Отров тече њим, свуда, као крв.

...Стајала је нема, слеђена белином кошуље, збуњеношћу што га први пут боса с пута дочекује, са широким

расцепом на недрима. Спазио је како руком прибира кошуљу да скрије белу валогу између дојки и запљуснуо га је вал гађења због гомилица дојки у очима, оних у Београду и њених, дуката просутих по чергици на кревету, смрдљивом Од зноја жентурача...

— Да те изујем?

— Немој. Ако, изуј ме.

Она се саже. Гледа у котур њене косе испод везоглавке, у млеко снажног, дугог врата и широку лопатицу у спором косом мицању испод ланене кошуље. Чије је? Повлачећи чарапу, њени прсти додирнуше му листове. Најежи се. Ти прсти су и туђу ногу и туђи врат миловали. А ипак, иако не би хтео, сасвим јасно осећа да је воли. И То што је у њој. То што ће да израсте из мрака њеног меса. Трже се. Она подиже главу, цело лице види се на месечини мирно, унутра, у себе окренуто, а њему се чини да је Тужно, да су јој очи пуне суза, да јој дрхте лако распукнуте усне. Дамари по њему разносе дрхтавицу. Кад би му сада рекла истину, кад би му само рекла чије је. Не би се љутио, не би је мучио, волео би га као своје, јер он мора, јер пусто је и мртво све у њему. Он се уверио да живот не може из њега да никне. Ђорђе се свали на кревет да очи и лице склони у сенку. да му суза не падне на гомилу месечине.

Симка приђе прозору и испуни га. Брежуљак жутог кукуруза светлуца под багремом. Волела би да је тама и да га не види. Лако заборавља Ђорђа иза леђа, на кревету. Само једно борави у њој: родиће у првој копњи кукуруза. Багрем ће процветати.

Све се у њему одједном згужва у грч. Сигурно је чула кад сам јој оне ноћи причао о Толи. да с Толом... Ђорђе се придиже, седе И Тихо, без срџбе, рече:

— Симка, дођи да те нешто питам. — Она се окрену. — Седи крај мене. — Стави јој руку на раме и загледа се у њу. — Молио бих те нешто. Пре, ја никога ни за шта нисам молио. Знаш. Ни тебе нисам молио. Све што ми је требало, плаћао сам. Сада морам. Кажи ми право, тако ти... Ни у шта нећу да те заклињем. Кажи ми онако, људски.

— Немам шта да кријем. Све могу да ти кажем. — Она се одмаче; са рамена јој паде његова рука.

— Тешка ти?

— Није. Кажи, шта си хтео?

— Зашто ме мрзиш?

— Не мрзим те. Спава ми се. Све су жене спављиве у овим данима.

— Добро. Сећаш ли се оне ноћи, на почетку лета је то било, кад сам те разбудио из сна и питао: „Јеси ли чула шта сам ти говорио?“ То је одавно било, али сам те баш то питао. Сигурно знам.

Лицем јој пређе нешто као дрхтај, као сенка, обрве јој се натуштише и примакоше једна другој, руке стави на размакнута, надошла бедра, размаче боса стопала.

— За тебе нема ничег рђавог, па би могла да кажеш. Деде, кажи ми сада шта сам ти говорио оне ноћи. — Примаче јој се да је боле види и чује. У ушима поток. Једва је види.

— Не знам на коју ноћ мислиш. Нисам само једну злу ноћ с тобом имала.

Зна, врда, јесте.

— Сећаш се, био сам пијан...

— Ниси ти једаред био пијан.

Нисам, има право, све бих дао кад не би било истина.. Како то не знаш, слепице?

— ...А пијан човек изгуби памет, па прича онако. Свашта.

— Ништа нисам чула. Рекла бих Ти. Сад бар могу све да ти кажем.

— Све можеш, је ли? — подиже глас.

— Могу — потврди главом.

— И нећеш да ми кажеш?

— Није да нећу. Не знам.

— Баш ништа ниси чула?

— У шта хоћеш да ти се закунем?

Очи му падоше на њен стомак. Учини му се да је већ нарастао. Дуго ћути, па рече:

Немој да се заклињеш. Никоме немој да се заклињеш.

— Време је да спавамо.

Он је шчепа за руку:

— Чекај! Откуд ти знаш даја нисам... фаличан човек?

— Јер сам трудна. — Истрже руку.

— А што ниси пре десет година,- пре петнаест, а? Толико смо годила мешали ноге у овом гробу и ништа није никло. Чик сад нешто да кажеш! Да те чујем! — И рамена му се тресу. Тренутак је, може је сада... Ту, на кревету, крв нек се цеди, женска, погана, смрдљива, пуна туђег меса.

— Ти ниси био крив. Код мене је била фалинка. — Осећа његову мржњу, глас јој подрхтава. Ја сам се излечила. Цинцарин ме из Чачка... — Савлађује се да не јурне напоље. — Он ме излечио.

Боји се, курва!

— Толики доктори нису ти помогли, па сад, баш ове године, неки Цинцарин из Чачка да те излечи, је ли? — Постаје сигурнији и тврђи.

Она јурну ка вратима, трже браву, намакао резу! Сва снага сјури јој се у стопала, стаде.

Ђорђе се кратко зацерека и мукло рече:

— Немаш куд.

Она се окрену к њему, преко паса пресечена месечином. Притиснуте уз бокове, беле јој се песнице. Лице у сенци. Имаћу снаге, понавља у себи.

Мотри је неколико тренутака док се не прибра да ишчупа из себе:

— Ја знам да ти дете није од мене. Ја знам! — хитро јој прође да јој види очи.

На труло месо базде његове речи. Чека да заплаче. Тако их је изговорио.

— Него од кога је? — шкргутну.

Ђорђе промуца:

— Ја знам. Хоћу да ми ти кажеш.

Између њих углавила се месечина.

— Сад одмах могу да одем. И све да ти однесем.

Рекла је то тако уверено. Мало се одмаче од ње. Месечина му се заплете у кратку, куштраву браду. Лице му постаде модро. И очи.

— Детета ми, никакво зло нећу да учиним... ако није моје. Мијат или Тола? Чије је?

Дође јој да га мучи, па ћути.

— Овој кући је судбина одредила да слуге децу праве. Видим, Бога нема па нема. — Загуши се и мало пођута клатећи се. Она и дале мирно стоји, преполовљена месечином. — Нека се само здраво роди. Мора да буде моје и ако није моје. Само ми кажи... Да не мислим више шапуће.

— Убиј ме, злотворе! — врисну она стојећи усправно, без покрета, посађена на месечини.

— Не можеш да ми подвалиш.

Симка зарида. Он се свали у крцкање дрвеног кревета. Проверава да ли искрено плаче. Искрено. Неће да верује. И руке јој, у млеко умочене, дрхте. Све да заборавим? И мислима се зло и несрећа чине. Жао ми је. Истина је јер плаче. Нека плаче, још нека плаче, до сунца нека плаче. Не би плакала да није. Ко зна какве су оне београдске жентураче биле! Можда је тај Цинцарин стварно излечио. Рекао би јој нешто, али не може, као од стида. Још нека плаче. Молио бије да још плаче.

Симка. само себе жали.

Касније, у тишини, без речи се скидоше и легоше у кревет. Како да заборави? Присети се очевих речи о написаном тестаменту и не обрадова се. Он једини зна да сада још више зависи од оца и жене. Више од ње. Као да су се све жиле његовог живота зариле у њу: из ње се он храни, трује, пати и радује. Ћути, кривац. Слаб и неотпоран, чека њене прекоре и ударце. Њени уздаси и мутно, мукло јечање, то је гњечење главе. Сав је себи исцепан у дуге. Пукотине између њих немају два. По тим провалијама веје познат мирис жениног тела: у тами горе све запамћене и незапамћене ноћи, после неколико месеци први пут је трезан легао да спава. Трезан? Проверава се. Није и јесте друкчије него прошле ноћи. Прелом боли, али само нека тај топли мирис њенога и

његовога што дуже траје. Рукама као врежама обви жену, не зна да га она мрзи, ћутањем јој казује грехе, не сме да пита кад ће родити, руке плашљиво миле по њеном трбуху, њој гадне као гуштери, па се одмаче и припи уз даску кревета. Може сад из кревета да га избаци. И из куће. Не би се опирао, нити би био увређен. На пољском путу лежи тако нека сломљена грана и газе је свачија кола и опанци.

...Процветале јабуке гранама га ударају по лицу, младо лишће му мили по челу, јер је ноћ, па је и лишће црно, иако се не види, црно је, а ветар лако, као змија по ливадској трави, лута јабучаром. И он лута јабучаром. Небу су тешки облаци, а њему је тесно под њим. И у бачвари, где је од заранака, само што се вратио из поља и обиласка орача, био скривен од луди, било му је тесно за њега самог с Богом. Бабица Роза је и Милунки забранила да улази у собу код Симке, па је морао у јабучар. Његов страх пред Богом тражио је тишину, одлазио је до стаје и грдио Мијата што галами на телад, љутила га вика сељака по сокацима, враћали су се с њива, љутило га тандркање кола, пси, сваки глас, шум; за време вечере послао је Милунку да опомене надничаре да не лупају кашикама и хтео да заустави сва кретања и утули живот. Да би страх пред Богом био још мучнији, и мучнији од смрти, Ђорђе, и сâм страх пред Богом свемогућим, крсти се брзо и не до краја, десна рука мота круг по тмини док се не умори, пред богом мраком, богом тишином, богом црним јабукама. У мислима између њега и Бога стоји само Симка. Не Симка, његова жена, и не жена. Стоји рађање, а рађање је један дуг јаук, и опет дуг јаук који је чуо под прозором њене собе, од кога је побегао, али није престајао да га слуша и да се каје.

Како сам могао на њега да сумњам?

Иако је био сутон, тачно је знао колико је поп Величко остао у кући. За то време између њих ништа није могло да се догоди. Али зашто је баш у сутон дошао, кад он иначе ретко долази у њихову кућу? Никола је мотрио на попа и испричао му све што је видео и чуо. Рекао му је да га је Симка истерала из кухиње. Николи је веровао, јер га је он сваког дана обавештавао с ким је разговарала, куд је одлазила и колико се

задржала. Старост, а не поштење, била му је јемство. Бринуло га је једино што је Никола одмах и лако обећао да ће га о Симки за све обавештавати. А бојао се подвале тога земаљског пробисвета, јер могао је и поп да га поткупи. Можда се и он сам понудио попу да би се њему светио из зависти сиротињске? Био је и мрак. Никола није био у соби да све види, а што је рекао да га је Симка брзо истерала, то није никакав доказ: она је таква да јој не треба дуже но колико петлу да кукурикне. Ако га је истерала, то је само да боле сакрије себе. Зато је, и после разговора с Николом, питао о поповој посети. Изашла је из собе, није га ни слушала. После њених бедара очи су му остале празне. Празно је било и у њему. Данима је носио ту празнину и желео да је затрпа оним чега се највише бојао. Мртвац је подизао свој тешки камен: она је рекла да је до мене кривица што немамо деце. Она зна. Ко јој је рекао? Кукавица у туђе гнездо ставља своје јаје. Неуверљиво се правдала да није с попом. Продана је душа Никола. Можда се она договорила с њим? Сви су његови непријатељи. Милунка ће га отровати. Отровати и рећи да је цркао од ракије. Може и сада. А поп је свештено лице. Богоугодник.

Света славо и боже, опрости ми.

Рука му се трза у крст по помрчини, страх је гомила над њим, а кроз њега, тишину и маљаво шушкање лишћа вуче се дуг јаук, онај из Симкине собе. Ђорђе мачјим корацима дође до прозора и прислони се уза зид. Ништа не чује, хучи му у ушима, притиска уво и образ уза зид да њиме пробије у собу и чује. Ништа. Само се од ушне шкољке сипкају зрнца сувог креча. Кроз зид у његов мозак пробија се мукло стењање. Исто тако и крава, па се трже од грешне помисли и брзо закорачи у јабучар; у очима му крвав клобук, а грање га удара по лицу. Осећа себе пред Богом, страшним ноћас, нешто се догађа, а он не зна шта ће се догодити. Бог све може, а он је пред њим грешан.

У пијанству је смислио да себи живот продужи и да не престане да се диже дим из његовог оџака. Да има нешто његово, нешто њено, па да постане његово. Презиме његово да

Носи и његовим сином да се сматра у селу и пред влашћу. И да има право да га воли. Па јој је то ноћу исказао, терао је, он ће му њиву дати да ћути, баш Толу, јер је крупан и жена му све синове рађа. Она му је, заклињући се, неколико пута рекла да није чула шта јој је он те ноћи у пијанству изговорио. Није могао да јој верује, хтео је, а нешто му није дало, па се није смиривао у трагању и мотрењу. Увече је сатима стајао у сењаку чекајући да Тола после вечере крене кући. После, кад би звиждукање прескочило плот, он се привлачио плоту и чекао да на вратима Толине куће лупи реза, много пута је није чуо, тада је био сигуран да ће се он вратити на заказано место. Био је убеђен да су у сењаку заказали, разјарено је јурио горе-доле поред плота, по јабучару, чинило му се да уз свако стабло стоји припијен Тола, кидисао би, опипавао, па би нешто шушнуло у сењаку и нека сенка минула за стог. Он би одјурио у стају по виле, претраживао сењак, набадајући сваку гомилицу мрака и сламе.

Света славо, казни само мене, само мене.

Сумњао је у све мушкарце у Прерову. Јесам, боже, јесам, ђаво ми по души играо. Све знам шта сам згрешио. Полазио је за њом кад би надничарима понела ручак, скривао се по врзинама и кукурузима, мотрио шта ради и с ким разговара, сачекивао је при повратку кући. Одлазећи у Паланку, рекао би јој да ће преноћити, а враћао се у сутон. Остављао коња у ливади и лоповски се шуњао до сењака и читаву ноћ прежао док се не умори. Никаквих намера није имао за случај да се обистини његова слутња. Желео је само да му Симка потврди. Ништа више.

Нисам, боже, њега ми што се рађа.

— Што ти је; Ђорђе, сунце божја ствар! Осећаш ли: багремово цвеће мирише на мед — рече Тола и седе поред Ђорђа.

Он се трже од крупног, мирног гласа, као да мрак говори, а не човек, и застиде се што је затечен у јабучару.

— Има ли што? — упита.

— Још ништа. Чим багрем овако мирише, биће кише.

— Па шта Роза каже?

— Милунка каже: ништа се не зна. Чучи на прагу и чека. Знам добро како је То. Ништа ти се ту не разликује жена од које друге животиње.

Ђорђе у себи чу оно последње мукло стењање и осети немоћ пред тим што ће се догодити. Ако дете буде наказа? Хтеде то гласно да каже, па се стресе у страху, најмучнијем од свих. Кад би друкчије било, не би Бог ни постојао. А он постоји. Да њега кажњава за грехе, што се ноћу претварао да спава и прежао њен сан чекајући да у сну каже чији живот расте у њој. Чуо је само њено све теже и све гласније дисање. Све до јесенас она није тако дисала. Савест је и у сну мучи. Бог је тешким сном кажњава. Њему неће да се смилује. Па се домислио: сигурно му се надничари смеју кад се после вечере враћају кући. У мраку, прилепљен уз плот, без даха их је чекао и слушао њихове разговоре. Понекад је чуо само смех без речи. Тад је био сигуран. А после ни тај доказ није био довољан његовој сумњи. Настављао је да тражи, ослушкује и лови испод прозора по комшилуку.

— Шта да радим, Толе? — узвикну немоћно.

Тола ћути згомилан у мраку, па касније рече:

— Да се чека. Нема другог.

...Аћим седи у мраку своје собе и пуши. Заборављена цигара често му опече усне.

Мајка је донела вечеру његовом оцу воденичару, причала је више пута, хвалила се како је он, Аћим, кад је пошла преко мостића на обалу, одједном почео да јој ломи крста као курјак грмље; умало није пала у Мораву. „Викнула сам Луки: заустави воденицу! Он були у мене и чуди се шта ми је. Опет сам се раздрала, а он ни да се макне. Па сама дођем до врата и тако сам га гурнула да је лупио главом о кош, и ја сам се ухватила за кош, и тек тада се, глувић, досетио: под мене је подметнуо губерицу и празне вреће. Лука сасу у кош врећу жита и узе катран да подмазује точак. И пре него што се врећа жита измлела, Ти, синко, бапну на губерицу и завреча као јаре. Руке ми се одузеше, осећам како ми снага оде у другог човека, у тебе, жабо једна мушка. Нисам одмах знала да си мушко, па сам викнула Луки: 'Изнеси га на месечину и

види шта је!' Он прође с ножем, одвоји те од мене, подиже с врећом, изнесе до ваона, отуд је месец грејао, и раздра се: 'Мушко, Като!' А ја рекох: Благо мени, родио ми се домаћин. Нека буде као Василије'!"

А он, Аћим, увек се стидео кад је она помињала Василија.

Кад су јој рекли да јој је муж и домаћин погинуо, није веровала. Четрдесет ноћи до зоре чекала је она Василија на обали Мораве, седећи под тополом за коју су чамце везивали кад би одлазили. Ту тополу, давно, још је он био мали, однела је река. После, и њему и његовом брату, показивала је јатаган домаћина који јој се није вратио.

„Кад се врати, сваког Турчина који је од његове руке Мухамеду испраћен уреже домаћин и у софру за којом седи и у миндерлук, и секиром у праг. Тада само ћути, а ја га дворим. Било је дубље од бунара, од Мораве, од сињег мора, то његово ћутање. Аја стојим у њему и благо ми око срца. Понекад запева. Глас му није био богзна какав, али се видело да мушко пева. Не даде Бог да његово остане за њим." Три су јој детета од њега умрла од болести. Она о њима никада није причала, само им је на задушнице палила три свећице под дреном који им је отац за спомен засадио.

Василијев фес носио је најпре Аћим, то је мати желела, иако се стидео пред децом, јер однекуд су сви знали чији фес носи. После је мати дала фес млађем сину, а он је понео шубару од јагњеће коже. Фес им је био велики, па га она белим концем прошила да га смањи. Увек га стављао на главу тако да прошивено буде позади. Чинило му се да сви с којима се мимоиђе путем гледају поруб његовог феса.

Мати је умрла с домаћиновим јатаганом под главом. Првог мужа она је до смрти звала „мој домаћин". Једном Му рекла: „Јатаган мојега домаћина има да се чува у овој кући док год мушка рука пали славску свећу и једе хлеб што његове њиве рађају." И кад се Ђорђе родио, она је јатаган ставила у његову колевку и три је ноћи преспавао на њему. А једва се родио. Живана се два дана порађала. Без бабице Розе, коју је Ђорђе за туђе чак из Крагујевца довео да јој сваког дана по

динар плаћа, запрети сада главом Аћим. Док се Ђорђе рађао, боравио је у Паланци и чекао да га Толин отац извести шта се родило. „Кажи му да одмах кући дође: домаћин му се родио.“ Тако му је поручила мати. „Нешто је много ситан“, рекао је чим га је видео, а радовао се. „Кад је твоја жена од танке јапије. Она Ти, синко, неће кућу напунити. Већ на првом па се прекинула. А мораш да имаш чопор синова. Тројицу унапред одвоји за рат. Нама Српкињама пола порода одувек бојеви потроште и турски јатагани пожњу. Нешто нам однесу болештине, па нама или остане један или нам крв угињава“, рекла је она. Отац Лука, перчин и обрве увек му беху бељи од паспаља, тога јутра донесе пуну торбу рибе. „Срећно ти мушко, Аћиме! Женско је добро само ако је стока. Мене је женско оставило под врбовим жилама“, шапутао му је у уво. „Женско има слабу руку да те ухвати за ногу и бади у реку. То само ми мушки можемо. Женско уме да те остави под врбом да угинеш на киши. А ноћас су певале рибе. Једаред у години оне певају. Пред зору су им свадбе биле, а јутрос се бели Морава као да си млеко у њу сипао.“

А кад се Аћиму женско родило, Лука није донео рибу. Није ни долазио из воденице да види унуку. Три недеље је живела. Живана је плакала док је раседлавала његовог коња. Враћао се из трговине. „Неко зло у кући?“ улитао је. „Узе нам га Бог.“ Устао је од вечере, отишао у Тор, наслонио главу на вола и није могао да не заплаче. За дању је Лука донео торбу рибе. Он се наљутио на оца и бацио свињама беуљице, ниједна није била дужа од прста.

Куд ли се расуо збег што се у ишчупаној тополи превезао преко реке?... „Босе жене газе по блату јесенском и грбе се под плачем деце на леђима завезане. Људи, у црним сукненим доламама, псују свеце и тољагама млате мршаве говечиће што роговима џарају по врзинама штрпкајући ужутело бусење. Овце се угибају под кишом што данима и ноћима не престаје да залива замор; димљива огњишта, псовке што су дозивке и неиспаване очи које само суботу виде.“ Тако нешто читао му је великошколац Вукашин једне Бадње вечери и Тврдио да се тада родио његов деда Лука.

Аћим припали цигару и погледа у прозор. Помрчина мирише на кишу. Тамо где ноћас њему треба да се роди унук, жута је мрља у тами. Кора срца је испуцала и боли.

...Те ноћи пред кишу, овакве густе ноћи, кад су кап и шиљате као овас да би пробиле помрчину и смрскале се о земљу... Некад у таквим ноћима није спавао. Требао му је буљук жена да га смири и у сан завеже, а не једна притказта жена с меким, дугуљастим сисама, које је брадом волео да милује и гњечи, очајан што нису живе лубенице меса, док је она кроз нос јаукала, изломљено, кмекаво. Зато је он цикнуо од радости кад је видео Симку с набреклим недрима и рекао себи „то је моја снаја!" па одмах зажалио што себи није такву нашао и што Ђорђе нема његову снагу, и помало га се гадио, јер је знао да и оно мало што има растура по сењаку и таванима са својом стрином, бабом, може му мајка бити. Та шкрбава удовица, Аћимова снаја, што су јој мужа убили књаз-Милошеви момци јер је књазу узду и оглав украо, те је Ђорђу старим млеком отровала младићство, узимала му га и после женидбе, покварено јој месо! Он их је затекао на тавану, заврженe као црвене бубе, сећа се, узео је виле и тукао је, она није смела да заплаче, а Ђорђе је побегао.

Тада, у тим данима, жалио је Симку, свако јутро загледао је да јој види траг постеље у подочњацима, а видео је само умор од искиданог сна, тугом је испраћао увече кад би одлазила у своју собу, и желео је... Он, свекар. За човека срамотно... Аћим се сјежи, устаде и удари у прозор. У његовој авлији, једино у његовој соби ноћас трули светло у помрчини пред кишу. А миришљав је ветар у тек олисталим јасеновима.

Аћим се ломи на миндерлуку и не верује себи: после тридесет година рађа се човек у његовој кући. Чији се човек рађа? То што ће Вукашинова жена родити у Београду, није његово. Ни ово није његово. Чини му се да чује: кров на кући крцка. Помрчина ће смрскати кућу. Баџа, црна као шубара, скотрљаће се са ћерамида и киша ће је залити, а са стреха ће капати црна вода.

„Можете цело имање да испродајете, растурите све на гајдаше и коње ако вам не треба, али кућу мога Василија не

дирајте. Нек траје док се сама не сруши. Нек ти је, Аћиме, све проклето ако друкчије учиниш.“ По њеној смрти... Зашто се он уселио у овај лоповски трап? А некад се поносио овом, Василијевом кућом. С њом је поредио своју нову и велику, на подруму, коју је трговином стекао. Странцу и гостима је говорио: „Овде је живео Василије Јовчић, дугогодишњи старешина преровски, Карађорђев четовођа, а први муж моје покојне мајке Кате. Ето, погледаш ове две куће И видиш колико је само за један човечји век узнапредовала Србија.“

Хајдучка, проклета. Стеже дрвене шипке на прозору. Као да крцка кров. Њише се. Воденица.

и Вукашину је причао пред полазак, оне ноћи кад су пси лајали на месец, ноћу кад ветар спава у топољацима и греје се на месечини, Морава као џелеп омица рже на спрудовима... Он, Аћим, у водиници, по паспаљу је писао слова. Недељом је у воденицу долазио монах Гаврил да га учи азбуци и рачунању. Монаха је отац награђивао торбом рибе за свако слово које би му син научио. Лука није веровао да толико слова има колико је он торби риба морао да улови Гаврилу. Сумњао је да њих двојица у договору измишљају шаре, па би по неколико пута нагонио Аћима да му свако слово покаже, а онда га у рабош рецне и броји. Аћим је свом учитељу плаћао: јављао му кад и на ком месту на Морави жене испирају конопљу. Неку годину касније разумео је, и њихову тајну ћутао. Гаврил му је крстио Вукашина. Тада је већ био сед и није ишао у врбаке да гледа мокре жене. „Овога на школе да даш“, рекао му је кад су изишли из манастира. „Од њега ништа бити неће. Једва је дошао на свет“, одговорио му је Аћим, а бабе су говориле да Живана неће преживети порођај. „Те што ће да мисле и свете књиге читају, мајке мучно рађају.“ Том надом волео је он њега, другог и последњег, више од Ђорђа, још док је био у колевци. И зато што није био ситан и плав на мајку као старији. Вукашин је личио на њега и по снази и по нарави; сви су то запазили чим је проходао.

А тих година почео је он да тргује свињама. Хтео је имање да стекне: из своје ливаде да храни коња што га јаше и

са својих њива да бере хлеб за себе и синове, јер су сељаци гласно говорили да је цело Василијево имање ножем и секиром стечено. Кад су се вароши од Турака отимале, Ката је с колесаром ишла за војском и одмах за њом упадала у турске куће и пљачкала. То је крила. од Аћима, а говорила му прекорно: „Све ово што ви уживате, мога је домаћина Василија. Његова рука начинила је ове дуваре што вас од ветруштине штите, и овај кров, да не киснете. Све њиве што вама и стоци хлеб рађају његове су крчевине. Шуме су све до Мораве биле. Он их је палио, па после чупао пањеве и себи ломио крста и плећке. Секире су крв проливале кад се земља заузимала. Јаки и вредни више узеше. Слаби и лењи одоше овима у слуге. Многи су, располућених глава, у свађама докле је чије, преко целог лета трулили по трњацима, непокопани. Мој Василије за земљу није жалио главу. На десној сиси имао је рану дужу од судланице. То је био муж. Зобницу си могао да обесиш о чукаљ на његовом лакту. А ви сте сви слаботиња, гладнице и творови што туђе глођете. Поскапали би од глади да вас удес није насадио у његову кућу. Никад нисам видела децу и народ да толико једу као ви. Кад год седнете за софру, хоћу да се прекрстите за покој његове душе.“ Рукавом је отирала сузе једа и љутње. Увек је тако прекоревала децу и снахе, до смрти.

Колико пута ја нисам вечерао због њеног прекора, растужен помисли Аћим.

А тада више није било незаузете земље и нераскрчених шума за њиве. Само су трговци могли да купују земљу. Монах Гаврил научио га писмену и рачунању. Аћим је, гонећи чопоре свиња полуранки, почео да гази шуме ка Београду и Дунаву, прогрушане шуме, жуте и рујаве, тихе и с ветром, кад кисну и звони роса. Па онда: шума, месец и једна птица. Он лежи под буквом, мирише маховину, месец по трави зажегао бела огњишта, и слуша: толика шума, а све радовање једним птичјим кљуном казује. Птица пева из њега јер се кроз грање отвара небо, по нека звезда, а висина бескрајна, као његова нада чиста и поуздана; слуге гоне велика крда свиња и џелепе говеда, по свим путевима његово путује, свим скелама његово

се превози, међу јасеновима гради се варош, Василијева кућа је срушена, ништа његово није остало... Сама птица пева, гори месечина у трави, небо не прети паклом, не опомиње злом и страхом за грехе, само њему обећава и нуди све што жели. И младе жене, меке у гласу и бедрима. Неке је сретао по механама и чаршијама, неке су у сутону воду носиле са извора где је он стоку појио. Прве две јесени ишао је пешице, само са Стојаном, Толиним одем. Стојан је од назеба умро у Градишту оне јесени кад је снег пао на још зелено лишће, „дубок снег, човеку до раскрижи од чакшира“. Сахранио га је и дуго жалио за његовим ћутањем што је данима и ноћима трајало у роктању и мљацкању чопора. После је јахао, а момци, сви галамџије и псовачи, гонили су свиње.

Да би разагнао тугу на те дане јесени, Аћим поново припали цигару и настави да путује између храстова и букава, испод звезда и облака, од механе до механе, за богатством које ће сам стећи и њиме синове хранити, да мајка ућути с прекорима и не помиње домаћина Василија, да он не буде Аћим Дошљак, син слуге и воденичара Луке Дошљака, да буде први газда у селу, па Ђорђе очеВину да наследи, а Вукашин науке и школе да му сврши и велики човек постане. Цела Србија да га зна по памети и знању. Па је у јагодинској механи на коначишту срео Адама Богосављевића, сељака што је читао новине и књиге више од учитеља и лепше о њима говорио од старих калуђера. Два дана су остали у разговору и постали пријатељи. Идуће јесени он није гонио свиње по шумама ка дунаву и Пешти. Почео је новине и књиге да чита, држи говоре сељацима, грди чиновнике, псује министре, виче и тражи правду и слободу за сељаке. Преровци су га бирали за кмета, па после и за посланика. Грмео је у Скупштини и цела га селачка Србија чула. Њега, сина Луке Дошљака, воденичара и слуге.

А шта сам сада? Шта ћу ове ноћи постати кад ми се туђе рађа? рече гласно у Вир тишине. Стоји крај прозора и гледа у жућкасту мрљу светлости из Симкине собе. Напрегнуто слуша тихо хујање ветра у врховима јасенова. Казна. Његовом

вољом много је деце остало без очева. Стиже га казна. И божја, и Василијева, и Катина, и Луке Дошљака...

...У бакрачу што Виси на чађавим веригама певуши вода пуна свакојаких трава. Већ је неколико пута прокључала.

— Мачке једе Роза. Не видела децу ако не једе. Ђорђе јој сваки трећи дан доноси из Паланке — говори Анђа, Толина жена.

— Лажеш. Зар би бабица што је лично краљицу Наталију порађала јела мачке? — каже Мијат и милује ибрик у сенци.

— Хоћеш у Алексу да ти се закунем да ми је Ђорђе давао прасе за онога мога шареног мачка? Каже ми: „Дај ми га, Анђо, ако за Бога знаш, остаће ми Роза без ручка.“ Ни за кесу дуката не бих ти ја дала да закољеш мачка, рекла сам му.

— Откуд би, жено, таква госпођа као што је Роза јела мачке кад носи чизме боле од среског капетана? Да знаш, Роза Швабица једна је у целој Србији. Газда је чак из Крагујевца довео. И чим се Симка породи, иде у Пешту некој графици да се нађе.

— Једна као Симка родила је дете с две главе шапуће Анђа. — Ево, скоро ће поноћ, у бакрач воду опет морам да долијем, а још ништа.

— Биће женско. Вечерас спремам гусле за весеље, а струне се кидају. То није на добро. Ђорђе ми разбио гусле, а ја опет нове набавио.

— Роза је бела као сир. И очи су јој беле. Кад се она, Швабица и туђа вера, петла око Симке, биће нешто горе од женског. А наопако је и радио Ђорђе. Је ли то лепо што је Толу натерао да ме бије? Недељу дана сам носила повезану главу само што сам рекла да се Катићима књаз рађа. Прво купио плаво јорганче, па му се није допало, па онда чак из Пеште црвено наручио.

— Ћути. Камо среће да се наша газдарица сваке године по двапут порађа.

— Је ли истина да је на кантару променио оно шупље ђуле?

— Него шта! И откако је Симка. занела, смањио интерес. Чаћевићима продужио рокове до бербе. Сваке недеље ишао у манастир на службу божју. И Циганима пунио торбе. Е, да је још срце имао па и у преровској буни био...

— Удовице га уклеле, па му се жена оволико мучи.

Ућуташе пред нечијим лаким и брзим корацима.

— Ако би Симка ноћас умрла, шта мислиш: да ли би се Ђорђе поново оженио? — приближи му се и шапну Анђа.

— Такве као Симка не умиру. А ти не би морала то сада да збориш.

— У њеним годинама није једна умрла на порођају.

— Ако не заћутиш, ишчупаћу ти нос!

— Кратка ти је рука за мене. Мислиш да ја не знам од кога јој је дете? Бог свуда стигне.

Он је гадљиво одгурну:

— Чије је?

— Нећу да кажем.

— Подмести се Ђорђу па пробај. Умукни, док те нисам бацио у мрак!

— Ти, гуслар...

Ућуташе. У бакрачу поново прокључа вода. Анђа узе тестију и доли хладну.

... — Јечи. Само се то чује. — Ђорђе се спотаче о Толине ноге и седе.

— Видиш да је боле што ти нисам дао Алексу. Шта би сад радио с њим?

...Дечаци су под губером чинили један другом последње пакости пред спавање. Он је сео на троножац изговарајући се пред собом да ради сутрашњих послова чека Толу. Анђа је дојила преживелог близнака Алексу и жалила се да јој је мала гладница почупала груди. Шта би Ађим рекао? Узео је дете у наручје и осмехнуо се сумњивој нади. Здраво је, крупно и лепо, уверавао је себе. Даће му своје презиме. Потплатиће попа. Симка мора да пристане.

Малим прстом миловао је дете по образу. „Смеј се мало“, молио је и постидео се кад је Тола ушао и затекао га са Алексом у наручју. „Тај мали ти је велика лопужа“, пружио је

руке да га узме. А дете се праћакнуло противећи се. Као да му је оно дало храбрости да каже: „Ја бих узео Алексу чим се одбије од сисе. Хоћеш да ми га даш?“ — „Покрашће ти тај свако гнездо, не бој се. — „Озбиљно Мислим. Усвојићу га. Наследиће ме, биће газда и срећан човек. Ти имаш још тројицу, доста ти је.“ Тола је рекао: „Не бих ја дао овог малог црквењака за целу Србију.“ Ђорђе је осећао да се љуља на танкој грани, али се, ипак, грчевито држао за ту грану коју је у мраку случајно дохватио. „Дај ми га, Толе“, унео му се у лице. „Ту ти је пред кућом. Опет ће он бити више твој него мој. Кад умрем, наследиће цело моје имање. Знаш ли ти колико вреди моја имовина?“

Ђорђе гребе мртву кору са стабла јабуке.

— Шта бих ја сада радио да сам пристао? — рече забринут Тола.

Ђорђе се одмаче.

...„Кад га не даш, биће слуга и мој надничар. Живот ће му бити гори него што је твој.“ И то је био грех. Чини му се да га ноћ носи као река ивер. И онда кад му је рука лако милела по глаткој и истегнутој кожи трбуха испод које се осећала мека тврдина детиње главе, кад је врховима прстију ловио ситне титраје, као да рибице машу репићима, сумња је глодала његову несаницу што се није никада уморила. И то је био грех. Толико пута је Симка одгурнула његову руку. Гадећи се и љутито. И кад је молио да му допусти да прислони уво на мрку мрљицу њеног пупка не би ли чуо срце — знао је да није веће од орашка — долазило му је да јаукне, да зубима раздере истегнуту, потамнелу кожу њеног трбуха и види како изгледа и на кога личи. Зато се она ноћас толико мучи и зато ће му се наказа родити. Искреће главу и ослушкује. Ветар ситним зубима грицка Младо лишће јабуке. Бог све зна. Свуда је он. И у ветру. Иако је последњих месеци сваке недеље по целу службу одстајао у манастиру, не у цркви попа Величка, и то је светогрђе, и по динар стављао на издужене Христове слабине, ноћас је почело извршење оне велике казне над њим. А Тола тихо прича о смрти „левог“ близнака. Не, то Тола прича како му се најстарији син рађао. Из њене собе ништа се не чује.

— Толе, прежи коње и галопом у Паланку по доктора!

— Шта ће доктор кад је Роза ту?

— Каква Роза! Доктора ми доведи! — викну, јер не може више да подноси своју немоћ што се није свршило. Он ће се од себе самог распрснути у прашину мрака и неће дочекати јутро. А ветар, мрклина и Бог казују да се мора сачекати јутро, а да он неће дочекати ни зору. Каје се, моли, обећава, чини му се, верује да се и крв у жилама мучи пригњечена његовим поганим месом; све је само мучење које се чује као ветар и види као ноћ, чека као јаук, и траје као светло у њеној соби.

— Добро је, добро је сад. Милунка каже, скоро ће — долази Тола.

— Где си видео Милунку?

— Чучи уз њена врата.

— И ти си дошао до њених врата? — Ђорђе устаде, грана му обори шубару, он ломи гранчице, кида лишће што му се сплело око лица и не може да коракне од запрепашћења што се Тола усудио да приђе вратима њене собе. — Срам да те буде! — и опсова.

— Кад се порађа, није грех да сам и у собу ушао.

— Ти код твоје Анђе иди, а код Симке... Трчи, упрегни коње! За сат да си довезао доктора!

Ђорђе не престаје да кида лишће и ломи гранчице. Па кад се Тола опет врати и рече да му је Роза лично рекла да ће скоро, он се без речи дошуња До Симкиног прозора и као бршљан се припи уза зид.

...А зар се чуда не догађају? Можда је дете баш Ђорђево? Ех, кад би тако било!

Нема врата у Србији која се његовом унуку неће с добродошлицом отворити. Ти си Аћимов унук? Седи, момче. И, кажеш, ти си унук Аћима Катића? Познавао сам добро твог покојног деду. А ко у Србији није њега познавао? Беше уман човек и глава радикалска. Прави радикал, адамовац, а не ови данашњи, разблажени, смрдљиви. Момче, ово више нису радикали. Ово су јадикали!... Реч му је била тежа од товара. Е, данас нема више таквих људи као што је био твој покојни деда

Аћим. Селачка мајка је он био. Трговао и радио, а све поштено. Па буну што је подигао... Алал ти вера што си његов унук! данас тргује све сам божји кривомерац. Штитио је сељака и сиромаха на сваком месту. Није, да кажеш, он био добар само за своје село и свој срез. добро је чинио свуд редом, од Прерова до Београда. Кад би ти, момче, ишао од пријатеља до пријатеља Аћимовог, остао би у гостима три године. Престо Обреновића тресао се пред њим. Ej, крала Милана, великог силника, истера он из Србије. Па кад устав укинуше... Те године се ти роди. Србија изгуби слободу, а Аћим доби унука... Ристић, тај намесник што је гледао на луде као на опанке, он лично скидао му је шешир на педесет корака и памет му признавао. Лако је теби кад си имао деду који је кројио законе и мењао уставе Србији. Нема више код нас таквих луди као што је био Аћим Катић. да је он жив, цветала би Србија. И Швабе би нам завиделе. Шта ћеш, пуста смрт. Ти си, дакле, његов унук? И личиш на деду, личиш, богами. добро семе не рађа шуљак. Баш ми је мило што те видим. Могу ли шта да ти помогнем? Немој да се стидиш. Зар је твој деда мени мало чинио! А и да није лично мени, заслужан је он за цео сељачки народ. Такви се никад не заборављају. Е, Аћим, Аћим... Сада кукољ овладао. Да је Аћим жив... Бога ти, ти си његов унук, унук Аћима Катића из Прерова што је подигао буну против династије и није хтео из апсе да изађе док му власти нису и последњег селака пустиле.

Чује: по калдрми неко брзо хода. Аћим устрепта: Милунка утрчава у његову собу и виче: „Мушко! Унук!“ Од радости не може да устане. Унук... Мој унук, шапуће и плаче. Ђорђе, пали лампу, све лампе упали, нека ми светли кућа! Сада нека светли, све нека светли! Родио ми се унук. Где си, пањуго, да те загрлим? Он грли Мијата, Николу, Толу. Све их љуби у образ. Трчи, Милунка, и кажи јој да хоћу унука прво у хладној води да ми окупају. да ми буде крепак, чврст и храбар. Мушко да буде. Нећу од моје крви да испадне нешто слабачко и жутљикаво. Чекај! И нека му у колевку туре овај јатаган да га се душмани плаше, а он да има мушку руку па, кад затреба, нек замахне њоме. Ти си, Аћиме, најсрећнији

човек у Србији. Чујеш ли, Мијате? Свака чивија пева на кући. Родио ми се наследник. Ђорђе, родио ти се син...

— До сванућа неће бити ништа. Много се мучи, јадница. — Милунка уђе уплашено и одмах изиђе.

Аћим се тресе располућен, разголићен, осрамоћен, хоће да побегне од ове куће проклете, ове ноћи јалове, и својих мисли јалових, и снова јалових, а нема снаге ни руку да помакне с прозора. Таман ветар баци на прозор шаку семења. Семења мокрог, без клица. Аћим не осећа да му је брада мокра.

...Зелено млеко ливаде још јаче замириса кад крупна и ретка киша прсну по трави. Никола дланом покупи капи с лица, помириса небо, плећкама и крстима промиле зимска студ коју сунце још није попило, а не подиже се. Само се мало промешкољи на мајској ливади, а зна да човек није ни мрав у ногавици ни буба што зазврнда у жбуну његове браде па падне на земљу, тешка као жаба.

Човек није ни травка па да може и од најљућег косача последње коленце да скрије и опет под сунцем да издужи врат. Мртваци су отровали земљу, па је сада јаловаци газе. То хоћу да кажем теби што ти она ноћас постаје мајка. Жене и паре треба отимати. Али то је друга прича и за другу прилику. Ноћас, под овим мрклим облацима што мокре мрак и моје образе, једино она крвари, а жиће је то, распрскава се, ломи, развађује, то је рука што ће нож, кантар, плуг да држи, женским недрима да луга, жеравицу да сипа, то су ноге којима су све вароши близу и све зверке споре, То је глава што ће умети да скраја лажи и преваре људске. Она, сигурно, јауче и боли је, а Мило јој је и радосно то што боли и што јауче. Зато ти коме ће она до сунца постати мати, кад дорастеш да ореш по женама, никад их не жали. Буди плуг и семе. И ори и сеј док не црknеш. Никад неће бити толико уста да нестане меса и траве. Ако си шуљак и јаловак, ти што се пилиш у овој облачини мокрој, онда липши у њој да земљу не поганиш и жене не прљаш. А ако си женско, ти, крвавче мало што њој сада крста развађујеш, онда да си њива поред реке што сваке године рађа. Србијица је пуна ралица. И земља је женско, јер

је ору, сеју, заливају, и она рађа. И цвет и трн. Ако. Она је увек жена без срама а муж јој сунце. Иако јој сваког пролећа долази исти, целог марта се стиди да навали и притисне на њу.

Изишао је из забрана опијен влагом њеног млека. Долина између два венца, прорезана мутњикавом жилом Мораве, сва се утисну у раширене очи, а меке јагодице прстију прећоше по неуштрошеној нежности. Муж је давно подерао и појео земљи кошуљу, па је сву масну, дебелу и мокру оставио ветровима да је оперу, осуше и рашчешљају јој рутаве шуме. Земља се нудила удовички разгољена у пожуди, чуо је како шкргуће, шапће тепање, и како се кикоће полудела од чекања, а муж сунце се облацима стидео. Николаје презирао цмољу а мрзео бестидницу. Па се облаци размакоше и он, сунце, зари бело рало у равницу жениног трбуха улеглог у шуме. Очи се замаглише од силног мушког млаза и немог осмеха земље у загрљају с мужем. И осети како се кроз невидљиве жилице дрвећа и корења трава протињу семца из скривених јајника. Земља је заударала на клијање и зјапила пред пуцањем пупољака. Протнут кроз беле облаке, млаз сунчевог рала, снажног и нежног, дуго је љубио незаситу земљу, па је одједном побегао иза облака.

Руку ми мојих, јер њих сам навек највише волео, лепо сам видео, при бистром уму сам био, тада, кад сунце побеже иза облака, земља се нањути и сва постаде мрка. Веруј ми, није ми у нарави да лажем. Није, белог ми багремовог коца, оног са кога су кучићи лизали крв оца мојега.

Ако се на оца не изметнеш, ти ћеш имати памети. Па како суђаје пресудише да не оставим ни чувење о себи ни унуке да ме жале, остављам теби поуку, јер си ти, крвавче што њу располућујеш ноћас, крв матере своје. Ја, живомукац, једино ноћас завидим оцу твоме. Завидим му, али га не мрзим. Видим, године стигоше чак и мржњу да ми посрчу. Одмах да ти кажем: све старачке мудрости су лажљиве. На овом панаћуру господњем старци и деца највише лажу. Снаге немају. А и зато што су на крајевима живота па не виде други крај, а и средина им је далеко. Душу ми на рогљу натакли, не говорим ти ја ово освете ради. Човек главом ломи кости

чвршће од храстовине да би сунце видео. Тако као Ти, И теле излази на свет. И ти, Симкина освето, као и теле, нећеш знати ни ко ти је отац ни ко ти је деда. Ти, несрећо мала, да знаш: они што ће да те цупкају на коленима и да Ти тепају највише ће те мрзети. Кад бих ја био Бог, ово бих ти још ноћас усадио у главу, па да се не умиљаваш око њих, не трчиш им у наручја и не милујеш образима њихове браде. Твоја мати јауче и крвари ноћас, а ти ћеш, можда, бити несрећа, неправда и мржња на земљи. Сунце ће те огрејати само да би Катићима наследник био. То само ја знам. Где ли је томе гроб? некад ћеш морати да питаш. Нема гроба, а тако лепо збори. Руку ми мојих, много леп глас имам. Да су луди књаза Србијици по гласу бирали, ја бих, сигурно, постао књаз.

Киша прсне по Николи и изгори му на образима. А тама је мека у глави. У топољацима, ветар. Не чује га. Ни Мораву што се кала на боковима њива и по помрчини опрезно гази по белуцима плићака.

Веруј ми, ти што се рађаш ноћас да казниш моје године и на ђавољем гувну порастурану снагу, па не могох да заорем једину њиву што сам зажелео моја да буде, те сам остао ралица рђом изједена и бачена уз плот Аћима Катића, није ми у нарави да ружим луде. Ако сам досад нешто ружно о лудима рекао, нисам то учинио што ми је за њих љубав у мањку. Помрчине ми ове најмрачније, да само њу распуклу Видим, сви су луди реке с много воде измешане и шарени као ливаде. А мене нешто што много личи на жалост салеће. Чуј ме, казно што си, сигурно, већ завречала под туђим кровом. Што ја још једем хлеб Аћима Катића и газим му ливаду, то је моја и његова ствар. Заверили смо се да тајну не одамо. Све у своје време. А шта да радиш кад не дође све у своје време? Шта да учиниш кад Ти се живот ишчаши онако, на прилику, као кад ти се ребра погрешно углаве, срце обеси с леве на десну страну, и заборавиш оно због чега си се упутио да се гребеш по овом трњаку? Кад није све у своје време, онда мора да буде кад му није време. Догоди ли се тако нешто старцу, сви му се смеју. Е, кад бих само могао да постигнем, свима што се смеју почупао бих гркљане. Оном што је унутарње, не

смеј се никад. Сломиш ли ногу, руку, углаве ти некако па зарасте. Нема на овој курви земљи мајстора то унутарње да намести. Тебе што ти ноћас Симка постаје мати, донео је ветар на стабло Катићâ. Пало си међу рачве и у влази клијало. Изникао си, порашћеш и као бршљан обгрлићеш стабло и сисати катићевску крв. Стабло се суши, а ти бујаш и зелениш се. И не знаш да си од отрова порасло и да се од њега зелениш, јер мртваци су земљу отровали, паје много нас око ових Морава што нисмо на правом месту посађени, и са свакојаким другим како не вала. Али опет, завиде мој, и куче безубо и безрепо, ти ћеш гристи сисе што су годинама сваке ноћи светлеле над небом моје постеље, а ја им се молих да падну у очи и убију старост.

Теби ће и отац и браћа бити слуге. Не жали их, теби је суђено да будеш Катић.

Никола се с муком подиже и пође ливадом. И последње облаке гони ветар, и зора је. Опрезно корача да не згази цветове маслачка. Роса ситно звони у младој трави. Кад сивкасте главице маслачка постадоше жуте, уплакане од дуге ноћи и чекања сунца, он се сагну и поче да их кида, а њихови зелени вратићи облише се белом крвљу. Гледа у жуто да ни о чему другом не би мислио. Броји дукате. Дебели, дуги прсти умрљани су белом крвљу, он неће да мисли на ону крв којом је ова ноћ у соби изнад његове постеље закрварила детињим плачем. Он бере дукате себи, броји их, да му само они буду у глави, да види само жуте гомилице које оставља за собом, по ливади. Под његовим меким кораком ситно звони роса, звони злато, он је најбогатији сиромах између три реке, он је најмлађи старац у овој каљогажи с једном једином ливадом, ОН има најлепши глас у овој јутарњој кукњави птица, он је злочинац, убица, лажов, лажовчина, брада му је бела од лажи, јер је сам себе слагао, и сада себе лаже, али неће да мисли о томе кад су пред њим жуте гомилице злата. На свету сем злата и његових прстију који их беру ништа друго не постоји. Ништа, шапуће.

...Врата треснуше о зид, а Аћим и дале седи на миндерлуку поред прозора, загледан у црне јасенове; трже се, али не погледа у врата јер зна зашто су треснула.

— Мушко! — задави се Милунка.

Аћим гледа кроз прозор: свануће потапа јасенове.

— Мушко, ej!... Деда си постао!

Он ћути и руком притиска Василијеве зарезе на миндерлуку.

— Зар ти нисам рекла да ти моја ћерка неће кућу оставити пусту? Јесам ли ти рекла, мушко! — Маше рукама, прети, чика, па изјури напоље. За њом, шарке отегнуТо циче. Врата се приклопише лако лупнувши.

Опет сâм, Аћим јекну, зато што је мушко, његово презиме ће да носи, на његовом имену да живи. Дрхти. Туђин је своју воћку а њему глог поред огњишта засадио. Жито ће да угине од паламиде. А он се одрекао Вукашина, из наследства га избацио, ни стопу земље му није оставио, своме Вукашину, сину, не јаловаку, ни име му неће запамтити унуци, а ово туђе надничаре ће у мојим њивама надгледати, моје коње јахати, туђа ће рука моју славску свећу да пали. Сешће у чело софре где је он, Аћим, седео... Ово више није моја кућа. Није ни била моја. Хоће да устане, а не држе га разглављена колена. Не може више овде... Задавиће га чим му чује глас. Кад заплаче. И њега и мајку покварену. Једва устаје, излази напоље, куда ће? Мора из овога раскопанога гроба.

— Мијате, седлај ми кобилу!

— Срећан ти унук! — трчи к њему, хоће да му пољуби руку.

— Седлај ми кобилу!

Мијат се збуњено клати пред њим.

— Наследник ти се родио, чича-Аћиме...

Гледају се. Аћим га не види. У њега се зарива „наследник“ и укива му ноге у калдрму.

— Шта сам ти рекао? — рече тише и тврдо.

Мијат пође према стаји и, кад одмаче десетак корачаја, поче отегнуто да звижди као да уз гусле пева.

Аћим виде Ђорђа: леђима наслоњен на зид, седи под прозором Симкине собе, јалово куче, с главом наваљеном на колена. Чуо је, прође Аћиму, у једној сузи размрска му се син, несрећник, јадник. А куда ћу ја? И шта ћу ја? Како да га остави оваквог?

— Ђорђе, дођи овамо! — двапут понови док се Ђорђе довуче до њега гледајући у калдрму.

Пред Ђорђем није отац: пред њим је страх, а он више нема снаге да га се боји. Стоји и ћути јер је слаб да седне и јаукне.

Све је то казна над нама, обојицом, мисли Аћим. Зна одавно да је, јадник, јаловак. Зна то и он што ћути, мали, црн на калдрми.

Ђорђе подиже очи ка оцу, ништа не пита, не тражи, не моли, само их показује, јер, као чини му се, отад жели да их види.

Да је женско, заусти Аћим, па стисну вилице, истрпео би осамнаест година па би га удајом изјурио из куће. Али, мушко је рођено да заувек остане ту, у његовој кући, и пород запати. Мушко је, несрећниче, знам шта мислиш, сви тако мисле. Чује: коњ треска копитама но калдрми. Куда ће на њему? Кад би га смрт сад згромила, овде пред њим што дрхти, али зна да га смрт неће, и зна да Мијат седла коња. Још једном је Мијат седлао кобилу, само је био снег и Божић... Бежао је да не види како син последњи пут одлази из очеве куће, баш истог дана кад се и Богу родио син, а није му био син. И њега је други оцем учинио... Али шта ће он да ради пред овим што га је ноћас други оцем учинио, а њега дедом? Нека опомена мути му свест, ионако мутну и немоћну иједну одлуку да донесе. Чини му се да Ђорђе само што није заплакао. Зна, осећа све јасније да не може никуда да побегне, да не може оваквог да га остави, јер он и овакав јесте његова крв. Погледа га као да га први пут види. Не верује себи. Како признати, како рећи.

Мијат хоће да викне да је кобила оседлана, види их занемеле и сучељене у ћутању; у чуђењу му се отворише уста и звиждање побеже у њих.

Свануло је. Иза јасенова доњи руб неба припаљује сунце. Једна танка и нежна зрака оста на Ђорђевом лицу. Он зажмури и сети се да чека да му отац нешто каже. Трже главу: као да чује плач. Још више смалакса.

Аћим схвати.

— Сине, нек нам је дуговечно и срећно! — ишчупа се из њега; нагиње се да га загрли; Ђорђу се шире очи, као од запрепашћења, у зраци младог сунца цело му је лице. Аћим поћута, па настави: — Ја сам живео само да овај дан дочекам — вилице му дрхте, грло се залива, он викну: — Мијате, приведи кобилу да идем унуку по водицу и име... у манастир!

— Срећно, срећно! — радосно узвикује Мијат и помаже Аћиму да се попне у седло.

Као у сну, Ђорђе гледа за оцем што одлази на белој кобили.

— Видиш, баксузе, шта моја ћерка рађа! Писни сад ако смеш! — уноси му се Милунка у лице; Ђорђе скрушено ћути. — Било па прошло. А сад, пољуби ми руку! — пружи му је мокру и смежурану. — Ђорђе је љуби без отпора у себи.

— Могу ли да га видим? — шапуће.

— Још не можеш, док Роза не сврши посао око Симке. Али да знаш: исти је ти! И уво му је кврга во као твоје. Гледам га и кажем: сем нарави, нека ти Бог да све очево.

— Морам да га видим.

— Рекла сам ти да не можеш.

— Морам да га видим! — глас му одједном постаде сигуран и строг. Од надошле снаге. Крепко пође у кућу.

Милунка га пристиже и рашири руке пред вратима:

— Срамота је!

— Ако! — гура је.

— Немој сад, увенце му је кврга во као твоје.

— И шта још?

— И чело.

— Какво му је?

— Па као твоје. Бежи, немој да се срамотиш пред Швабицом! Ти си газда.

дете заплака.

Ђорђу затутња по ребрима. Тромо изиђе и седе на степенице од белог камена. Кргаво уво, помисли и опипа своје. Пипа и чело. Какво је? Нејасна слутња о нечему што никако не успева да домисли лута њиме, губећи се у празнини коју је за собом оставила ноћ.

Влажна калдрма светлуца, шарена од лишћа и сунца. Десетак жутих пловчића дошепа до његових ногу. Ситно пиште, кљуцају травке по калдрми и јуре се пред њим. Сваког јутра на овом месту хранила их Симка. Чује: дете плаче. Плаче, капље у њему изубијаном и себи туђем, мрском и пустом, а у очима се њишу поређани јасенови, блистави од росе на раном сунцу, њишу се куће и зграде и сав неред његовог богатства. Само ти плачи, кргаво увенце, и моје чело.

— Склони се. Није лепо да те људи виде како седиш на басамацима — каже Милунка пролазећи поред њега. — А за Симку ништа не питаш. — врти главом. — Једва је жива остала — додаде и пожури за послом.

...После петнаест година први пут поново долази у манастир. Стоји у сенци граба, под њим речица тече зелено и звонко. Ливада мајем опколила и стегла стари камени зид, годинама изрошављен и изглодан, који уморно мили око манастира и конака. Јато питомих голубова прхну иза зидова увис, прошара небо расечено крстом и улубљено оловним клобуком кубета, па косо опет паде иза зида.

Нема куд, мора, и Аћим потера кобилу кроз одшкринуту капију, иако зна да се с коњем не улази тамо. Једино тим може сад да покаже да се према калуђерима и старешини Методију није променио. Притера кобилу до самих манастирских врата, а калуђер потрча к њему уплашено машући рукама.

Он сиђе с коња и дизгине пружи згранутом калуђеру, који се, окренут вратима цркве, крсти, шапућући:

— Само су Турци довде коњем долазили. Само су некрсти...

— Привежи га за липу! — презриво рече Аћим и због речи и због сивих рита што висе на њему. — Где су они што дају водицу? Унук ми се родио.

Калуђер збуњено прихвати дизгине и белу кобилу повуче према липи. Из конака измиле и пође к њему неколико брада и мантија.

— Дођох по водицу. Унук ми се родио! — виче Аћим да чује и Методије који га гледа са дугог доксата на конаку и споро клима главом, па Аћим не зна да ли га то поздравља, или се чуди, или ликује што му је противник дошао у цркву.

Кад се после са именом и флашом водице попео на кобилу, он већ од манастирског зида потера благим касом, љуљајући се и једва се држећи у седлу. Пред селом застаде.

Како ће кроз село? Сви знају. Може пољем около и само поред неколико кућа да прође. Нећу. Ради оног несрећника. Сада га не сме оставити. Казна. Данас мора бити с њим. Полази кући најдужим путем, кроз село. Свима да се покаже и сви да га виде.

Клима главом кобила и лаганим кораком гази по белом путу мирним сенкама дрвећа. Аћим се клати у седлу, сунце и сенке прелазе по њему. Натуштен је, све га боли, али кад из авлије чује довикивање сељака „нека ти је живо, чича-Аћиме!“ — он отвара уста и мисли да се смеје, и мисли како нико не каже „нека ти је срећан унук“. „Нека ти је живо“, каже се за теле и ждребе, а кад се човек роди, кад се роди унук Аћиму Катићу, друкчије се честита. Сви знају, бије у њему по такту кобилиног корака. Ошинуо би је он и појурио да не чује како сви Преровци знају, али ОН неће њима да покаже шта му је у души, неће због Ђорђа, па опушта дизгине да јахање кроз село овога јутра што дуже траје, да сви виде како се враћа из манастира са, водицом“, и сваком кога види довикне: „Унук ми се родио! Са свим укућанима дођи на част!“

— Чуо сам како плаче. Биће говорник на тебе! — смеје се Мијат и отвара вратнице.

Аћим се загледа у њега: подсмева ли Му се или искрено говори? Не подсмева се. Аћим хтеде нечим да му узврати, растужи се и над слугом, а овај му приђе, ухвати кобилу за оглав и заустави је:

— Чича-Аћиме, дошао је дан да се и ја обрадујем — поче узбуђено. — Веран сам ти десет година. Служим тебе И

твоју кућу, ни гроша нисам украо, песму сам ти спевао, гласам те, хоћу да погинем за тебе и нашу странку...

— Шта тражиш? — угледа Ђорђа, како још увек седи на степеницама, и настави да јаше према њему.

— Твом унуку неће да се позна ако мени дате неколико ари од великог шљивика. Ту бих кућицу направио, па бих нашао неку жену, да и мени овако заплаче. — Иде поред кобиле Мијат а главу подигао и гледа у Аћима.

— Сутра о томе. данас нећу о пословима да говорим — види само сина како с главом међу длановима тупо, изгубљено зури у пачиће. Аћим заустави кобилу, умуче звонко трескање потковица о калдрму.

Ђорђе не диже очи.

— Јеси ли га видео? — готово викну Аћим.

Ћорђе ћути.

— Јеси ли видео сина? — оштро удари гласом на последњу реч

— Нисам, Милунка не д да уђем. Она каже... — пресече се, осети да су му образи букнули.

— Има право, док се око Симке посао не сврши. Тако и треба. Ја сам му донео водицу и име, док га не крстимо. Кума нећу да слушам. Име ће му бити Адам. Први човек и мој покојни пријатељ тако су се звали. Мијате! — викну. — Пали прангије! Пали, Мијате, родио ми се унук! А после иди и доведи све свираче које знаш. А ти, Ђорђе, зови Толу, кољите стоку за веселе. — Неколико суза сакри се у браду; он младићки скочи из седла. — дижи се, Ђорђе, данас се не седи! — додаде и пожури у своју собу.

У белим гаћама и кошуљи, са црним зубуном од сукна, широких плећа и снажне, усправне главе, отац се учини Ђорђу још крупнији а белина његовог одела радоснија. Не осети кад устаде и јурну у послове.

...У тишини и мраку, за столом пуним костију, разбијених чаша и бокала, и мокрим од вина, седи сам Ђорђе; ставио песнице на сто а чело на песнице, толико уморан да му ни сан не прилази, тужан од радости што се нешто ипак заувек свршило.

Спотичући се о столице, довуче се Мијат.

— Знао сам да си ту, газда мој! А мени су преровске лопуже разбиле гусле. Иако сам ти слуга, имам душу. уз гусле сам опевао зимошњу буну и рођење твога наследника. И ти си ми разбио гусле. Сад је ред да ми платиш, газда. Ја сам славуј, иако сам слуга. А кад се ти оно пролетос врати кући, е, памтим... Жалосно је! Газда, први газда поред Мораве, а као лопов улазиш у своју авлију. И прво код слуге Мијата, верног. Па ме питаш: „А шта радите ви, Мијате?“ Аја одговарам: „После преровске буне ништа се величајно није збило. Само је куче Лиско липсало.“

— Иди спавај, треба рано да устанеш — строго рече Ђорђе.

— Чекај, па данас ти се родио наследник. Може и Мијат да не спава. И онда си ме терао да спавам. Кажеш: „Сутра рано на орање.“ Аја бих се смејао, али опет ти лепо кажем: „Да си ти жив, одавно смо ми поорали.“

— Остави ме! Иди!

— Ej, кукавац сињи, опет сам те наљутио. А хтео сам да ми сад нешто обећаш. Ако ми не даш, убићу се. Лепо ћу да се обесим о дирек пред шталом. Спремио сам конопац... Дај ми само неколико ари од великог шљивика, да кућицу направим. Па да се и мени нешто роди. Хоћу и ја да имам нешто живо. Ej, знаш ли ти, газда-Ђорђе, шта је то живо? Живо а твоје. То ја хоћу. И ја за то живим. А треба ми само неколико ари, кућу да направим. Да имам кућицу, па ћу опет да будем твој слуга. И моја жена и моја деца, сви ће бити верне слуге твојега сина. Обећај ми... — плаче.

— Даћу ти! Само ме пусти. Бежи!

Мијат зајаука од радости.

Ђорђе чује само тиху свирку, чини му се да је свирач на оцаку његове куће, а зна да то Тола сам у мраку свира.

...Тола прсну у смех и сећање пресече песму:

„Хоћу да ме молиш.“ Нећу. Газдарица је па хоће за све да се моли. Петог сина још није видео. Уозбиљи се. Био се зарекао да ће ноћас попити онолико чаша вина колико звезда може да изброји. Зашто седим овде? Баш крај ове јабуке.

Могао је он још у ливади, кад су пластили сено. А није хтео. Опет се насмеја. Мукло и кратко. Парче меса му откинула са плећке, а он није у инат. Зато што га је гонила као Турчин. Дан пре тога претила је да ће му забранити да јој плот прескаче, називала га лоповом, нерадником, гладницом, а његову децу напужама што јој краду јаја. Зато није хтео онда у ливади, кад су пластили сено. Да видиш шта је мушко. Имаш да се вучеш на трбуху као змија па да заслужиш то што ти треба.

Принесе свиралу устима, писну кратко и врати је на колена.

од посла није могао да види петог. Муњак личи на Ђорђа! Како може да личи на Ђорђа? Милунка лаже. Мора даје на мене. Тебе сам, пети, у газдалук посадио. Нема шта, примио си се одмах.

Принесе свиралу устима и танку је протну кроз таму и грање ка звездама, певајући о сувој земљи под јабуком у мраку, и шта ће све бити од његовог, петог сина. Пева себи и сада задовољан што баш одмах није пристао кад гаје она на пласту гурала коленима у слабину, те је доживео да она, газдарица, њега надничара моли, јер је и тада уживао што се Симка баш на њега намерила, а овамо га мрзи, знао је да лаже, па јаче дуну у свиралу, да она чује песму, сада из јабучара, и да га се сети. Пева петом сину што ће газда бити. Први газда, а надничарев син. Син Толе Дачића. Презиме је капа. Ништа. Сам ће душом да осети ко му је отац. Ваљда неће бити бездушник..

...Симкином раном мили вијавица из мрака у јабучару. Тече њоме лако, као крв из ње. Свирка бриди њеним костима, одваљеним, расутим по влажној и тврдој постели, костима што се само влакнима и жилама бола држе за њу, њу која је само умор немоћан да се наднесе над колевку, иако једино то жели. А не може да не мисли на свирку из јабучара и оно вече кад се удавила у мраку и босим ногама себе заковала за кргаво суво дно. Усправна, као слап воде. Поред ње што је отицала у ледину, јабука је гранама била обешена о лук неба, са кога ретко падају црвљиве јабуке. Из бачваре кркља Ђорђе: „Курво, дођи да те закољем!“ Она стоји и мисли колико ли ће

трајати ова ноћ. Није осећала страх. Кораци су крцкали у шушкању лишћа и сувих гранчица, право на њу. Знала је чији су: он корача увек тако као да ће после сваког корака да стане. Застрепела је тек кад је он дуже постајао, ослоњен на њу брзим дисањем, па је шчепао за обе мишице и привукао на груди да малакше у његовој снази. Отимала се, бојала се што је јачи, све топлије дисање је сипило као сув песак и шкрипало на вратницама уским ветру, желела је да виче, а није могла од „тупим ножем, курво“, које је заударало на ракију. Снага коју је за тренутак Ђорђе пресекао поново је шикнула, и он је већ држао у наручју жилавијем од брестовине, па је сломио на земљу. Врисак је замукао негде у корену дојки. Једном руком сусретао је кратке замахе њене срџбе што је јачи, а другом јурио по топлој и косој удолини њених бутина.

Обоје су шкргутали:

„Нећу.“

„Мораш.“

„Нећу.“

„Мораш.“

„Истераћу те из куће!“

„Истерај.“

Босим табаном орао је по њеним припијеним листовима да се ужлеби између њих.

Кроз његово изломљено дахтање чула је Ђорђеве претње „све ћу да запалим“, хтела да се сакрије у Толино грло и чупала му косу. Осећала је како јој снага у земљу пропада.

„Хоћу да ме молиш!“

„Нећу“, руком је осетио да грч стиснутих бутина малаксава.

„Моли ме, моли ме, кажи...“

Он је није чуо, пијан од сласти пред меким размицањем, гола колена уривао је у суву земљу, па се залетао у дуго падање.

„Чекај, еј, шта је то? Па шта си ти?“ шкргут је испунио главу.

„Сад си моја!“

„Јесам, јесам...“

Под њом се земља обурвавала, она се придизала и опет падала на плећке што су гњечиле жедну и угажену ледину. Сви су се гласови подавили у њој. Дуго је потрајало док је, као из њене главе, поново забрундао Ђорђе „секиром ћу главу да ти смрскам“, За тренутак се згрчила, па се страсније понудила томе што је ломи И сатире, и све му је мало, и све хоће више, и још више, све више, а она је свесно бивала све несвеснија, не бој се, шапуће му, и себи, да што дуже траје, она жели да Ђорђе дође са секиром, нека их сада исече, само нека што дуже траје то што тече њеним ногама, крстима, жилама, кичмом и распрскава се у утроби. Мрак.

Он почиње да осећа њену голотињу која се полако хлади. Ако Ђорђе сазна, изјуриће ме. Код кога ћу да надничим?

Њој је на трбуху и грудима све брже расла тежина, све више је гњечила, срцем га жустро песничала, а пријатно јој што је толико тежак, јер никад на себи није имала толику снагу, па му се мека и устрептала подметнула да што дуже остане на њој. Не види му лице и задовољна је. Једно је мушко. И за њу нема лица, па се не стиди. Сад јој је свеједно што Ђорђе псује и лупа по бачвари. У мраку њене утробе замире дрхтавица.

Уплашен од Ђорђа, Тола се трже. Хоће да устане. Она га обавија рукама и привлачи себи, да јој још дахће поред ува. Чупао се. Од кајања и страха није могао ништа да каже. Још је желела његов смалаксали терет: Нешто као разочарење промину њоме: и он, оволика снага, па хоће одмах да побегне са ње. Као Ђорђе. Нећеш! С Мржњом му је ломила врат.

Њему се учини да чује Ђорђеве кораке, па напрегну сву снагу и ишчупа се.

„Ниси ме ни помиловао. И ти си човек!“ прошапта за њим испражњена, са рукама испруженим за побеглим загрљајем, а помрчина се још више смрачи. Устаде, сукња се смуђи низ глатке бутине; напипа стабло јабуке и у рачве притисну чело. Хоће ли нешто остати од овога?...

...Симку од његове свирке још јаче рана заболе, јаукну:

— Затвори прозор!

— Не бих могла да живим са сељацима — рече бабица Роза. Седи на кревету наслоњена на колевку.

— Зашто? — процеди Симка. По челу и слепоочницама осећа хладне бобице зноја. — Затвори прозор.

— Говедо пијано, ништа не мисли. — Бабица љутито затвара прозор.

— Принеси лампу да га видим. дај ми га... Устаћу!

дуго гледа румену детињу главицу, па клону у осмеху: не личи на њега, одлази њеним дамарима у мутљаг сна.

У јабучару из све снаге свира Тола.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Андра схвати шта се догодило, јер Ђорђе уђе полако, неодлучно. Уђе као пребијено псето, глава му спарушено Виси на омршавелом врату, и тако се куштрава и сува преломила на црном зубуну, из кога млитаво теку два пртена рукава, а не руке, да се Андри чини: пред њим стоји човечуљак преклан на потиљку. Уплашено, тихих, напрегнутих покрета, зби се у сам угао, где је сумрак гушћи. Апсанџија не спушта резу. Врата, и себи претешка, клате се и крцкају, крцкање се наставља у јези умирања што дуго траје, а нема руке да га одложи, да заустави звонко кидање и гњечење сувих жилица, јер Андра, кроз замућен дан и храстове талпе четири прста једре, Види Раку апсанџију како стоји опуштених руку и чека. Зна шта чека. Андра мисли на печурку, Ђорђеву главу, која се не клати иако се само на две истегнуте жиле држи, мисли на испружене рукаве беле кошуље иако је сутон, па каже у себи: и Ђорђе одлази, и он, понавља неколико пута, скупљених обрва гледа у Аћима, обара главу, да му се очи не виде.

Аћим седи опружених ногу, наслоњен на зид поред самих врата, цигара гори у бусену његове главе, крцкање траје, жишка се миче и подсећа на горење суве траве. Коса му је дим што нечујно пузи по каменом зиду апсане. Од стида, осећа Андра, па је и њега стид због туђег стида. Хоће нечим и себе и Аћима да утеши, а цигара у бусену и дим споро и нечујно расту навише.

Не помажући се рукама, Аћим се усправља и окреће Ђорђу, испражњеној кошуљи и зубуну што још увек стоје у замућеном виделу, где цвокоће сува храстовина.

Аћим зна, мисли Андра, зато се и усправио и, задављен тугом, стоји без речи, расплињава се, шири, расте, испуњава собу од нетесаног камена, а не миче се, он кога сви напуштају. Ђорђе је све мањи и лакши, од једне речи, чини се Андри, смуљиле би се те крпе на гомилицу као поред кревета бачена кошуља у суботње вече. А Аћим постаје све страшнији у својој занемелости, страшнији него онда кад су га по ребрима кундачили „зато што сте хтели краља да убијете“; подигли га

од стола, са вечере, и везаног са Ђорђем угурали у препуну апсану. Једва је могао стопала да пободе између глава и ногу, а викнуо је:

„Добро вече, браћо!“ Ветар је јурио по ћерамиди као да јарци трче. Нико му није одговорио. „Бежи с тим фењером“, раздрао се на апсанџију, постиђен пред њим, а и зато што није хтео да види ко су ТИ ШТО њему не одговарају.

„Преки суд је заведен“, касније је рекао Андра. Међу његове листове била се урила једна Аћимова нога. „Седи некако.“ Осећао је да се Аћим лула и бојао се да му на главу не падне та човечина чија му је храброст увек била и непријатна.

„Је ли мртав краљ?“ свима се обратио Аћим.

„Није“, љутито му је одговорио.

„Рука му се осушила што није боље гађао“, опет је викнуо, али разочарано.

„Лако је теби да галамиш кад Ти је глава сигурна“, закркљала је смрдљива и знојава помрчина, грка од жеђи, тешка од тескобе.

„А што је Мени лако?“

Андра му је осетио дрхтавицу.

„Син ће да те ишчупа. А ко ће нас?“ цикао је пред плач.

„Какав син! Ја немам сина!“

„Твој Вукашин, владин посланик. Он је на другој страни. За сваки случај.“

„Ти си се код двора осигурао.“

„Кад си дигао буну, још онда си се продао.“

„На две си столице. Неће ти преки суд судити, па изазиваш.“

Ломила се помрчина. Андра је видео беле и осушене језике, знао је да не верују у оно што говоре, само не знају како друкчије да га увреде; бојао се Аћима јер се њихао над њим и гњечио му ногу, запљускивао га уситњеним кидањем, које је у откосима струјало и његовим жилама, пре но што је грмнуо:

„Замукните, кукавице! Показаћу ја вама ко је Аћим Катић!“

Андра је слушао како цичи помрчина пригњечена уз таваницу и зидове од грубог, нетесаног камена и гледао тешко и све мрклије њихање над собом. Зној је обједао рубове очних капака; стењање и уздаси вукли су се по поду; плашљиво а густо, у отворене очи утицала је зора и побадао се он, успрaван и страшан у огорчењу што је целу ноћ престајао њишући се. Он се једини не боји вешала, позавидео му је тада и почео да га мрзи због снаге која постоји да би изазивала противљење и отпор у људима. Први пут је морао да призна нечију надмоћ, био сам себи мањи, и чинило му се да га је тај селак с великом главом и брадом оборио на земљу, израњавио му плећке и бедра, па стоји наднесен над њим с коленом које ће сваког тренутка забости у његов стомак. И он није имао снаге да се покрене све док се Аћим, кад је свануло, гурајући друге, није спустио на под крај зида и згрчио.

Зашто ли ћуте? трже главом Рака. апсанџија, три пута коракну, пободе врхове опанака уза зид и начуљи уши. Ако о политичним стварима шапућу, траже му пет дуката. Гризе усне, јер у багремовима пиште и квркоре чавке.

Ђорђе чује споро и равномерно дисање, не зна да ли је Аћимово или његово, и чује црквено звоно које оглашује смрт мушкарца. Леђима лако дотиче зид, али се не ослања, и нема снаге да се сагне да узме гуњ и торбу.

Мислиш: „Невин сам.“ Мислиш: „Нека он остане сам.“ Сасвим сам. Аћиму се шире очи, види празну ћелију, испражњену апсану, себе самог у њој, и последњег. Нема више људи ни апс да заслуже. Кад је то исцурело противљење код људи? Ко им то ишчупа мушке жиле? Тако нешто мисли и не верује, и чуди се себи: зашто не верује? Зашто не верује кад то сваког дана бива? Још оне вечери је почело кад су пандури рекли да је неко пуцао на краља. Тада га није болело што га први пут батинају, и што он, везаних руку, не може да им узврати. Удрите, удрите, поломите ми и ребра, само када су на краља Милана пуцали, кад је краљ мртав! И Ђорђа су тукли, била је месечина, вран кукуруз до појаса, лескало се поле од

кукурузовог здравља, видео је сину нешто крви на уснама. Ђорђе је био гологлав као сада и није био сед као сада. Аћим види да му је син сед, иако се мрачи у апсани. „Невин сам, људи!“ узвикивао је Ђорђе путем до Паланке, а ноћ је врила од крекета жаба. Крекет се расуо земљом и небом, чинило се да и звезде крекећу звонко и отегнуто, а пандури су му одговарали: „Ниси невин чим си Аћимов син.“ — „Тако је“, потврђивао им је он, Аћим, у себи, пун језе и радости што и пандури мисле даје син исти као отац, иако он то није. Није, одувек је то знао. Није ни сада, а било би му мило да није тако, јер Вукашин више није његов син. „Ниједан Катић није невин“, рекао је. Пандури су стално спомињали вешала, а Ђорђе од Пророва довде, до апсане, само да је невин. И кад је ушао, смуљио се иза врата, и опет причао да је невин. Аћим је мислио о вешалима, све му је било нестварно као у сну, и то што је везан, и што га туку, и што су пуцали на крала, а он о томе ни сањао није; па зашто онда да га обесе? Сигурно ће га обесити. Била је најлепша у животу та ноћ с лескавим кукурузима, мрклим дрвећем, мрачним топољацима и белим, таласавим путем, а чула се Морава. Сетила га на воденицу и на оца Луку, увек га месечина и врштање реке на спрудовима подсете на оца, чуло се безнадежно, успављиво лајање преровских паса, све дале и тише, и сетило га на кућу која остаје на Адаму, ижџикљалом, мршавом дечачићу што не личи ни на једног Катића.

Кад су их пандури са упереним пушкама дигли од вечере, везали и изгурали из куће, Адам је врискао, налетао на пандуре, хтео да их угриза, запомагао „не дам те, деда“, а он је окренуо главу да не види Ђорђа. Аћиму није било жао што га није миловао, што му у крилу није спавао, јер он није његова крв и његов унук. Слушајући како се лавеж у Прерову удаљава, мислио је о томе туђем детету којим га је Бог казнио и није се љутио што Ђорђе у страху зна само да каже да је невин.

Али, иако је Адам плакао „не дам те, деда“, и гризао пандурима чакшире, јер ништа друго није могао да им учини, он се стресао што, можда, последњи пут иде у Паланку.

Пандури кажу, зато што се пуцало на крала све ће радикале повешати, а туђе је то и срамота је његова што он остаје међу јасеновима да постане домаћин и наследник Аћима Катића. Он неће, иако га, кажу, воде на вешање, неће да туђе семе његово буде, да његову кућу и њиве наследи, и накоти децу што ће сва да се презивају Катићи, па и треће Адамово колено да се хвали пред људима да му је прадеда био Аћим Катић, онај кога су обесили кад је краљ Милан убијен. Од беса хоће да ишчупа руке из конопаца, јер он није његов унук, јер неће да умре и славу те смрти туђа крв да наследи. Зариче се да ће пазити како му замку конопца намичу око врата. Слушао је причу како су попа Милоја вешали после Тимочке буне, и браду су му конопцем били обухватили, поп је мртав висио као да га нису обесили, већ као да су му браду ишчупали и њоме га задавили. Он ће тражити да му одвежу руке, браду ће лепо извући преко омче и рећи гласно, викнуће да народ чује, мора бити народа кад вешају Аћима Катића, викнуће: „Адам није мој унук! Није моја крв. Не признајем га за своје, народе. Чујте, после мене ништа живо моје не Говори он дуго, пандури га пожурују и прете, види мрку мрљу на Ђорђевим уснама и осећа да ће му срце препукнути од жалости што није видео Вукашинову децу. Знао је да има ћерку и сина. Желео је он да их види и тражио их кад год је одлазио у Београд, у Скупштину.

Шуњао се улицама око Вукашинове куће, велике куће с баштом коју је у мираз добио. Она је крађом државне касе направљена, сиротињски је она зној и зато проклета, па ипак је страховао за Вукашинову судбину, још више за судбину његове деце, јер проклетство народа стигне сваког да казни. Жалио је само децу што ће очеве грехе да испаштају. Она су невина као и пилићи, и нису крива што су прозори од шареног стакла и што су на. зелене лествице пободене црвене и плаве кугле поред путањица с варошким цвећем које не мирише, и што не знају шта је ливада. Туга му је била још и гушћа што њихове босе ножице никада неће загазити у дедину велику ливаду с меком травом која мирише и кад се покоси. Они, јадни, не знају ни шта је то сено, ни шта је крава, ни овца и

прасе, и нису криви што се играју под тим јаловим господским дрвећем с рујним лишћем, и лишћем репе. То дрвеће које је Тошић засадио никада не рађа. Ех, када би они знали какав јабучар њихов деда има!... Поштапао се, лупкала је калдрма, а он је са сузама у очима извиривао иза углова као да је лопов, а не посланик што се надалеко чује, и вођа сељачки, па жив није да Вукашина не сретне, да га не види како се као бостанско псето шуња око његове господске куће, у заранке. Тада се обично варошка деца играју под липама. Прилазио им је он и загледао их, али ни у једном детеТу није успевао да препозна Вукашина. Можда су се на мајку и Тошића изметнула, заболело га је јаче. Тада би се смрачио и, гладећи левом руком дугу браду, пошто би још једном осмотрио улицу, строго упитао: „Чији си ти, мали?“ Понекад му дете не би ни одговарало, занесено игром. „Чија си ти, мала?“ настављао је, стидећи се. „Татина.“ — „А, како ти се зове тата?“ — „Шта се тебе тиче?“ Никад сељачко дете није тако безобразно као ова господска напужа, мислио је брзо одлазећи, а штап је по турској калдрми лупкао болно, као да по његовој глави неко туче.

и због тога је још љуће мрзео Вукашина, и никако није могао да побегне од његове издаје, није могао да се не храни њеним отровом, па се идућег дана опет враћао у кратку улицу с великом баштом и једином кућом с прозорима од шареног стакла у горњем луку, и друкчије питао децу: „Је ли, мали, као ти се деда зове?“ Питао је тако јер се био сетио да ће деца пре рећи дедино име него очево, зато што деца радије говоре о деди. Питао је и зато што се, крију̂ћи наду од себе самог, наду са дна свести, тренутак-два, ипак, понадао да ће неко дете изговорити његово име. Да је разложио такву помисао, дошао би до овог оправдања: Вукашин ипак ваљда није такав нечовек да не каже деци како им се деда зове. И кад би дете изговорило име које није ни његово ни Тошићево, он би мукло јекнуо од олакшања што није чуо да је некоме Тошић деда, да неко зове дедом његовог злотвора који му је сина отео и живот у корену сасекао.

Кад му је девојчица која је била најгласнија у игри на његово питање: „Мала, где ти је кућа?“ одговорила преко рамена и презриво: „Шта си ти, брадоња?“ — он је постиђен до нокта на малом прсту, задављен лупњавом срца, готово потрчао низ улицу, јер јој је у искошеним и крупним очима видео грудвице мржње и у њима препознао Вукашина. То је његово, зна он те очи још из колевке, сумануто је корачао и журио да познатог не сретне, журио да те очи од којих бежи што дуже остану у њему, да не престане да гори та Вукашинова мржња, јер је, сигурно, његова, јер само Тошићева крв може да каже „брадоња“. Чим се смркло, поново су га оне грудвице мржње у очима витке девојчице довукле у кратку улицу са старим липама и кућом са шареним прозорима. Аћим се приковао уз липу и сенку, ветар је разапињао фењерско светло по калдрми; у башти се јалово дрвеће с рујним лишћем раскрвавило од светлости шареног стакла, иза кога је плакало дете и чула се лупњава што је подсећала на свирку. То је она са оним очима, закључио је у себи слушајући како детињи прсти обесно јуре по клавиру. Само она са онаквим очима може толику галаму да диже док јој брат плаче; знао је да је оно што плаче и млађе и мушко, па му је тепао кунући му оца, и укивао себе у црно липово стабло. И кад је, обесвешћен од жалости и заноса што чује да плаче то мушко у коме мора да тече његова крв, хтео да јурне, поломи гвоздену капију, поразбија црвене и плаве кугле поред поплочане стазе која води до високих степеница велике куће, да упадне унутра, узме њега у наручје и каже „сине, ја сам ти деда“, чуо је коње у касу и трескање фијакера. Он! рикнуло је у њему и пресекло му дах. Био је стара, накривљена липа. Фијакер је пред гвозденом капијом, на десетак корачаја од њега, стао. „Лаку ноћ“, рекао је Вукашин и као да осећа очево присуство, утрчао у башту и тресnуо капијом да је Аћиму дуго звечало у глави. Онда је кућу освојила тишина. Неколико дана касније, сећајући се те тишине, Аћим је закључио да се Вукашин у кући строго и домаћински понаша. Није се томе ни обрадовао. Те ноћи није легао, иако је по Вукашиновом доласку, носећи штап да не би лупао, брзо ишао сенкама,

бежећи од раскрвављеног дрвета у башти, у којој није видео ниједну крушку, ниједну јабуку. Сутрадан је поново морао да потражи ону девојчицу с трњем у очима. Није је нашао. Никад је више није видео.

Месец је јео сенке и журио да се успне тамо одакле се све види. Ађим је, клецајући, газио по грудима сенке, док се глава вукла по белој прашини тамо где ће конопац срчику да јој прекине. Ђорђе је речима „невин сам“ додавао и „шта сам ја држави згрешио?“ И „никад се политиком нисам бавио“. Не подижући главу, знао је да су близу Паланке. Колена су јаче заклецала, руке су трнуле од кајања: зашто није ушао у кућу што се кити неродним дрвећем и рекао „дајте ми да видим децу: моји су то унучићи“? Да их погледа, помилује и изиђе. Она би га запамтила. И сад би му корак био дужи и колена чвршћа. Могао би више да се радује краљевој погибији коју годинама гласно жели и чека, могао би мање да тугује што се више не чује лавеж у Прерову и што је на Адаму остало да у његовој кући огњиште ложи и славску свећу пали.

Рака апсанџија прислони главу уза зид ближе одшкринутим вратима, љут што не чује о чему Катићи шапућу. Како то они шапућу кад их он на два корака не чује? Јесу опасници. Не би оволико остали под његовом руком да нису. Сад је сигурнији да је тај што је пуцао на краља био у договору са Ађимом. Хоће да се накашље, нека не кажу после да се нису договарали, али кашаљ остаје у грлу. Апса је као небо, размишља Рака, а он као Бог. Кад умру, људи немају чинова. Сви су једнаки: и поткивач, и министар, и газда што на парама спава, и безгаћи шегрт. Бог не пита на небу: Шта си ти на земљи био, колико дуката, кућа и земље си имао, каква си звања и чинове носио? Причај ти мени, човече, шта си згрешио на земљи. Само то хоћу да знам, и на питање кратко одговарај. Ма знаш, Господе, ја сам ти сресци капетан, ја сам ти посланик, ја сам ти први трговац у Паланци био. То ти, човече, овде код мене не важи ни за длаку. Бог се смеје. Тако је. И не треба да важи. Тако ти је и код мене у апси. Кад им реза тресне за туром, звање, паре, чин, наздравље ти, брацо! Овде сам ја бог, и сви сте за мене једнаки. Андра професор...

Деца поцепаше капе од поздрављања... У чаршији и уважени људи њему скидају капе. А овде, код мене, ја станем на басамак и викнем: „Андро, метлу у шаке и лепо да покупиш ваше ђубре. Ја волим чистоћу.“ И Андра ти као млад шегрт сагиње главу и вуче брезовачу. Ђорђе Катић... Сељаци му љубе колена, на дукатима спава, дна вранца му вуку фијакер, слуге као керови обигравају око њега. А кад је дошао под мој кров, само руку што ми не љуби кад му кажем: „Жена ти је донела хлеба и с хлеба.“ Сам ми се нудио да ми свако јутро постељу истресе и намести. Рибао ми је лонче загорело од пасуља. И свако јутро ме запиткивао да ли су ми деца здрава. Само: Аћим је бог... Посланик откад памтим, воћа радикалски, новине све пишу што он каже, и газда, може за буњиште да ме купи. А ја овде кажем: „Ти си, Аћиме, за мене само оптужено лице.“ Апсеник и кривац. Ако ми је воља да ти дам воде кад ожедниш, ја дам. Ако ми није вола, ја не дам. Можеш ти да црknеш од жеђи, ја не одговарам. Ништа си. Рогачи се ти на мене колико ти вола. Настави ти да вичеш и псујеш, ја ћу да те смирим. Одавде нећеш док не постанеш бубица и док према мени не почнеш уљудно да се понашаш. Како доликује правом апсенику и окривљеном лицу. Овде се само моја реч слуша. Ја сад могу да одем код капетана и да му кажем: Чуо сам како су се договарали да подмите сведока који зна да је Аћим дао сто дуката оном пробисвету што је пуцао на краља. Па да видим, иако ниси ни реч признао.

Неко коракну. Рака апсанџија отвори уста. Лице му се издужило као пуна зобница. Погури се и необично кратке руке забаци на широка леђа.

Ђорђе подиже главу и усправи се: доста сам се намучио због тебе. Гледа оца. Он никада није био радикал. Њему је свеједно који краљ влада Србијом. Дрско гледа рашчупану и нараслу очеву главу. Исплатио сам ти имање и тестамент. Више ти ништа не дугујем. И мајци сам млеко исплатио, каже у себи, а мисли да је рекао гласно. Не би ни смео да каже. Оне зоре кад су побијали вешала на пијаци, ту поред самога зида, кад су сви сем Андре и Аћима гласно плакали слушајући трескање секира и маљева, тада се нешто

догодило у њему. Помрчина је била знојава и врела а једњак сув и чађав од жеђи.

„Доведите ми попа да се исповедим. То ми по закону следује!“ викнуо је Дамњан опанчар, онај што му је за динар љубио опанке кад је лумповао, и претио капетану што не поштује православне обичаје.

Рака апсанџија није престајао да их опомиње иза затворених врата: „Људи, казујте шта имам да поручим вашим домаћицама. Жене су жене. Деде, говорите један по један, ви сте окривљена лица и пред конопцем треба сад да се опходите као војници. Ја сам човек и хоћу човечански да поступим. Доста кукњаве. Кад морају краљ и владика да умру, што се толико секирате ви, обични грађани? Нека годиница пре, нека доцније, ништа не значи. Па поручујте шта има ко да поручи, јер ја после не могу да се одбраним од ваших жена.“

А ухапшеници су само о деци говорили. Децом су доказивали и своју невиност и жељу да живе. Церове дирекe од поноћи побијају на пијаци, зато су неки још од синоћ, кад им је саопштено да ће бити обешени, читаву ноћ урликали „Живео краљ Милан!“ Ђорђе је помишљао да се људи у тој предсмртној страви само због њега хвале синовима и наследницима. И њему никада људски живот није имао јаснији смисао и значење, ни био вреднији због те јасноће него тада. Као да на пијаци будаци трескају о калдрму и секире звонко узјахују, док се варошки петлови мукло и први пут оглашавају, као да се све те заморне и гласне припреме за прекидање мождине у људским вратовима врше само да би Ђорђе сазнао и уверио себе да и он има сина, па да каже некоме ко га није чуо у знојавој и плачљивој тмини пред свитање: „Мој ће Адам идуће године у школу.“ Хтео је да викне да сви чују, а камени зид у који је уривао леђа, и цигла на поду што је усркивала његову језу, и храстове талпе на таваници, која се није срушила на његову главу само зато што је он очима подупирао и држао; хтео је да викне, да глас не престане и увек траје у овим ћелијама, да Преровци више никад не заспе од тог гласа: „И ја имам сина!“ Да му се људи не би смејали, откако је ухапшен, никоме ни речју није

поменуо Адама. Кајао се због тога. И док су остали плакали лица притиснутих на губерице, он се радовао што може да каже да и он има сина, радовао се као да му се ове ноћи родио.

„Мој Адам ће на јесен у школу“, гласно је рекао.

Сем Аћима, нико га није чуо.

„Чувај свој образ“, у само уво строго му је рекао отац.

„Ја нећу да он остане без оца.“

„Остаће му имање и кућа. Чујеш ли: тај дирек што за отишао.“ тебе сада укопавају, њему не треба. Неће ни знати како си

„Знаће. Ја нећу да он остане сироче.“

„Не брини се за то.“

„Ја сам његов отац!“

Аћим је ћутао.

„Ја сам!“ раздрао се и, да се Аћим није одмакнуо, песницу би му у уста угурао. Песницу у којој је стискао орах који му је Адам по Раки апсанџији послао. Ребраста љуска била се изглачала у његовој храпавој руди. Орах није испуштао. Дању га је држао у џепу, а ноћу је, кад га нико не види, могао да га луј. Хтео је да каже оцу: „Видиш ли, ово је његово. Он ми га послао. А што теби Вукашин није бар орах послао?“

А Аћим је, стојећи више њега, говорио мирно и тако Тихо даје у кукњави и уздасима једва разабрао по неку реч:

„Чујте, хоћу ово да вам кажем: не мокрите више! Срамота је да тако дрљави и попишаних брада висите на пијаци. Смејаће вам се чаршија. Само луди умиру на вешалима. Ниједан други живи створ. Ни жене не вешају!“

Отац му је био страшан у својој смирености. Бојн се тог нељудског у Аћиму. Тек у затвору га је упознао. Имао је времена да се чуди: како то да он раније није знао какав је човек Аћим? Знао је, иако о томе њих двојица никада нису разговарали, да је Аћим туђом руком убијао своје непријатеље и палио им куће. Имао је снаге да једноме таквом оде у кућу и свећу му запали. Све до хапшења, од свега што је знао о оцу, најстрашније му је било сећање на оно

пролећно вече кад се вратио из шуме са чопором свиња; био је тада дечак, и још с вратница је чуо танко мајчино цвиљење. Није то био женски плач и кукњава какве је до тог дана чуо. Тако је могла да цвили само нека зверчица што је тек дошла на свет. Јурнуо је у кућу и приковао се уз довратак: мајка је гола стајала уза зид, танка, сува, а Аћим је, ћутећи, тукао мокрим конопцем. Ни он ни она нису видели њега на вратима. Ђорђе је вриснуо, али се његов глас није чуо. Притиснуо је очи длановима, да не гледа њене шиљате кукове, и прућио се на камени степеник уз праг. Желео је да умре од стида што му је мати толико мршава и ружна, и само је то осећао, и као да је није жалио у тим тренуцима док се, као усправљена и ољуштена змија, грчила уз чађав зид поред разапете телеће коже, искрзане на крајевима, са стиснутим песницама налик на телеће папке. Не зна колико је то мучење трајало, али се јасно сећа да је опуштен конопац промилео преко његове главе и да гаје отац крупним, тешким кораком прескочио, не примећујући га, нем. Тад се он суљнуо низа степенице и до угла куће четвороношке, брзо вукао уза зид, разбијајући колена о ситну калдрму, док му се у очима грчила издужена и истањена мати. Онда се усправио и јурнуо у сењак, попео се на стог и поред самог стожера укопао се у сено преко главе и, дрхтећи, без суза и сна дочекао јутро гадљиво се стидећи мајке, јер је тада први пут видео голу жену. Неколико дана касније чуо је кад се мајка, с рукама обешеним преко плота, жалила Толиној мајци да је Аћим туче што више не може децу да му рађа.

А Аћима луди слушају, гласају за њега и иду за њим и у буну само зато, верује сада, што га се плаше. И он га се боји; гроза и страва пузе му уз сваку длачицу и он не може да се сагне да узме гуњ. Само гуњ. Нека њему остану губерица и торба у којој им је Симка донела храну пре неколико дана. Док се није разболела, сваког другог дана им је доносила. Често је и Адама доводила. Нису му дозволили да га види. Због Аћима који их изазива да га обесе, који једино и жели да га обесе. Зато он Адама није видео и зато он није пуштен кад су сви пуштени и помиловани. А то што Симке и Адама није

било неколико дана, веровао је да су га прежалили и оставили да цркне у овом смрдљаку. Баш их брига за њега. Они ће да уживају његово богатство и муку. Хтео је зид, корак широк, зубима да изгризе и само једну ноћ да остане у Прерову. Где ће му душа што је тако нешто могао да помисли? Ни он није човек. Јошје гори од Аћима, не престаје да уједа себе од оног тренугка кад му је Рака апсанџија цвокоћући рекао: „Морам и своју рођену децу да ухапсим и под катанцем да држим. Помор завладао по народу. Чујеш ли звона? Само ћете ви, завереници, да останете живи. Да сте ви Катићи луди од реда, ви бисте свим манастирима по Србији по сто дуката дали да калуђери недељу дана читају молитве за живот И краљу и влади. Тада му је постало јасно што му Симка и Адам више не доносе храну. То и Аћим зна, а ипак га тако гледа, јер он нема срца и никога сем себе не воли. Али, он што има Адама, јесте, воли га одувек, а помор влада, он не може да се сагне и узме гуњ, прободен Аћимовим очима. А треба да побегне, да стигне тамо док није доцкан, да га спасе, мора, само он може да га спасе. А ако...

Мрак је толико густ да не може да падне. Само још једанпут да те видим. Нећу те више никад ноћу откривати. Нећу ти више куповати мања одела. Нећу више никад погану реч да помислим. Нећу...

Андри се чини да Ђорђе плаче. Ипак је човек, мисли. Зна шта је властима морао да каже да би могао да узме гуњ и изиђе одавде. Каје се и све је мањи, и све је више — само два бела пртена рукава у сутону. Види: Аћим о браду веша десну руку. Хтеде да му каже: „Реци сину: време ти је да идеш кући.“ Љут због Аћимовог презира према свима који хоће да живе и оду одавде, Андра правда у себи оне које је до данас сматрао издајницима. Имали су право.

— Имаш право, Ђорђе — рече изазивајући Аћима.

Рака апсанџија се накашља.

Отац и син сударише се очима. Роговима мржње. Роговима снаге и немоћи. Аћим је као разљућен бик кад се упре задњим ногама и сву снагу преточи у врат, сјури у рогове, заплете их, ослони се на другог, па кроз глатке шиљке костију

слуша срце противнику, слуша страх, дамаре и дрхтаје у коленима, очекујући кад ће да устукне за уздах само, док кост челично цичи.

— Поништићу тестамент — мирно рече Аћим,

Ђорђе га не чује од страха, а мислима му као правдање потекоше одласци. Сви су кући одлазили као он, морали су да дају покајничке изјаве, иако нису били криви, признавали су кривицу. Тако се апсана испразнила. Он је због оца до сада остао. Зато што није имао снаге ово ћутање и овај поглед да издржи.

Кад су први излазили на слободу, одричући се Радикалне странке и Аћима, Аћим их је испраћао псовкама и грдњама, изазивајући све против себе, сулудо чикајући сваког. Није се смиривао ни оне ноћи када су га његови дојучерашњи пријатељи и једномишљеници изубијали у мраку. Ни тада, сав раскрвављен, није престајао да виче: „Кукавице! Бранковићи! Подрепне муве!“, док се Рака апсанџија пред вратима преламао од смеха и узвикивао за себе: „Где се сети подрепних мува?“ И тек кад су такво Аћимово држање касније неки узели као сигуран доказ да се преко Вукашина продао двору, да галами зато што му је глава сигурна, он се ућутао.

„Јеси ли болестан?“ питао га, изненађен, Андра.

„Бојим се да ће ови лопови либерални опет да ми подвале.“

„Па шта још могу да ти подвале?“

„Могу да ме не обесе.“

„Зид је од камена. Залети се и сам разбиј главу.“

Од тада је и према Андри постао друкчији. И кад год неко спрема ствари да изиђе, поздрављајући се и обећавајући осталима да ће се на слободи заузети за њих, Аћим се усправи уза зид, стреља га очима и ћути. Овако као сада Ђорђа.

Рекао је: „Поништићу тестамент“, а зна да не може и неће, и да је бесмислено што је то рекао. Да је дан, и Андра и Ђорђе видели би како су му се плаве и густе жилице на јагодицама налиле крвљу. Од стида што је сада поменуо тестамент и што иза те речи стоји Вукашин, који га је више и друкчије него Ђорђе осрамотио, онда, шест година после

њиховог растанка, кад га је видео у Скупштини како седи у клупи за владине посланике. Стајао је на вратима, гледао у жагор и кашаљ, а неко је викнуо: „Аћиме, ено ти сина! Ти си стари скупштинар, седи с њим да га поучиш реду.“ — „Све велике бунџије покорну децу рађају“, добацио је други и подигао штап, а на Аћима се сјурили смех и галама. Скупштинска дворана заљихала се као претоварена скела, заљихао се и он, посумњао да га ноге могу изнети напоље, још више се уплашио да би га могле однети до треће клупе на левој страни где је одувек седео, али га инат и понос да не устукне и не побегне пред противником одсуђаше на његово место. Видео је Вукашинова повијена леђа и главу погнуту над хартијама: миран, као да се ништа не догађа. Још више се узбудио и није разабрао пакосна добацивања, није ни приметио кад се стишала галама; влада је предлагала закон о оснивању Државне класне лутрије и он је изишао на говорницу, не зато што је министар тврдио да ће лутрија помоћи селаку, изишао је да говори „против“ због Вукашина, што је владин посланик, изишао је да говори тако да син од стида изађе напоље. Викао је, претио и лупао песницом, од галаме се ништа није чуло, и он се једва вратио у своју клупу. Нешто касније председник је дао реч Вукашину, таваница је подрхтавала од смеха. Он је скочио и изишао, ветар му је збацио шубару и дуго је ваљао по калдрми... То је био његов последњи говор и последњи одлазак у Скупштину. И како је сад могао да спомене тестамент и наслеђе? Како је могао да помисли на Вукашина? Аћим подрхтава и њише се, тако се њише и Ђорђе, обојица се њишу заплетених очију, рогова сударених као да су урасли једни у друге, и кроз њих осећају шта мисле.

У оваква времена што су насрнула да сатру човеку душу, мисли Андра, не треба имати ни оца ни сина. Треба одживети само један, свој живот, и избећи обе судбине: и судбину оца и судбину сина.

— Иди! — викну Андра и устаде.

— И Адам је болестан — осмели се да шапне Ђорђе.

— Ти имаш сина — из дубине рече Аћим, а по гласу се није могло закључити да ли се руга.

— Имам. И Симка је болесна.

— А ја сам имао два сина и обојица су умрла. Сироти... Била су то добра деца.

Ђорђу се причини да ће га отац песницом ударити по глави, трже се и припи уза зид:

— Ја теби нисам никакво зло учинио.

— Ајa нисам знао да је смрт тако скупа. Видиш ли ти, Андро, да је дошло некакво погано време и ништа теже него да човек умре. — Очи не скида са Ђорђа.

— Боле да ћутиш! — Андра се утисну између њих.

— Морам да идем. Шта ћу ја да радим ако ми Адам... Сви су отишли. Сви. — Ђорђе се сагиње, руке му миле по цигли.

— Ево ти! — Андра му пружи гуњ.

Ђорђе га узима; претежак је он за његове усахне руке, не сме да пође, чини му се да ће га отац сможднти главом што на раста иза Андре. Треба нешто да му каже. Не може.

Мени не треба имање. Не треба ми ништа. — Застаде, па додаде: — Хоћеш ли да се одрекнем у Вукашинову корист?

Аћим ћути и гледа поред њега. Ћелија се размиче. Празнина расте. Њему је сада цео свет једна испражњена ћелија. Она је некада била пуна луди. Сада је он сам у њој, а мрак плази зидовима и пустоши њене међе.

Ђорђе бацака ноге као дете кад почиње да хода, жури да што пре изиђе у мрак пола, а Рака апсанџија га хвата за лево раме и шапуће му, иза леђа, у уво:

Све сам чуо. Ако ми до суботе не пошаљеш пет дуката како смо се договорили...

Добро — одвраћа тихо, а ноге му се чудно ломе и савијају. Мукло нариче фењер и кукају лампе пригњечене мраком. Покушава да трчи.

Рака апсанџија свикло увлачи кључ у катанац, задовољан што му руке и у мраку виде. Сад је мањи од врапца, држим га у шаци. Најпре се очерупају крилца, па се с трбуха покупи маховина, мисли. Отвара полако и шапуће поверљиво:

— Чича-Аћиме, изиђи да ти нешто кажем. — Чује: два дисања сустижу се у мраку. Мало повиси глас и поново га зовну.

— Нећу — седећи, Аћим напипа одшкринута врата и залупи их.

— А да си ми разбио главу? — смеје се Рака. — За твоје добро треба да изиђеш. — Чека. Аћим не одговара. Подиже глас и строго: — Господине Андро, изиђи напоље. Имам службени посао.

Андра протестује.

Ако нећеш сам да изиђеш у ходник, ја ћу лепо да те изнесем. Ако ти после од мрака израсте нека чворуга, ја не одговарам. Ти знаш да ја поштујем школоване и чиновнике.

— И то је слободна Србија! Чим не мислиш како мисли пандур, завереник си против крала и главу ти скидају. Ја, учитељ народни, апсанџији морам да се покорим. Зар сам за ово цео живот утрошио? — говори увређено, спотиче се о Аћимове ноге и излази у ходник.

— Такав ти је закон. Ви школовани сте га написали да га ја извршавам. — Рака затвори врата. — Право да ти кажем, чича-Аћиме, кад бих ја био краљ, све бих ове школоване потрпао у апс и запалио. Не би ми ни зграде било жао. Ти си имао право што си говорио да су господа лопови и да их треба... Ех, кад би ми, нижи сталеж, и сељаци... Не смем да кажем шта, јер сам на службеној дужности. — Чучну поред Аћима и поче да шапуће: — Јуче ујутру рече ми Ђорђе: „Даћу ти дукат да кажеш капетану да ме одмах позове у канцеларију.“ Ја јесам сиромах човек, али га нисам због пара пријавио. Ти знаш да сам ја на претпрошлим изборима тебе гласао и, онако, одувек сам поштовао вашу кућу. И данас, као што ти је познато, предвече, нареди ми капетан да га стражарно спроведем у његову канцеларију. Ђорђе уђе, а ја остадох пред вратима, како је ред. Сваку сам реч чуо.

— Не занима ме шта си чуо. Хоћу да спавам, остави ме на миру.

— Ноћ је дужа од Мораве. Наспаваћеш се. Ово је важно, и за твоје добро ти причам.

— Рекао сам ти да нећу да те слушам. Изиђи! — слуТио је о чему ће му причати. Зна, и знао је одавно, за обојицу. Кад би помогло, целу ноћ би се молио Богу да сутра не види сунце у прозору. Зашто болест не дође у апсану и не умори га?

— Ти бар знаш закон. Тамо лепо пише да окривљено лице нема право државном службенику да заповеда. Али ја сам човек и нећу да се наљутим. И капетан пита Ђорђа: „Шта си хтео?“

Аћим се трже, брзо се одвуче у други угао, опет ће га чути, и, не знајући шта да чини, прстима затисну уши.

— Ђорђе одговара: „Хоћу да потпишем све што тражиш, само да ме пустиш кући.“ — „Како ти, његов син, можеш да будеш боли од њега? Крушка под крушку...“ — говори му капетан. „Никада се нисам слагао с њим, сина ми јединца.“ Ја не верујем ушима да то Ђорђе Катић, чувени трговац, говори, и крстим се. „Хоћеш ли да потпишеш да знаш да је неком Румуну дао сто дуката, и ништа више?“ А Ђорђе из места: „Хоћу, господине капетане.“ „Е, да се спасе живот, ко се не би одрекао оца? Сто очева да имам, кад се овако наоблачи а конопчићи се љуљају на дирецима, танки као прсти...“, капетан се мало нашалио. Ти грешиш што га толико мрзиш.

— Ништа нисам чуо!

— Па добро. Немој да вичеш. Ако ниси чуо, ја ћу поново лепо да ти испричам.

— Напоље! — Аћим устаде.

— Хтео сам само да кажем да није човечански да човек седе главе каже: ,,Одричем се свог

— Лажеш! Напоље, гаде! — викну Аћим.

— За твоје добро. И храни дете, и мучи се за њега, и сад немој да спаваш кад је овај помор навалио у народ. А ја видим да се човеку не исплати доброта, али опет, велим, Аћим Катић је човек, иако је краљу о глави радио.

Рака изађе у ходник и раздра се на Андру:

— Губи се унутра, мастиљавко!

У другој ћелији неко се гласно насмеја.

— Тебби ћу ја, лопове, бубрег под гушу да преместим! — прети и лако, свикло корача ходником по мраку. Онда се на прстима поново дошуња до врата Аћимове ћелије и ослушну. Чује само два гласна дисања.

...Звезда хитро, у луку, као рањен тетреб пада небом на Прерово; Ђорђе нагло стаде: за умрлим дететом пада звезда. Скида шубару. Не може више да је носи. Над главом, небески чокот отежао гроздовима звезда и од њега је тама над селом модрикаста. Из последње куће нариче лампа. Нарицање је исцеђена сува комина. Ни капи жалости нема у њему. У мраку, кроз грање, жути се распрсла рана лампе. Тамо дале, у селу, нема ни паса ни петлова. Не може напред, стоји. Меко крцкају колена. Тишина наваљује путем, из дрвећа, с неба, и гаси нарицање. Помор. Не мисли. То чује. Врзина запуца под њим, и он пође пољем преко необраних кукуруза и непокошених отава.

Бежи од тишине у селу. Бежи да не сазна да је Адам умро. Умро је јер је звезда падала над Преровом, над његовим јасеновима, баш кад је био код првих кућа. И пиштала је та звезда што пада кад дете умре. То је детиња душа. Бог ме кажњава. Ђорђе дахће, у лугом зноју истопиће му се очи, мртво лишће кукуруза сече га по лицу и рукама, скида и гуњ, млатара рукама и тешко гази, да не би чуо тишину у селу у коме помор сатире децу. О суве тиквине вреже саплићу му се ноге, често падне, устане и пожури. Он иде својом ливадом. Оном коју је купио кад је Адам проходао.

Ако је Богу згрешио, испаштаће грех. Нека се и у паклу кува, нека га ђаволи пеку и набадају ужареним рогљама, нека се мучи као што се ниједан жив човек није мучио, само нека Адамова буде..

„Данас сам ти, сине, купио још једну ливаду. Двадесет и шест ари је велика. Спојио сам је с нашом старом куповином и сад нам је та ливада два и по хектара велика.

Шта кажеш, Адаме, на то? Два пута се коси, а отава није слабија од прве траве. Нема, сине, такве ливаде у целом моравском пољу. Ни за семе не можеш коров да нађеш. Намеран сам да купим још две парцеле поред ње и детелину

да посејем. Једну, биће око седамдесет ари, узећу још до јесени, јер ми Милетићи дугују двадесет и три дуката. Са интересом, биће око двадесет и осам. Двадесет и осам! Они су, далеко било од наше куће, у овој години имали два смртна случаја, па, несрећници, не могу паре да ми врате. Нећу да их тужим и глобим судским трошковима. Лепо ћу се с њима договорити. Сви ће они, Адаме, бити твоји надничари. Твоји, твоји, сине! Бог је тако одредио. Баћићева ливада је до наше њиве. И њу ћемо да узмемо. И они твом тати дугују. Притегнуће их нешто, па ће морати да ми је уступе. Платићу им колико је право. Па ћеш ти, сине, на коњу, на бесном пастуву, вранцу, да обилазиш косаче и надгледаш како раде. Купићу ти чизме и корбач од змијске коже. Видео сам, то носе газде у Мађарској. Само ми ти брзо расти. Деде, потрчи! Чик да стигнеш гусана!... Држи га! Не дај да ти побегне!“

„Доста сам пара, сине, раздао данас на зајам. Дао сам Тројици Страгараца по пет дуката на три месеца. Које интерес, које продужење, накотиће се најмање двадесетак. Двадесетак, сине, двадесетак жутих! А сутра ћу од једног Бачинца морати судским путем да наплатим дуг. То, Адаме, никако не волим. Много је то жалосно. Кад год се пописују ствари, жена и деца ударе у писак. Мени је деце жао. Нису већи од тебе а плачу као пилићи. Они, сирочићи, нису криви. Тежак си. Па ти си права момчина, не могу више да те носим. Мораш мало да ходаш. Ту, на тој лицитацији, купићу ти једно лепо ждребе. Није црно, није. Шта ће ти, Адаме, шарено ждребе? Какво магаре? Цигани јашу магарце.

„Е, што сам данас купио у Левчу тридесетак свиња... Зато сам се толико задржао. Све сама полуранка. Кад њих ухранимо и продамо, тата ће ти из Београда донети нешто. Нећу сад да ти кажем. Па нећу, кад ти купим, онда ћеш да знаш. Швапске паре су ми најслађе. Чим завршиш четири разреда, ти ћеш с татом у трговину. Још си мали за школу. Не можеш. Не умеш ни да се прекрстиш. Видиш да не умеш! Хајде: во имја Оца, сад на пупак, и Сина, и Светога духа, на десну, на десну страну, тако, тако, и сад на леву, амин! Хајде сад с м понови! Видиш да не умеш! Кад тебе Алекса туче, удри

и ти њега. Нико тебе не сме да удари. Алекса и сва деца што се с тобом играју биће твоје слуге и надничари. Тако је Бог рекао. Они, сине, све што зараде — поједу. А Аја сам чувао сваки грош, штедео и мучио се. Све ово што видиш, ја сам зарадио. Деда је, сине, само држао говоре. Деда није радио. Ни нана. Нана меси хлеб и кува ручак. То што она уради, то се поједе. Кућа од тога нема вајде. Е, колико ће тек наше имање бити кад ти порастеш!“...

Ђорђе главиња великом ливадом, купљеном кад је Адам проходао, ливадом преко које је некада водио Адама за руку. Чује тај ход у шуштању прегореле отаве под својим брзим ногама и врти се по ливади као пас на жици, и никако да изиђе из густе вреве зрикаваца. Не може и не сме. А звезде су још ниже сишле, све ће попадати, изгореће неорано поле. И она је звезда пала кад је умрло дете. Како је могао онолико да мучи Адама? Колена му се ломе, и он се, згрчен, свали на траву. Претура по себи, по данима у којима је остао цео тај живот, тај грех, кида га, хоће да га избаци из себе, из памћења и крви, и добро зна да је све почело од, као, ситнице:

„Крупан ти је син, Ђорђе. Биће висок. Већ је сада момчина“, говорили су му сељаци кад би видели Адама, а он се поносио, био збуњен и стидео се од радости. Њима није могао да одбије зајам и не одложи исплату дуга. Али, такве хвале Адаму учесташе, и све су биле исте, као да су се луди договорили шта ће и како Ђорђу рећи. Најпре је сумњао у њихову искреност. После се сетио: док је Адам био мали, сви су говорили: „Исти Ђорђе.“ Сада говоре да је висок и крупан. А, он, Ђорђе, отац, мали је и ситан... И он поче да мисли о високом И крупном сину.

„Је ли, Симка, што је ово наше дете овако кракато? Види само колике су му цеванице! По стопалу, требало је да већ изиђе из школе.“

„Расте дете. У његовим годинама свој деци расту кости, па су некако ружна. Сви су ти мушкарчићи такви“, рекла је мирно и убедљиво.

„Знам. Али овај наш баш га претерао. Не волим ту џигљасту децу.“

„Е, сад ти још и то смета. Нека је здраво и живо, а за то...“

Неколико пута тако, и разговор би се на томе и завршио. Он у себи даље од Тих речи није ишао, јер Адам има његове уши, чело, прст што јаше палац, па и нос му је сличан — танак и некако шиљаст.

А Никола, који се најмање бавио Адамом, никад се није играо с њим, никад га није помиловао, Ђорђе је то запазио, и мрзео га због тога, Никола је, не без злобе, рекао:

„Расте ти син као трска из воде. Ти си у бојном строју стајао последњи, а овај ће бити челник. Није на тебе растом. Није на вас, Катиће. Бацио се на неку другу сорту.“

„Боље да буде висок.“

„Право збориш. Газдински хлеб једе. Не ваља да је коњаник мали, па да се не види од коњске гриве.“

На кога ли ће, боже, ово дете да буде високо? Мој Алекса је годину дана старији, јесте да је близнак, али је Адам за капу виши“, рекла му је Анђа као забринуто.

Уздрхтао је, а немир се засвагда уселио у њега, јер је Анђа о томе причала по селу, а њене приче су преко Мијата стизале до Ђорђа.

Симка се гласно смејала:

„Па, ако ћемо право, и ред је да Адам личи на мене и моју лозу. Ти, човече, и сам знаш да је моја крв јача од твоје.“ Он се није бранио, али од тада сви високи људи у Прерову, сви високи људи које је знао, били су му Адамови очеви.

Није могао да спава. Устао је из кревета и упалио лампу да је принесе њеном лицу и види јој очи кад буде рекао:

„Није право да ти спаваш, а ја да се мучим. Гледај ме право у очи. Ноћас хоћу да смо начисто. У Београду сам најмање с тридесет жена био. Све су лепше и боље од тебе. Младе, здраве, лепе! И ништа! А? Ништа. Ништа!“

Она хтеде нешто да каже. Ђорђе је удари по лицу. Јаукала је, плакала, раскрвављених уста.

„Ћути! Адам није мој син. Чији је?“

„Мој! Мој!“

„Напоље с њим. Из моје куће напоље!“ оте му се и у кошуљи стрча низа степенице.

Ноћ летња, топла, излазио је месец. Наслоњен уза зид, у дугој белој кошуљи, стајао је Никола, а из своје собе, пробуђен Ђорђевом виком, појавио се Аћим, у кошуљи и гаћама.

„И њега води!“ викнуо је Ђорђе...

Сада лежи на трави којој је септембарско сунце испило зеленило. Чује сваку отровну реч, давно изговорену. Жедан је. Ако је Адам умро, само му је по мучењима остао отац. Ја сам злотвор. Најгрешнији човек који је газио земљу. Нема пакла за мене. Нема божје казне. Зрикавци тестерицама косе ливаду, травку по травку. Не чује их. Не осећа јесење умирање кукуруза и трава, који ситном циком узалудно дозивају сунце.

Устаде и пође брже необраним њивама, по којима и дању и ноћу луњају пресита говеда, вуку жвале, блују жуте кукурузове зубе, газе и ломе свенула кукурузова стабла, а нерасти скачу на клипове и, као да се паре с кукурузом, стежу га предњим ногама; свиње крше жуте тикве и мљацкају само семенке. Не види их и не чује. Не зна да се овце шуњају по виноградима, да гњурају главе у гиџе, балаве и гњече крупне гроздове, па су пијане од презрелог грожђа. И пси једу грожђе и, не лајући, уједају овце, које фркћу на њих. Цело преровско поље је пуно страве и сатирања плодова, шушкања, немира, стењања, као да су чудовишта из прича освојила земљу кад је помор ушао у села. Ђорђе не зна да такве бербе није било откад је Прерова.

Улази у гробље. Оно да му каже да ли је Адам жив. Осети мирис тамјана и воска. И влажне земље напојене костима у распадању. У мраку, на неколико места догоревају свеће. Жбунићи ситног и мирног пламења. Каменови и сенке се мешају, померају, комешају под гроздовима звезда на високом небу. Ђорђе цвокоће. Према небу се назире спљоштена глава дрена. Крај њега се Катићи сахрањују. Спотиче се о каменове, заобилази гомилице влажне земље, где се по ваздуги дан истоварују преровски житељи у неизрендисаним и необојеним сандуцима од тополових

дасака. Тишина није тишина. Чини му се да чује свађу будака и камења, која сваког свитања започиње. И као да чује отегнуту јеку жена. Зна да ће овде остати ако је под дреном гомилица влажне земље. Једва проноси главу и пригушен хропац. Не од жалости. Од страха. Нема куд. Нешто га вуче уз неравну узбрдицу ка дрену. А побегао би. Не може. Мора да се довуче До дрена. Паде па скочи као да је у гроб упао. Јурну. Онда се стварно стровали у ископан гроб. Падање је кратко трајало и трњење од удара остаде у њему. Не може да устане, песнице се зариле у гњецаву смоницу.

— Ко си ти? — неко строго викну над њим.

Још више се уплаши и зби на дну гроба.

— Излази напоље! Нисам се ја за тебе мучио. Излази, лупићу те будаком!

Ђорђе по гласу познаде комшију. Сад од стида не може да се окаже. Заустави дисање, бол у куку нарасте и расу се по десној страни ребара. Не могу, помисли.

— Шта чекаш? Нисам се знојио за тебе. Сам себи јаму копај — и опсова.

Ђорђе искрену главу и виде цигару међу звездама.

— Ја сам, Ђорђе — промуца.

— Откуд ТИ овде?... Да бог сачува — говори цигара љутито, чудећи се.

Дуго ћуте. Он зна, мисли Ђорђе. Срце је кртица што хоће да се уриje у земљу. Не сме да пита. Мучи се, прибира снагу, па рече:

— Је ли ми Адам жив? — мукло одјекну у рупи.

— Још је жив. Али му није добро. А мени пре три дана дете, а вечерас жена.

— Теби? — Још лежи на дну ископанога гроба. — Теби? — понови да сакрије радост и изненађење.

— Није само мени. Свима. Поп је промукао од читања малог опела јер за велико нема времена. Мртви не могу да дођу на ред да последњи пут уђу у цркву. Ми, још живи, не можемо да стигнемо раке да ископамо и четири даске за сандук да им склепамо. Звоно се излизало па треска као да је плехано... Црквењаку се неколико пута конопац кидао. Док и

њега редња не обори. Ако ти неко умре, мораш сам смрт да му огласиш...

— Дај ми руку! — Ђорђе више не може да слуша. Сав је обамро у малаксалости и нема снаге да изиђе из гроба, другом намењеног.

Комшија га ухвати за мишице и извуче на гомилицу земље.

— Такво је време дошло, Ђорђе. А тебе пустише. И време је. Доста си се намучио. Боље да ниси излазио.

— Зашто? — Седе један поред другог. Ђорђе му загледа у цигару запаљену на усни.

— Па, помрећемо сви. Можда би тамо у апси и преживео ово. — Човек се заплака и баци цигару у гроб.

Ђорђе брзо иде. Гласови се не чују, а смрт послује по кућама и пуни село немиром, тумарањем и Тихом лупњавом. Ноћ и село личе на вир пун ракова. Немир струји око чкиљавих лампи, честе су у кућама поред којих пролази, и лампе су смрт. Само понека закука, више као од немоћи него од жалости. Од тих лампи букнуће ноћ и село и изгореће све, и ваздух заудара на изгорело месо, и ваздух је пун пепела од косе, понегде неко псето зарежи под вајатом, па му после упразно шкљоцну вилице; он једва дише, кроз лесу јасенова види, два прозора светле, он и она, он, она, он, корак је краћи, Ђорђе иде споро као да и не иде. Застаје код вратница, одмара се, у очима му два мутно осветљена прозора, а у глави тутњи кашаљ, мукао, сув. Боже, зар ниси могао мене да мимоиђеш? Све, значи. Ја све да платим. Пас по калдрми вуче трупац. Опет кашаљ. То је она. Ђорђе јекну кроз нос и полако пође у кућу. Тако мора да буде. Нема куд, мора. Као да му није жао. Немоћан пред тим вишим, јачим, покорава се лампи, ноћи, Богу.

Застаје у ходнику између двоја врата. Лево кашље Симка. Ипак, он би ушао најпре код ње да виђење с Адамом бар за неколико минута одложи, да још не види оно што слути да ће видети, али чује Толу:

— Није много врућe. Није, сине.

И он, без љутње, без чуђења што је Тола Ту, И не вређајући се што он Адаму каже „сине“, отвара врата, нем прилази кревету, руком гура Милунку, која држи лампу док Тола дечаку без свести голе груди облаже топлим ракијским облозима. Ђорђе се наднесе над плавкасто лице дечака са склопљеним очима и отвореним устима, тесним густом и ситном дахтању.

Запрепашћена, Милунка га збуњено гледа, па се заплака:

— Дошао ти отац...

Тола без речи, као да се ништа није догодило, нежно подвлачи дечаку пешкир под леђа. Ђорђе само види плаво лице, не верује очима, не може да пита јер се боји да ће се нешто догодити чим реч изговори.

— Боље му је него прошле ноћи — рече Тола, покри Адама и уздрхтале руке брзо склони у сенку.

Ђорђе седе на кревет и узе Адамову руку. Влажна и топла, сувише му је мала за његову нежност. Никад, никад више, шапуће дамарима, клонуло, без трунчице снаге.

— Сад му је боље. Јуче су му усне биле као чивит плав е — рече Тола да се не био чуо Милункин плач.

— Симка, Симка... Нећеш да је видиш? Нећеш. А стално те спомиње. — Милунка гласније заплака.

Ђорђе зури у Адама: чивит је смрт. Она је ту: Хоће боље даје види, да се увери у њу.

— Идите напоље — каже и од Милунке узима лампу.

— Треба опет да му променимо облоге — плашљиво шапће Тола.

— Ја ћу. Идите. — Рука му дрхти, сенке лепљиво гамижу по зиду, дрхте и оне, а дим се завезује и пузи по таваници, сада је сам, приноси лампу Адамовом лицу, и онда је тако с лампом загледао, зврји цилиндер на лампи, модре су му усне, и образи, мрки, сенке су исте. Ђорђе зажмури да не гледа те сенке, исте као некада када је...

...Чим би Симка заспала, он је устајао, палио лампу и загледао га. Како само наопако спава! Никад му глава није на јастуку. Увек у кревету попреко лежи. Сећао се, покојна мати

увек се хвалила женама: „Мој Ђорђе спава мирно, као јагње. Не окрене се ноћу. Онако како га увече оставим, тако га ујутру затекнем.“ И Вукашин је мирно спавао. Сви су они мирно спавали, а шта је њему? Од кога је наследио овакву нарав? И Симка мирно спава. Спава, баш је брига, грехове ће његовим парама да откупи. Овај, неко наопако дете. Као даје туђа крв у њему. Гаси лампу. Идуће ноћи, опет с лампом над заспалим дететом, краде доказе својој сумњи.

Ноге, колике су му ,ноге, бога му! И већ је малав. Приближи лампу Адамовој нози. Јесте, маљав је. Како дете са шест година може да буде овако маљаво? Мени ни сада листови нису тако малави. Подиже своју ногавицу и принесе лампу. Опет се надноси над кревет, дим петролеја утиње му се у браду, иза њега, на зиду, згурена сенка. Непо

мична. Споро се креће само патрљак сенке са сенком лампе. Има цеваницу као да је у петнаестој. Па стопало... Стопало је... Мени је мало стопало. И Вукашину је мало стопало. А Вукашин је виши од њега. Ни Аћим није ногат. Шта је ово, какво ово чудо расте? Угаси лампу и седе на кревет. Мрак је као вода текао њиме.

Опет је ноћ и опет је с лампом. Колено му је кргаВо. Ђорђе задиже ногавицу, подиже ногу на ивицу Адамовог кревета, упоређује је приносећи лампу час свом, час Адамовом колену. Нема никакве сличности. Адаму изишао зглоб улево, мени није, иако ми је четрдесет и неколико. Колено му је округло, суво али равно. Туђе су ово кости у Адама. Није то моја кост, угаси лампу. Дим петролеја гадљиво пела ноздрве. Отвара прозор и удише звезде.

И опет је ноћ и опет је с лампом. Адам је спавао с десном руком међу бутинама а леву је одбацио у страну. Ни руке му нису на оца. Много су дуге. Ђорђе испружи руку. На зиду, из гомилице сенке, издвоји се тамна ракља. Дужа него рука. Адаму је већ сада рука дужа од моје. И лоповске, нерадничке прсте има. Моји су кратки, затупасти. Ракља сенке на зиду разви се у пет кратких рачви. Он се замисли: какву ли је руку имао његов деда Лука? Питаће сутра Аћима. А деде Луке Добро се сећа. Средњег раста је био а рука обична, као у

сваког човека његове висине. Само да не заборавим. Главно је да му руке нису на Катиће. Уши и чело јесу моји. Е, зар један човек на земљи има квргаво уво и ниско чело? Не мора то од оца да наследи. Јесте: сва деца имају или квргаве или клемпаве уши. Од лежања се млада хрскавица криви. Касније, с годинама, расте и исправља се. И чело им порасте. Коса се измиче ка темену, чело се продужи. Све је сумњиво. Од дрхтања руке млаз дима се упредао и завезивао. Па и нос. Није моја крв. Да се убијем, није моја крв. Голуждраво дете се мешкољило од ноћне студи. Ђорђе га гледао: смрзни се, умри, да те не гледам више...

Желео сам да умре, ја, загуши га врело и дуго руцање и он испусти лампу. Сенке цикнуше задављене мраком.

Адам танко јаукну. Ђорђе му обгрли ноге и прислони лице уз стомак.

— Нећу више ноћу да те откривам. Никад више, сине. Ти си мој син. Јеси. Адаме, дошао сам ти. Због деде нисам могао раније. Упропастио нам кућу. Нећу више, ти си мој.

Адам јечи и млатара рукама.

Ђорђе скочи и викну:

— Лампу!

Мрак заудара на петролеј. Чује Симкин глас. И Адамов. Уплашен, стоји поред кревета, не зна шта ће, прсте не може да стегне у песницу и њоме да се удара по челу зато што је злотвор, најгрешнији отац на земљи, јер он јесте његов син, види сада, а толико га мучио и уједао сумњама. Смрт је зато дошла да му га узме. Не дам те, лупи о зид, и једва напипа врата.

— Доћи! Доћи! — јечи Симка.

Ђорђе је престрашено гледа. Коракну ка постељи. Постиђен.

— Не зове тебе — заустави га Никола. Седи уз кревет, испод њених ногу. Подбрадак наслонио на орахову даску, на којој је изрезбарено лишће. Брада виси низ даску преко лишћа, као да је закуцана. Откако се разболела, по читаву ноћ он тако седи и гледа у њу. Дању је у подруму, испод њеног кревета. Одатле, некад је ловио шумове њених босих стопала,

чешља у коси, свлачења кошуље и меког падања сукања, и на небу од греда и талпи видео загрљене месеце њених дојки. Живот му је слатко, из саме кичме, отицао у мрак и врење шљива у пуним кацама. Покошену болешћу под багремом, он је на рукама унео у собу, као сноп шаше: толико је била лака за његову снагу. Много радости је било у њему док се с њом у наручју пењао уза степенице нове куће. На лицу му је било неколико резова што личе на осмех, на победу, као да је носи у собу да се с њом љуби Три срасле ноћи, да у четвртој зори кроз прозор побаца њене сукње и ланену кошуљу и истера је голу напоље, и кроз прозор гледа како се хитро облачи, мрзећи га помало. Још у младости је смислио ту жену коју, сит, голу и ситу, тера од себе да би осетила стид. Откако је спустио на кревет, малаксалу и без свести, ноћи проводи уз њен кревет. Болесна и немоћна, без мужа и свекра у кући, она је први пут припала њему: може поред њених ногу да седи докле жели и да је гледа колико хоће; може, кад јој ставља облоге, прстима да купи росу с њеног чела; може да јој прича оно што пре болести никад није смео да јој каже. Сме да се љути и да је кори што се Толи дала. Све може и сме, јер она ретко долази свести.

— Сина зове, не тебе — понови збуњеном Ђорђу, не крије мржњу, ни гласом ни очима, што је дошао да га истера из собе.

— И тебе често помиње — рече Милунка да охрабри Ђорђа.

— А шта прича? — Ђорђе гледа у Толу, наслоњеног на зид, раздрљеног и босог.

— Лаже, никад те није поменула — рече Никола.

— Ти лажеш! — шкргутну Тола и искоси се на Николу.

— Изиђи напоље!

Ђорђе гледа у под.

— Нисам могао раније да дођем — рече.

Симка испуни собу гласним бунцањем. Он не може да јој се приближи. Гледа је уплашено и ћути. Круг сувог цвећа обешеног изнад њеног узглавља расте, шири се. Суво смиље,

мирише на тамјан и восак. Само Адама да отме, Мисли. Узе од Милунке лампу и оде у собу код Адама.

Светло лизну Адама у постељи. Загледа му се у ознојено лице, узнемирено брзим и храпавим дисањем. Није плаво као њено, помисли с надом, нејаком као травка. Седе и спусти лампу на столицу. Несигурна му је рука.

Како сам могао? усправи се. Како?... Да ти купујем одело и обућу мање него што теби треба...

Било је смешно гледати дечачића у капуту с кратким рукавима који су му руке чинили још дужим. Јадно је изгледао у тесним и кратким панталонама, у којима није могао да хода и које би се цепале чим би потрчао.

А ти си се, сироти мој, увек радовао новом оделу. Надао си се да ће ово сад купљено бити таман твојој снази и расту који ти је Бог одредио.

Плакао си и мучио се да угураш ногу у дубоке црне ципеле.

Аја сам... „Како не можеш да обујеш? Мајстор ми је рекао да су за дете од шест година, а ти још ниси напунио шест. Наказо божја.“ Узимао сам ти ногу и ломио је гурајући је у ципелу. „Колика обућа теби треба, а? Бос ћеш и по снегу да идеш. Свет се чуди твојим ножурдама. Обувај, мораш, паре сам дао!“ Ђорђе се клати над постељом а на зиду поред кревета његова сенка је бокал с две ручице. Између њих Адам брзо и сипљиво дише, као да ће да заплаче.

„Не могу, тата. Не могу, богами. Мале су, видиш?“ плакао је.

„Мораш.“

„Молим те, немој ништа да ми купиш... Никад немој, тата.“

Ђорђе завуче руку под чергу, милује му ногу, открива је. И она је модра! Има ли те где, боже?

„Деде, обуци панталоне.“

„И оне су ми мале. Не могу да коракнем.“

„Како не можеш? За две нумере су веће него што треба да буду за твоје године. О, луди, чуда, наказе!“

Хвата се за главу, тежак, расут, јер је Адама видео тада толико високог и ружног да луди прстом показују на њега.

„Па немој да ми купиш, молим те, немој.“

Целу ћу Паланку да ти купим кад оздравиш. Не узимај ми га, боже, изнемогло јаукну.

„Шта да радим с овим чудом у кући?“ подизао је песницу.

„Изјешћеш га злобама.“

Мајка те бранила, а ја...

„Изјешћу твоје дете, твоје, није моје. Чудо је. Како да није! Видиш ли како џикља? Цело се село чуди. Од срамоте не могу да живим.“

„Зато се ти не радујеш сину?“, рекла је тихо и замишљено.

„Никад му се нисам ни радовао. Ја сам се само мучио.“

„Никад?“

„Никад!“ трипут је поновио да би је што јаче увредио.

Није истина, заволео сам те још кад си се родио, јесам, свако сам јутро гледао кад те Симка купа, љутио се што је корито храпаво, бојао се да ти се кожа не озледи. По неколико пута сам пробао воду, досипао топлу, досипао хладну, нисам спавао кад су ти зубићи избијали, довозио сам доктора неколико пута, а кад си ти прво изговорио тата, а не нана, земља ме није држала од радости. Јесте, Адаме.

Надноси се над постељу: треба да плачеш, док целог себе не исплачеш, јер си звер, а не човек и отац био, јер си узимао огледало, стезао га коленима, прибијао главу уз његову, Адам је плакао и дрхтао. Аја сам дуго гледао и упоређивао, и био сигуран да не личиш на мене, да ниси мој...

Напољу заквича псето, па умуче. Па касније опет, од толике смрти у селу.

Сећања налећу једно за другим, он се брани, јер он јесте његов син. Јесте, и ако није. Сав се скупља и обавија око те мисли. Јесте. Грчи се уз кревет, узима му знојаву и млитаву главу, узима врело дахтање. Нећу више да сумњам.

Сине! Чујеш ли ме? Био сам луд кад сам те мучио. То нисам био ја. Није био твој отац, говори гласно.

Онда клекну на под, стакло разбијене лампе крцну под коленима. Немо се моли Богу и заклиње... На столици дими лампа и шара таваницу. Димом обешен о таваницу, њише се велики лист сенке. Ђорђе клечи уз постељу. Камен у старом гробљу. Изврнута шубара у барици петролеја, који се црни као крв у сенци. Мало дале, љескају се парчићи разбијеног цилиндра. У полутами — жутњикав левак светлости. Чују се само лампа и Адамово дисање.

Тола уђе у собу с пешкирима умоченим у ракију. Пешкири капљу као да плачу. Он, отупео, без страха и узбуђења, стоји и ћути. Само се помало стиди због Ђорђа што га види како клечи. Кад је квасио пешкире, пио је ракију и опет му се пије. Не може да изиђе: чуће га Ђорђе. Накашља се. Поново. Ђорђе не чује.

— Треба облози да се промене — рече.

— Промени! — одврати Ђорђе. — Не! — устаде. — Дај мени. Одсад ћу ја то да радим. — Узе мокре пешкире од Толе и поче невешто да их облаже око Адамових груди. Дете се брани рукама и кењка.

— Не умеш — рече Тола. Боји се да га Ђорђе не отера из собе. Нема поверења у њега. Жели он да пази и лечи Адама.

— Толе, немој да ми замериш за оно пре апсе...

Тола ћути над њим, с лампом у руци.

— Па кажи, Толе, да се не љутиш на мене. — Ђорђе покри Адама. Седи на кревету и држи му руку.

— Само да Адам оздрави...

— Хоће ли? — Ђорђе се загледа у њега одоздо, лица изобличена од жалости.

— Хоће. Враћа му се крв. — Тола се спусти на под и леђима се наслони на кревет.

Толине речи га охрабрише. У бунилу дете јечи. Само да издржи док не сване, мисли и верује да му га смрт дању не може отети. Смирује се: прилази му умор. Пријатан му је. Сујеверно гони из свести све што је пријатност и нада. Бог њега никад није волео. И то је грех. Опет му се помоли у себи. Чује се закивање дасака.

— Бог да га прости — промрмља за себе Тола.

— Кога? — трже се Ђорђе.

— Тога што му праве кућу. Сад се више не зна ко је жив, а ко мртав. Све се помешало.

— Ћути!

Свитало је кад је Милунка ушла.

— Зове те Симка, Ђорђе.

Није желео да се одвоји од Адама:

— Морам ли?

— Па ред је. Мало је попустила грозница. Рекла сам јој да си дошао.

— Толе, пођи и ти са мном.

— Шта ћу ти ја? — Тола опружи згрчене ноге.

Ђорђе постоја пред вратима, па их отвори. Са јастука га гледају њена два мутна, закрвављена ока.

— Рекла сам ти да изиђеш, Никола. После опет дођи — прошапута Симка, не скидајући очи са Ђорђа.

Никола подиже браду са кревета, накашља се пролазећи поред Ђорђа и изиђе. За њим и Милунка.

Ђорђе склони поглед са. Симкиног модрикастог лица.

— Бојиш ме се?

Он приђе кревету, упињући сву снагу да гледа модре усне и закрвављене очи. То је смрт, понавља у себи.

— Је ли Адаму боље?

— Тола каже, боље му је.

— А ја? Шта мислиш... Биће ти лакше кад ме не буде. Клатиш се. Седи. Немој на кревет.

Посађен, не може да приђе столици.

— Било је онако... зато што сам те ја наговарао. Кад сам био пијан. Оне ноћи. Па сам после уобразио. Ја сам крив — замуче, јер она склопи очи. Сад јој цело лице има исту, модрикасту боју.

— Причај — шапну она.

— Само зато што сам ја уобразио оне ноћи кад сам те пробудио и питао да ли си чула. И после због тога. А сада знам колико сам грешан... Нисам одувек био рђав према теби. Памтиш ли, никад се с пута нисам вратио а да ти нешто нисам

донео. Ти си у кући била газдарица. Све. си имала. Имаш шалове које још ниси понела.

— Имам само Адама. Пре њега сам била слушкиња. — Погледа га и склопи очи.

Опет је врећам. Ђорђе застаде

— Причај.

— Могла си цело имање да потрошиш, све си могла да потрошиш. Волео сам те, поштовао, никад ни с једном женом нисам био откако сам ону кесу дуката просуо на кревет поред тебе. Памтиш ли ту ноћ? Кажи, памтиш ли?

— Памтим.

— Оно у Београду је лаж. Измислили су је моји непријатељи.

— Ти си мушко. Све можеш, имаш право. — Дрхте јој усне.

— Нисам живео ни с једном... Нисам... Побегао сам у Београд зато што сам се плашио Аћима због оне несреће код општине. Оздравићеш сигурно. Адам ће да нам порасте. Биће леп на тебе. Кад га будемо женили, ти ћеш девојку да му бираш.

Она одмахује главом.

— Још ти мене не знаш — душник му се завеза у чвор. Неко га тупим коље. Зна да ће она умрети. Пред смрт се истина говори. Он ће још више волети Адама. И њу. Биће Ти лакше пред Богом. Опростиће ти грехе. Иди поштена, приближава се кревету.

— Знам — промуца.

Узе јој руку. Крив сам, казују његове ситне очи.

— Што ме тако гледаш? Не бој се. Ово неће дуго. дај ми само сузу воде. Да оквасим језик, умрећу.

Дохвати са стола шољу млека и пружи јој.

— Нећу млеко. Отров је млеко. Воде, само кап воде.

— Не смеш воду.

— Мрзиш ме. По гласу... Одувек си ме мрзео.

Ђорђе јој грчевито стеже руку. Нисам, шта ћу без тебе?

— Рука ти је дрвена. Знам зашто. Дај ми воде.

Не може да је одбије. Она надушак испи чашу. Свануло је. Изнад њеног кревета по зидовима висе венчићи сувог смиља, жутог као восак.

— Волим Адама више од живота. Више... не умем да ти кажем. И тебе.

— Иди код њега — она склопи очи и јекну.

Он се довуче до врата, стаде, окрену се, и из њега провали:

— Кажи ми сад, пред Бога ћеш, цркву ћу да ти подигнем, чији је?

Она га погледа издалека, закрвављено.

— Твој — рече тихо.

— Закуни ми се.

— У шта?... У Бога или у њега?

Занесе се к њој, па се трже:

— Не куни се! — окреће се и отвара врата.

— Твој је. Кунем се! — шапну она последњом снагом.

Не погледавши је, брзо изађе, погурен.

Уђе Никола и затвори прозор да Симка не чује кукњаву из села.

...Аћим седи поред врата, глава му таваници окренута, а поглед занесен и сав утиснут у рупу на каменом зиду кроз који излази и улази ноћ, на којој се појављује и нестаје багремово лишће. Никад небо. Он верује да су багремове због тога и посадили поред апсане. Оне прве буднс дочекане зоре, багремово лишће је било зелено. Сада као да је потопљено у зејтин. То је добро: мање се жедни и ваздух више не заудара на зној и људски измет. Ваздух је ојесенио. По зглобовима осећа, и у крви, јер дланове од поноћи држи укљештене између колена. Шушти лишће. У ове дане ветар у лишћу ноћива и њим мирише. Из лишћа севну чавка, она је шушкала, закључи, а чавка слете на прозорче, у његове очи. Још две и био би мрак. Чавка се стреса, биште се кљуном по трбуху, зева, тихо писне па ућути. Аћим не приклања главу. Чека сунце. Ништа не мисли. Зна како оно њима долази. Најпре по модрикастим рубовима камена миле бубице сенки, па су бубице бели лептирићи што стално дрхтуре. Онда се упали

камен и очи му се угасе. Само закратко. Муве излећу из углова, зазује гласно, па се уплету у паучину што виси са таванице, отежала од прашине; муве се батргају, зуцкају, малаксавају, и опет зуцкају док се не уморе. Јесен, помисли Аћим.

Андра погледа у Аћима: виле сунца, провучене кроз багремову крошњу и прозорче, наболе Аћимову главу. Цело тело му је у сенци, само му бела брада и рашчупана коса тихо горе, и црне се очи као два стара, црвоточна лешника. Андри је лепа та глава, обвијена нередом мучења и старости, и снагом што светлуца у разбарушеној коси. Овде му се седина избистрила, опрала у несаницама, очврсла у упорности да смрћу заслужи славу и признање. И на молитву му личи ово Аћимово предавање сунцу. Откако је синоћ истерао Раку апсанџију и сео, није се више помакао. Андри се одједном натуштише обрве: не може да учини што је намислио. Од Аћима не сме. Устаде и заклони му светлост. Аћимову главу прели сенка боје младе брестове коре.

— Зар ти не желиш да видиш унука на самрти? Умреће ти и снаја.

Аћиму као да је сунце спалило очи. Остале су две модрикасте јамице.

— Ђорђе није издајник — дода на Аћимово ћутање.

— да није преровска баба изгубила свињу, не би по киши луњала по врбаку. Тако га је нашла. Сат доцније, он би скапао на киши.

— Ко?

— Могли су пси или неке зверке да га поједу. Па мог оца Луку — повиси глас. — И Турчин је случајно убио Василија Јовчића, првог мужа моје матере. Случајно сам се тако и ја родио. Могао сам да се не родим. Требало је да сви ми с Луком угинемо на киши, у врбаку. Због тога су га мати и отац оставили. И сада ми, Катићи, случајно живимо. Морао сам раније то да знам. Бог ме је Ђорђем опоменуо. И Вукашином. И тек ноћас да то увидим — задрхта му глас, завуче руку у браду и преломи је на лице.

И он је готов, мисли Андра, а једна нада и радост због ње израњају на усне, дуге и танке, и затежу их у осмех. Овако клонулог само га је једанпут видео иако се двадесет година познају. Онда кад га је молио да иде у Београд и види да ли је лепа Вукашинова заручница. Ноћас му је ишчилела она бесмислена, инаџијска храброст којом је мучио луде, сина и себе. И мене. Јер он је дошао у Србију не да би умро у апсу или на вешалима, невино, осумњичен да је учествовао у припремању завере против династије Обреновића, он је напустио Карловце и Невенку, најлепшу жену у Срему, растужи се, да у ослобођеном народу знање и науку сеје. Ако је требало и храброст да покаже, показао је. Издржао је више од свих, колико и Аћим Катић. Апс је био пун. Сада су само још њих двојица остала. Време је да и они изиђу. Он ће сваком погледати у очи: преварен сам. Људи се морају постидети. Отићи ће у разред да одржи последњи час. Деци ће испричати цео свој живот. Да га запамте. Рећи ће им: „Ваши очеви и дедови нису Србији освојили слободу. Ви наставите да ратујете за њу. Учећи вас томе, ја сам остарио. Време мије да одем.“ Види децу како плачу. Сунђер је наквашен и креда неначета. Андри се овлажише очи. Зар је и он, као Аћим, овде у апсу открио да је у заблуди двадесет година лудовао?

— Ја сам, Аћиме, пре тебе много шта морао да знам — рече растужено. Срете Аћимов поглед: он му ништа не казује. — Србија није оно што људи преко Саве и Дрине мисле о њој. Све је ово јаничарска крв.

— Не балави!

Андра занеме. Седе на чергицу. Зар овај још увек исто мисли?

— Ђорђе није издајник — рече изазовно.

— И ти се спремаш да ми кажеш због?

— То је моја ствар. Ја не чекам као ти да ме сељаци одавде изнесу на рукама и посаде на престо. Зато си ти храбар. Ти си и из преровске буне извукао корист. И онда си последњи изишао из апса, да би после два месеца био изабран за потпредседника Скупштине. Сад си нешто више наумио.

— Кукавицо учитељска! Иди одмах, да ми ваздух више не поганиш!.

Шкрипну храстовина и појави се Ракина издужена глава:

— Матори сте људи, не свађајте се. Биће вам после досадно. Лакше је човеку кад лепо разговара.

...Грчеви јој брзо промилеше лицем и уронише у мир још једрих а модрикастих образа. Као изубијаних. Двапут се загрцну. А зуби осташе да се беле. Под прозором запева петао, весело, из све снаге.

Никола трже браду с кревета и погледа по соби пуној шареног јесењег јутра. Сам је. Седе на кревет и нагну лице ка њој. Не чује да дише. Не верује. Малопре је плакала, а он је рекао: „Кад умру, сви су људи млади. Бићу ја млад, и Ти, стићи ћу те.“ Као да се радовао и томе, и што плаче, рекао је још, не да би је тешио: „Жена никад не умире.“ Одавно верује у то. И пред смрт се не плаче. Зар је једном видео човека кад умире? Ухо јој примиче уз лице и не чује је. Још једном погледа да ли су у соби само њих двоје, па јој завуче руку у недра да ослушне срце. Недра су влажна и топла. Њим суну дрхтавица, слатка и језива. Никад таква. Трже руку од врелине, од сласти, од греха, од... Први пут после толико година, први пут у женским недрима; сва друга нису постојала, недра су само њена, топла и влажна, а њему је зима, брада му подрхтава, тупо и гњецаво сударају се вилице, први пут он хвата дна бледа месеца што никад нису престала да се грле, и јурну руком у дојке, да згрне у себе сву топлоту и нежност коже коју никад сунце није видело, па да гази земљу топао и млад, не, он то само хоће срце да јој провери. Што се оне не бране? Што му се тако без противљења дају, што се не боре? Он воли њу која се брани и бори, не, није истина да је мртва, није отишла, није. Отворена уста као да му се смеју. Чикају га тишином. Свете му се. Модрикасте усне. Отишла? Шаком поклапа леву дојку и благо је притиска да чује...

Соба је шарена од сунца, венчићи сувог смиља упалили се и диме, под прозором занесено запева петао.

Прсти су му хладни; дојка је топла, мека је, само му средину длана голица чворић, као да хоће да се укуца у длан, и он улази у њега, путује жилама, расте, испуњава га свега, гура срце под грло, више ништа не чује од лупњаве, а зна да је под дланом тишина. Напреже се да чује. Не може од својих дамара, од шума и неке ларме у ушима, јер ово је његов последњи злочин, јесте злочинац већи од свих што су газили земљу, а не сме, не може и неће да пусти њу после осамдесет година први пут, последњи пут, једини пут, па је то једно и једино цео живот, и једна једина дојка, која је сада хладна. Као да је и њу његова рука заклала... И очи га боле од модрог лица, боли га што је побегло оно што хоће да чује, глас, најлепши, и смех као мало манастирско звоно. Рука смалаксава.

Време ти је, Никола, каже.

Грло му се пуни брзим, сувим пуцкетањем.

Пусти је нека се одмара, каже.

Како није знао да се пред одлазак плаче?

Он не плаче. Устаје, вуче руку за собом. Пред собом гура браду. Отвара прозор и протура је напоље.

Ђорђе гледа за дечаком који једва носи белу тополову даску. Он му је дао за мртвачки сандук некоме његовом.

— Ђорђе! Отишла је — каже прибрано.

Гледају се неколико тренутака. Ђорђе скида шубару.

Петао подиже крила, страсно кукурикну и пободе крила у земљу.

Никола пође у подрум. Није погледао кревет.

...Над Аћимом стоји Рака апсанџија:

— Сам си, чича-Аћиме — рече сажаљиво.

— Сâм сам. Па шта? — Намешта гуњ и поправља браду.

— Ништа. Сам си. А била је пуна као кошница. — Очима обухвата целу ћелију. — Не вала да је човек сам. Само на зло мисли.

— То си хтео да ми кажеш? — Аћим устаје.

— Хтео сам да ти кажем да не могу никад да прежалим што се онај учитељски лопов тако јевтино извукао. Он је то

погано семе и посејао по чаршији и нашем народу. Где би ми, Срби, где би ти, сељак, био против краља?

— Како ти, апсанџијо, смеш да кажеш за Андру, професора, да је лопов? Ниси достојан ни његову сенку да згазиш.

— Е, могао сам ја њега у оним првим данима да смакнем — уздахну Рака. — Појела га помрчина. У књиге заведу да је напрасно умро, и у здравље! Сигурно би деца за њим заплакала. Мачке су му, кажу, поцркале од глади.

Аћим погледом пресече Ракин смех.

— Причам јер те поштујем и жао ми те. Излудећеш овде сам. Нисам на живом човеку никад видео тако белу браду.

— Је ли ти капетан рекао да ми то кажеш?

— Није, деце ми. Не бих ти се клео да није истина, јер сада. умире све одреда. А он је државни службеник. Сутра може да му дође наређење за премештај. Мени вала овде да проживим век. Братски и у слози. На мене не можеш да се пожалиш. Ја сам теби и газда-Ђорђу толико добра учинио. Увек сам вас издвајао од осталих. Добро треба добрим да се врати, чича-Аћиме.

— Сад можеш да идеш — Аћим му руком показа одшкринута врата.

Кад остаде сам, Аћим као да тера некоме инат, узе да једе бајат хлеб и сув, посивео сир. Па се згади: у празној и великој ћелији чује се само његово мљацкање. Споро и не отварајући уста мрви храну и, од нелагодног страха што само себе чује, несажвакану је гута. Стегну вилице, као да се буди негде где није заспао. Сам. У празној ћелији. Ћелија је у њему сада, углављена између ребара, налегла на стомак и притиснута брадом. У средини те густе празнине гуше се откуцаји нечег малог, невидљивог. Сам. Подиже се и затреска песницама о врата.

— Донеси ми воде! — рече кад Рака отвори врата.

— Хоћеш ли ракије?

— Воде сам ти рекао!

Апсанџија не затвара врата, он остаје у њима, од њега одлази пуст ходник, само неколико брезових метли и две велике зелене тестије, а тамо у дну — комад дана. Меког, јесенског дана, и неког разговора жена. Не мислећи, он учини неколико корачаја, па стаде: Рака носи тестију воде и смешка се. Аћим се постиде.

— Не брини, ускоро ћеш — важно и убеђено рече Рака пружајући му тестију.

Не пије му се вода, али он мора дуго да је сипа у себе.

Хода, пуши и сам себи говори. Нећу одавде. Све што почиње од апсанских зидова осећа као своју смрт, ужасно срамотну смрт, гору него да су га убили затекавши га у крађи. Сам. Окреће се, звера. Прозорче је исцурило око. Зидови су самртнички замишљени. Долази му да замоли да га преместе у другу ћелију. Можда би му лакше било. Неће они дочекати да их он за било шта моли. Жели ту да умре. То је једино што му је још остало. У мраку дуго слуша своје дисање и једну једину мисао. Био је јачи од других. десна рука у бради а лева међу коленима. Мрак и дисање згрчени у углу празне ћелије.

— Не мораш да устајеш — сутрадан ујутру, улазећи, рече озбиљно капетан.

— И нећу.

Капетан му баци новине на колена:

— Прочитај па кажи шта мислиш.

— Не читам ђубре. Не могу да гледам ни твој мундир.

Капетан се смешка, наслоњен на врата.

Аћим жмури и седи наслоњен на зид. Ако сам помилован? бије по њему нешто што само личи на стид.

Капетан без речи изиђе.

У тишини звиждуће апсанџија, пева петао и ковач удара у наковањ. На коленима му се беле новине. Аћим дуго жмури, хартија шушка од његовог дрхтања, осећа њену тежину. Онда се некако прибра, устаде, прислони уво уз врата, апсанџија звиждуће, ковач туче у наковањ, узе новине и принесе их снопу светлости из прозорчета под таваницом.

Саопштење пресуде радикалским првацима за покушај атентата на крала Милана Обреновића и ковање завере ради

збацивања с престола династије Обреновић. Чита и пушта новине низ ногу, дуго замишљено ћути, прочита по неколико редова и опет зури у празно. Имао је право. Не боли га. Па не верује. Новине лажу. Лажне новине њему су подметнули да би и он... Опет чита. Јесте. Имао сам право. Ако, боли га. Пашић је издао своје другове и понизно моли крала за опроштај. Заклиње му се на верност и поданичку службу. Вођа странке — издајник! Па То сам знао! Као да му је и мило што је знао. Гледа по празној ћелији. Баци новине и пљуну на њих. Зашто су његови Преровци гинули? Зашто су Тимочани гинули? Зашто је умро Адам Богосављевић? Зашто се он борио? Зашто? Двадесет и пет година, тридесет година, зашто све? Клону насред ћелије. То је сада само једна необично светла брада и исто тако бела коса у нереду.

Беле се и новине на поцрнелом цигланом поду.

— Сад кад си прочитао новине, можеш да идеш кући. Умрла ти је снаја.

Аћим трже главу и погледа у капетана.

— Ред је да јој запалиш свећу. Можеш да идеш. У здравље, Аћиме Катићу! — за капетаном остадоше отворена врата.

Ковач брзо и снажно треска по наковњу. Ужарену мотику умаче у воду и опет удара чекићем. Гвожђе танко јауче.

У мрак, мрачнија сенка Аћимова изиђе. Рака апсанџија му без речи отвори капију и он први пут пође пешице у Прерово, да га не виде луди и више никад ова чаршија. Сузе теку у браду. Сада је и она црна.

Ни псето му се не оказа кад уђе у двориште. И овде је пусто. Најежи се и покуша да убрза корак до своје собе. Отварајући врата, учини му се да вриште шарке. Кресну шибицу. Проклета Василијева јазбина! — дуну у пламичак. Тама све покупи. Он обеси руке и главу на дрвене решетке прозора. Тресе се. Сам је на свету. Угледа светло у новој кући Па она је умрла!... Али зашто у ово доба светли лампа? Адам! Излази.

На кревету поред Адама, који спава, седи Ђорђе, главу наслонио на даску кревета и дрема. Аћим прође. У сенци се види дечаково лице, омршавело и измучено. Дуго стоји, па прислони лице уз Адамов врат. Чује како мало срце куца. Удише мирис младе коже и плаче. Нису хтели да ме убију. Нико ме се више не плаши. Али ти ћеш да порастеш. Још једино тебе имам, иако ниси мој. Ниси моја крв, али презиме имаш моје. То је мало. То је много. Научићу те да их мрзиш.

Пробуди Ђорђа. Овај не стиже ни да се расани а чу оштар очев глас:

— Ти си уморан, иди и спавај. Одсад ћу ја да га чувам. Код мене ће да спава.

Ђорђе послушно, уплашено изиђе из собе. Никад пре није видео Аћима да грли његовог сина.

Морам идуће ноћи да прегазим Мораву, јер одозго ништа ни да шушне. Отишла је. Мир и мрак. Ја сам ти сада река што је пресушила. Сувих, рундавих обала, а на дну се црне облуци. Ала си ти, боже, бездушник. Требало би те сто и једну годину затворити у Гургусовачку тамницу. Нити сам ти сина на крст разапео, нити сам ти манастире рушио, нити сам стоци изворе мутио. Може бити само да ми на бради завидиш. Човек није ни мрав ни птица. Човек хоће бар онолико колико си бубама дао: да се множи толико да никад не може да угине. А Србијица је ливада коју река плави кад год зацвета. Ми се више семењем не множимо. Из корења неког ничемо. А земљу силе нису још тако дубоко заорале, ни нас сасвим ишчупале. Да бисмо живели, ми се жилама калемимо. Ја не стигох ни то. Суђаје пресудише да не оставим ни име, ни унуке да ме жале.

Теби, Адаме, остављам ову поуку јер си ти, колико било, и крв матере своје покојне. Истину да зборим, није То ради поуке и твојега владања. Живео сам колико је потребно да памећу стекнем: ниједна поука не важи за оне који долазе после нас. Причам да не бих баш сасвим умро. Хоћу да чикам луде. Гроба нема, а још збори. Не могу да се науживам милине кад чујем како људи, и кад теби буду моје године, слушају шта зборим. Нема ни гроба, а тако леп глас има. Руку

ми мојих што их посветих недрима њеним мртвим, глас ми је гороломнички. Такав ми је живот био да сам једино ћутањем и ножем могао луде да кажњавам. Ја и причам да ми и глас не би појели мрави и жутоглави црвићи. А тебе, Адаме, именујем наследником. Све због мајке ти.

Била је за све. Гледна као ретко која у Србијици. У младој шуми све су букве лепе, али увек има једна на коју птице слећу. Није била смерна ни богобојажљива као оне на иконама манастирским, нити је личила на оне што се за цареве удају. Била је хајдук. Умела је да подвикне као четовођа и мазно да се улукави као калуђер побегунац. Знала је криво да измери, смела да закине надницу. Хтела је својски да помогне кад си у муци.

Аја црну воду пијем откад памтим себе. После неке буне, Турци ми ухватише оца и натакоше га на багремов колац. Одсекли млад багрем, није био дебљи од руке, кору му ољуштили и лепо га зашиљили. Цео багремар морали су да посеку, јер је таквих, као што је мој отац, било доста. Била би несрећа ако у твоје време не би било луди које би на багремово коле набијали. Не секу ли ради тога шуме око наших река, и оне ће пресушити. И искитише тако Турци бело коле љутим и главатим мужевима. Залише они коље, и чудо је божје како не олиста. Имало је и времена да се прими. Недељу дана га пазише крџалије. Ја верујем да се није примило зато што су га кучићи ноћу дрмусали. Само их је моја мати растеривала. По ваздуги дан седела је она под старим дудом, једва је имао неколико живих грана, и гледала мужа, лицем њој окренутог. А он кроз раскрвављене зубе протнуо језик и руга јој се. Није ни јела ни воду пила. Нико је није видео ни да спава. Сажалише се жене, па су јој свако вече дотурале по парче хлеба и каленицу воде. Ноћу је свог човека бранила од кучића. Изгризоше јој руке, давила их је њима, па је сва била нагрђена крвљу. Кучићи су јој и хлеб јели и воду локали. Кад крџалије побацаше коле с људима негде да нико није знао где, она је два дана луњала за гробом, па, како га није нашла, вратила се и села крај рупе што остаде од очевог коца. Зурила је у рупу без речи и суза. Дођем до ње, зовем је и

молим да ми хлеба умеси, никога у кући нисмо имали, а она ме не чује. Мислио сам да неће из ината, па сам је грудвама гађао и тукао је по глави. Ништа није помогло. Мене узе поп да му прасиће чувам. Научи ме и да пишем. Баш је добро што је то учинио. Кад дорастох да се на коња попнем, он ми исприча да ми је мати од жалости за оцем полудела и изгубила се негде. Нико ми није рекао где јој је гроб, а ја се нисам ни распитивао.

Док сам млађи био, често сам их сањао, а два пута исто, што, ето, нисам заборавио ни сад, пред полазак. Отац у великој шубари, плази језик и сав је искићен јатаганима. Није отац, већ багрем, расцветао се, а само неколико листића на њему. Багрем има шубару, изубадан је јатаганима, а хода. И две раскрвављене руке, без тела и главе, беру са њега беле гроздове. Знао сам да је багрем отац, а руке што су кучићи изуједали мати ми је.

У то време није се спавало од прича да је Србијица пуна злата. О свима који се огаздише шапутало се да су оруђи и копајући нашли ћупове злата. По веровањима и предањима, није било моравске макве, веће баре и газа на рекама где се Турци нису били подавили с бисагама пуним дуката. Богомољке и гатаре предсказивале су злато по свим српским брдима и планинама. Стари људи виђали су ноћу како светли под жбуновима и дебелим дрвећем. Неки су казивали да у глуво доба по утринама из земље излећу златне пчеле. Грешне жене које би нагазиле на златне жишке остајале би без порода. Људима би се сушиле руке и одузимале ноге. Деца би се окаменила и из њихових уста врућа вода би текла. Једна богомољка заноћи у мом селу и, кад угледа месец, паде на колена и поче да запомаже: „Браћо и сестре по вери! Видите ли, месец је златан! Небо је пуно дуката! Берите божје воће и цркве дижите!“ Настаде отварање црквица. Све свеце из календара обележише гомилицама камења. Где год би се нашао неки камен у пољу или шуми, веровало се да је ту некада манастир био који су Турци порушили, кад Лазара посекоше на Косову.

Србијицу је нашу тада тресло златно лудило. Ћакну и мене, и ја ти се, Адаме, дадох у трагање за златом. Двадесет година сам рударио по нашим планинама и шумама. Узгред сам стизао да учествујем у смењивању кнежева, ни бољих ни горих од оних пре и после њих. Газде се развичу да не вала, а ми слегнемо раменима: Дај и овога да пробамо. Од Мораве до Дунава нема брда које ја нисам чепркнуо. Где год чујем да се ноћу виде златне жишке, или ми кажу где су се Турци подавили, ја удри у копање. Богами, није злобан наш сељачки свет. Чим чују да сам стигао у село, а ја сам био чувен у свим нахијама, нагрну и причају где има блага. Биће овде, биће онде, ноћу ми сан растерује жута тмина, па се крадом изгубим дале. У те дане и сањах расцветани багрем што хода и оне две руке што кучићи изуједаше. Зато сам и таманио лајаву поганију што насрће и на мртвог и на живог човека.

Тако сам ти ја био први рудар Србијице, али благо не нађох. Манух се луда посла и потражих друго занимање. Младост мину. Остадох сиромах. Од бруке се више никад у село не вратих. Моја рачуница овако је казивала: ломио сам се по бунама — војвода не постах, рударих за благом богат нисам. И наставих ти ја, Адаме, да газим по овој нашој кањогажи између три реке.

Ко не стече у буни и шпекулацији а нешто му се хоће, иде у чиновнике. дај, велим, да пробам и То. За чиновника ти велика памет никад и није била потребна. Слушаш само што ти претпостављени каже и понекад му деци купиш фишек шећера. Био сам пандур, шпијун, порез наплаћивао, стајао пред Гарашаниновим вратима, До кнежевог коњушара догурао, али даље ни макац. А тада наступише и рђаве године за чиновнике. Народ кука на њих и странке дођоше. Народ јурну у странке. Сељаци нањушили мрс, јер од свих каса, државна је најдубља. дођеш ли на власт, дижи! Биће нешто и за сељачки свет. Брже од кнежева, поче власт да се мења. Људи ни овамо, ни онамо. А негде се мора. Сад си горе, па си доле, данас јеси, а сутра те нико не пита. Чиновништво наше ти Србијице окрену нову лозинку: Дај шта даш!

Иако су ме године прегазиле, ја ти кренух у Миланове ратове, јер се у војсци и без мотике једе хлеб. Тада ми заденуше две медаље. Рекоше, за јунаштво. А ја сада мислим да ли је то стварно за јунаштво и све више толкујем да није. Кад неко има много крви, онда му пијавице стављају да одмале. Нашој жгољавој Србији пијавице нису требале. Књаз рече да треба, а ми јуриш на низаме и Черкезе, па после и на Бугаре. Кад Тимочани дигоше буну, ја пожурих њима да књазу на подвољак пијавицу турим. Беше кратко, али жестоко. У Тој буни нисам желео да постанем војвода.

Распричао сам се, а жалост ме салеће. И жури ми се, скоро ће ноћ. Време ми је да прегазим Мораву. Чуј ме, наследниче! Кајем се што ти ово причам јер ћеш помислити да сам грдан лажов и црни развратник.

Хоћу, не из зле намере, и тебе да поставим на своје место. Причао сам ти да могу ребра фалично да се ужлебе и срце с леве да се обеси на десну страну. С тобом је нешто много горе. Е, много је нас на овој земљици који нисмо на свом месту и с разним другим како не ваља.

Ти ћеш бити велики газда. Поред Мораве неће ти бити равног. Можеш бити и посланик, јер ће Аћим поверење сељачко да ти остави. Сви ће те слушати и покоравати се. И ти с њима мислићеш да си најпаметнији. Бићеш сила и све ћеш моћи. Ако пропаднеш, останеш голаћ, нико и ништа, а то се, по неком природном инату, и великим газдама дешава, онда, Адаме, никад не опрости живомученику Николи што се мртав руга твоме јаду. Али, све се уздам да нећеш, па ти зато и причам ово.

Као што рекох, ти ћеш бити богат, уз то ћеш се и богатом девојком оженити, јер се дукати, као оне црвене бубице у пролеће, хватају један за други. Твоја деца ће бити Катићи, унуци надалеко чувеног радикалског вође Аћима и сина му трговца Ђорђа. Тако ће да их запишу у црквене књиге. Е, То је грешка! Ситан мањак: презиме. Само презиме. Али све је оно, Адаме.

Ја, који сам се за живота најмање бавио тражењем правде између Морава, хоћу само да исправим грешку у твом

презимену. Истине ради, и да свако буде на свом месту. И зато што у твом богатству стоји забоден и мој нож. Одмах ћу да ти кажем. Твоје презиме, наследниче Адаме, јесте Дачић. Јесте, руку ми мојих, баш Дачић! Све знам. Дачићи ће бити твоји надничари и слуге. А разлика је између вас само у презимену. Истину зборим. Тола ће да умре у твојим оборима, крај неког корита, растерујући свињама што се гоје вране и врапце. Као што видиш, Тола је твој отац, а његови синови су твоја браћа по оду. Псуј и мрзи ме колико ти је на срцу тешко, али тако је, Адаме. А ти сâм мисли што човек мора о овоме да мисли.

Морам да пођем. Али нешто никако да разберем: неко целог живота тражи благо, као на прилику ја, па га не нађе; а некога, као на прилику тебе, Адаме, донесе ветар у златне рачве, семце зарије жилице у њих, па се златом храни. Зашто ли је тако?

А ти, наследниче, не заборављај да ти је Тола отац. Незгодно је да човек проживи век а да му је оно унутарње фалично ужлебљено. Може бити да је то највеће зло. Мислим да јесте.

Ђорђе нема рашта на мене да се љути. Он је одувек имао оно што ја никад нисам имао. Чим се вратио с гробља, где заувек остави Симку, он постаде оно што јесте: човек који од невоља и несрећа сељачких живи и расте. До подне продаје даске за мртвачке сандуке, а од подне јури дужнике, интерес уписује у главницу, купује необран кукуруз и мршаве свиње што дању и ноћу лутају по пољу. Помор ће му надокнадити изгубљено у апси. Ова јесен највише ће њему родити. А све за твоје добро, Адаме.

По мом предсказању, Аћим неће дуго, и нек не брине, нашу тајну нећу одати. То што је између мене и њега остало, нико неће сазнати. Много је страшно и крваво било.

Изићи ћу из подрума, ући ћу у јабучар да мало постојим као да бирам правац. Сви су путеви моји и сви су исти. И сваким могу да пођем. Падаће презреле јабуке. Убраћу неколико за вечеру. Ићи ћу јарком, иако је тама, да ме не препознају сељаци у опустелим сокацима, којима последњих дана највише мртви прелазе. На крају Прерова

нећу стати: тамо Мијат, звиждећи, вуче воду и меси блато. Прави кућу, миш. И ожениће се сада неком удовицом. Много их оста у овом помору. Дуго ћу стајати на обали. Пре много година ту сам ја по младом леду прешао реку. Врбе с једном једином граном нема више. Морава је појела с њивом. Мораш, рећи ћу себи, мораш последњи пут, па ћу да загазим у живо, звонко протицање реке.

Ја што гребах овај летопис јесам Никола, први рудар Србијице, старац с гороломничким гласом и житељ без гроба. Презиме своје једино ја знам. Рођен сам 9. јануара 1811. године. Нећу да кажем где.